

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landbrugets bygninger 1850-1940

Landbrugets bygninger 1850-1940

Esben Hedegaard og Anders Myrtue

Odense Bys Museer

Miljø- og Energiministeriet
Skov- og Naturstyrelsen

Landbrugets bygninger 1850-1940

Miljø- og Energiministeriet, Skov- og
Naturstyrelsen 1996

Redaktion: Bygningsfredningskontoret

Lay-out: Bodil Nielsen

Trykt hos: Poul Søndergaard
Bogtryk/Offset A/S

Omslag: 240 g Trucard

Indhold: 130 g reprint

Oplag: 1.000 eksemplarer

Pris: 70 kr

ISBN: 87-7279-024-5

Rapporten kan købes hos:

Miljøbutikken

Læderstræde 1-3

1201 København K

Tlf. 33 93 92 92

*Omslagsfoto: „Rejsegilde på Flægekærgård på Hinds-
holm i 1926, kopi af originalbillede i Odense Bys
Museer“*

Indholdsfortegnelse

1. Indledning	7
1.1 Landbrugsbygningerne i det fysiske og mentale landskab	7
1.2 Status over forskningen i landbrugsbygningernes historie	7
1.2.1 Hvad ved vi om latrinet?	7
1.2.2 Den ældre bygningshistoriske forskning, ca. 1880-1980	8
1.2.3 Den nyere bygningshistoriske forskning, 1980-1995	11
1.2.4 Udforskningen af husmandsstedernes bygningshistorie	15
2. Rapportens metodiske grundlag	17
3. Statistisk oversigt over befolkningsudvikling og landbrugsejendomme	20
3.1 Befolkningsforhold	20
3.2 Ejendomsstruktur	21
3.3 Jordens bonitet og landbrugsstrukturen	23
3.4 Statshusmandsbrugenes antal og fordeling	25
4. Husmandsstedet ca. 1850-1899	28
5. Gårdbyggeriet 1850-1875	35
5.1 Den firlængede gård omkring 1850	35
5.2 Markdrift og bygninger på Holevadgården	36
5.3 Husdyrholdet	37
5.3.1 Kostalden	37
5.3.2 Hestestalden	39
5.3.3 Svinehuse	40
5.4 Nybyggeriet 1850-1875	42
5.4.1 Stuehuse	46
5.4.2 Agerumslader	52
5.4.3 Hestegangshuse	55
6. Gårdbyggeriet 1875-1900	59
6.1 Andelstidens moderne gård	59
6.2 Det monumentale stuehus	62
6.3 De nye stalde	68
6.4 Trempel	71
6.5 Møddingshuse	71
6.6 Ajlekummer	73
6.7 Latriner	74
7. Husmandsbyggeriet 1899-1940	77
7.1 De nye husmandssteder	77
7.1.1 Et mønsterværdigt husmandssted år 1900	78
7.1.2 Et bevaringsværdigt husmandssted 1899/1914	81
7.1.3 Husmandsbyggeriet 1899-1919 i øvrigt	81
7.2 En bedre byggeskik - eller arkitekturens absolutte nulpunkt?	84
7.3 Husmandsbyggeriet 1919-1940	88
7.3.1 Rønhave-kolonien på Als 1925-26	92
8. Gårdbyggeriet 1900-1940	96
8.1 Den firlængede gårds utilstrækkelighed	96
8.2 Christiansminde 1908: Nytænkning	96

8.3 Slagstrup 1905: Superlader og stuehuse i hjemstavnsstil	98
8.4 Stuehusene 1900-1940: Villaer og Bedre Byggeskik	100
8.5 Stuehusenes nye installationer: Vand, wc, lys og centralvarme	104
8.6 Udlængerne 1900-1940	109
8.7 Landbrugets nye kraftkilder: Vind, petroleum og strøm	114
8.8 Den moderne gård 1940	117
9. Status over landbrugets bygninger 1850-1940	124
Noter	128
Appendiks	131
1. Bygningsstatistikken og bygningsidentifikationen	131
2. Landbrugsstatistik og BBR	131
3. BBR's oplysninger om bygningsantal	132
4. Bygningers alder og BBR's aldersopgivelser	133
5. BBR i anvendelse	134
Noter til appendiks	136
Bilag	137
Litteraturliste	143

side 22

Ejendomsfordelingen 1850-1905

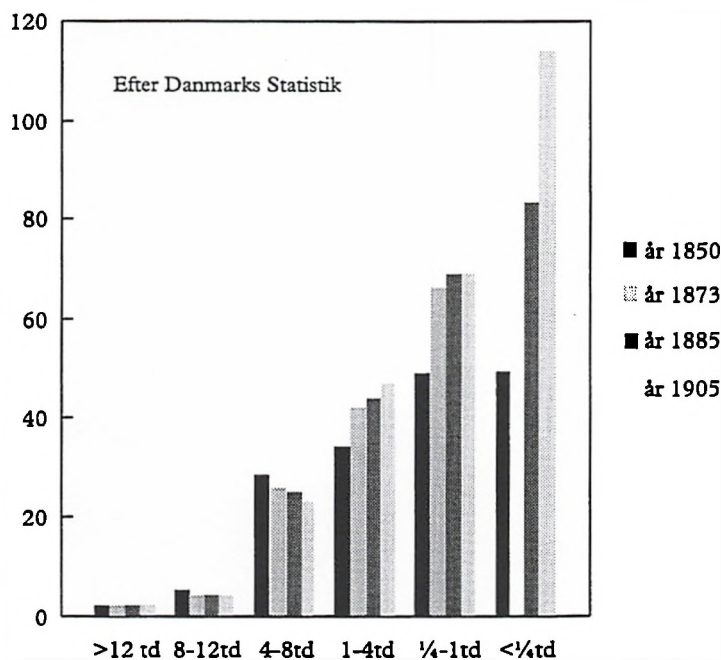
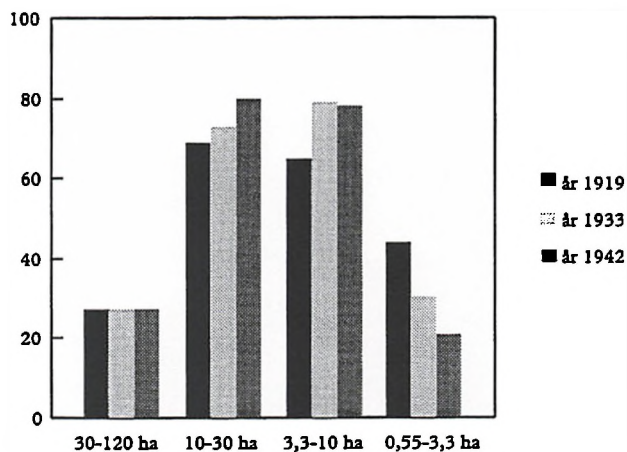

Fig. 3. Antal landbrug 1850 - 1905, fordelt efter størrelse. Tabel 1 og figur 3 belyser fremkomsten af de mindre brug frem til 1905. Antallet af enheder i størrelser under 4 tdr. htk. men større end 1/4 tdr. vokser med ca. 32.000, mens antallet af brug på over 4 tdr. htk falder med ca. 7.000. Ser man desuden på enheder mindre end 1/4 tdr. (de ligger uden for undersøgelsens rammer), finder man, at disse i antal voksede med henved 65.000 mellem 1850 og 1905, således at den samlede vækst i ejendomme med skatkyldig jord var på ca. 90.000 dvs. fra ca. 183.000 til ca. 273.000. (incl. Bornholm og Sønderjylland)

side 23

Fig. 5. I 1900-tallet fortsatte tendensen fra sidste halvdel af 1800-tallet (se fig. 3): Der blev færre af de større gårde; til gengæld blev der nu også færre af de helt små landbrug. Altså skete der en koncentration på mellemstore brug med mellem 3,3 og 30 ha tilliggende - en brugsstørrelse, som senere blev benævnt „familiebruget“. Antallet af selvstændige brug kulminerer o. 1940.

Ejendomsfordelingen 1919 - 1942

side 134

Stuehusarealets aldersfordeling

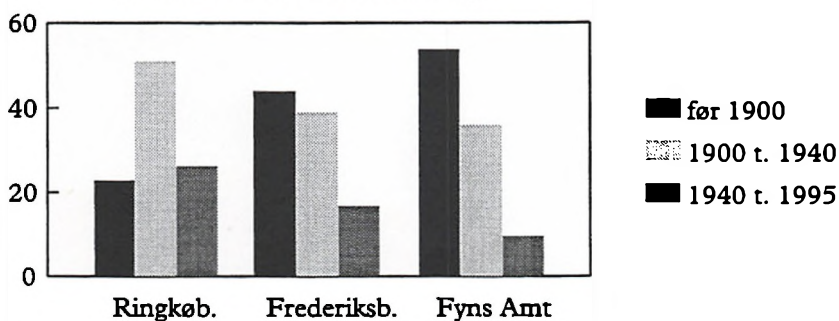

Fig. 15. Figuren viser stuehusarealets alder i tre amter, samlet indenfor de tre centrale perioder.

Udgiverens forord

Det danske landskab er præget af et stort antal gårde og husmandssteder, som fortæller om en tid, hvor landbruget var hovederhverv i Danmark. Ændrede produktionsformer i landbruget, industriens udvikling og øget internationalisering har medført store omvæltninger indenfor landbruget, og har bl.a. betydet et markant fald i antallet af landbrugsenheder. Som følge heraf er et betydeligt antal gamle landbrugsbygninger ikke længere tilknyttet landbrugsproduktion, men står enten ubenyttede hen eller er overgået til anden anvendelse, og på de aktive landbrug er produktionen ofte flyttet til nye, store halbygninger.

Den spredte bebyggelse i det åbne landskab har ikke på samme måde som byernes og landsbyernes bebyggelser været genstand for overvejelser om bygningsbevaring og bevaringsplanlægning. Med de store ændringer, som i disse år sker i landbruget, vil der være behov for drøftelser af, i hvilket omfang og hvordan bygningskulturen på landet kan/skal bevares.

Fra bygningsfredningslovens indførelse i 1918 og frem til efterkrigstiden var det hovedsageligt herregårdenes hovedbygninger, som blev fredet. Bondegårdene holdt man sig stort set fra, da de formodedes at ville volde store vanskeligheder, og fordi udvalget ville blive for tilfældigt på grund af manglende overblik. Først i de seneste 25 år er landbrugets bygninger kommet ind på fredningslisten i større omfang. Af det samlede antal ejendomme med fredede bygninger udgør kategorien landbygninger i dag ca. 25%, - heraf udgør herregårdene ca. 10%.

I dag foregår en væsentlig del af fredningsarbejdet ud fra tematiske bygningsgennemgange, hvor de bedste eksempler udvælges på baggrund af en "videnstatus" for den pågældende bygningskategori. De hidtidige fredninger af landbygninger er kun for enkelte geografiske områders vedkommende sket ud fra egentlige gennemgange, det gælder f.eks Fyn og Sønderjylland.

For at skabe et godt fagligt grundlag for bedømmelse af fredningsemner fra perioden 1850-1940 besluttede Skov- og Naturstyrelsen i 1995 at bede Odense Bys Museer om at belyse landbrugsbyggeriet i denne periode til brug for vurdering af fredningsforslag og formulering af en fremtidig bevaringsstrategi for området.

Rapporten behandler først og fremmest de sociale, etnologiske, økonomiske og driftsmæssige forhold, som var forudsætning for landbrugsbyggeriet i perioden, men behandler også traditioner og tendenser i byggeskikken. Rapporten bidrager hermed til en mere præcis bedømmelse af de kulturhistoriske og arkitektoniske aspekter i forbindelse med vurdering af fredningsemner.

Skov- og Naturstyrelsen finder, at rapporten er et væsentligt bidrag til forståelsen af dansk landbrugsbyggeris udvikling og har derfor valgt at trykke rapporten i 1000 eksemplarer, for at andre interesserede kan have glæde af at læse rapporten.

Skov- og Naturstyrelsen har valgt at udgive rapporten i den form forfatterne har givet den. De synspunkter, der kommer til udtryk i rapporten er forfatternes, og derfor ikke nødvendigvis identiske med Skov- og Naturstyrelsens.

Miljø- og Energiministeriet,
Skov- og Naturstyrelsen, august 1996

Forfatternes forord

Rapporten *Landbrugets bygninger 1850 til 1940* er udfærdiget af Bygningshistorisk afdeling ved Odense Bys Museer i efteråret 1995 som et konsulentarbejde for Skov- og Naturstyrelsen.

Museumsinspektør Anders Myrtue har forfattet kapitel 3 og rapportens appendiks, de øvrige kapitler er skrevet af museumsinspektør Esben Hedegaard.

Det har været rapportens mål at etablere en vidensstatus over den i bygningshistorisk forstand "nyere" bygningsudvikling på landets gårde og husmandssteder. Rapporten har villet identificere karakteristiske udviklingstræk for byggeriet generelt og så vidt muligt pege på eventuelle geografiske og sociale variationer.

For overskuelighedens skyld har rapporten afgrænset sig til at handle om alle landbrugsejendomme, der i perioden havde mellem 1/4 og 12 tdr. hartkorn. Disse ejendomme dyrkede omkring 5/6 af det samlede landbrugsareal i Danmark. Rapporten befatter sig altså ikke med proprietær- og herregårdene og heller ikke med de allermindste husmandssteder, hvor særlige betingelser for landbrugsdrift og -byggeri gjorde sig gældende. Ligeledes omhandler rapporten alene de primære produktions- og beboelsesheder og

medtager således ikke præstegårde, degnehuse, landarbejderhuse eller boliger knyttet til landbrugets andelsvirksomheder, møller m.m.

Forfatterne vil gerne takke arkivar i Bygningshistorisk afdeling Inger Heldbjerg Busk for hjælp ved udarbejdelsen af litteraturliste og for, sammen med mag.art. Signe Mellempgaard, at have gennemlæst manuskriptet flere gange og kommet med nyttige forslag og kommentarer. Vi vil ligeledes gerne takke museumsinspektør Gunnar Solvang, Køge Museum, museumspædagog Ove Nielsen, Lolland-Falsters Stiftsmuseum, samt museumsinspektør Peter Dragsbo, Middelfart Museum for gode diskussioner og for lån af spændende materiale. Landskabsarkitekterne Tine Falkentorp og Susanne Koch, Frederiksborg Amt, takkes for en interessant guiding i Frederiksborg Amt. Cand. oecon, Nils Karl Sørensen, Institut for Grænseregionsforskning takkes for diskussioner om materialer vedrørende statistik og BBR. Endelig ligger det os på sinde at takke cand.scient Ole Olsen, Viborg Amt, naturformidler Svend Thorsen, Storstrøms Amt, cand.scient Jens Christian Krog, Nordjyllands Amt, arkitekt Charlotte Helsted, Roskilde Amt og Mogens Jeppesen, Kort- og Matrikelstyrelsen for tilsendt materiale.

Odense Bys Museer, august 1996

1. Indledning

1.1 Landbrugsbygningerne i det fysiske og mentale landskab

Næst efter parcelhusene er landbrugets bygninger landets største bygningsgruppe. Gårdene og husmandsstederne ligger overalt i landet - nogle i landsbyer, nogle spredt i landsskabet og nogle dybt inde i forstæderne, hvor de i dag ligger som fremmedartede elementer. Hovedparten af de eksisterende landbrugsbygninger stammer netop fra den periode, som rapporten skal behandle. På landsplan er der tale om adskillige hundredtusinde.

Forandringerne i landbruget og de deraf følgende konsekvenser for landskabet og landbebyggelsen har gennem snart 3 årtier givet anledning til talrige konferencer og debatter landet over. Bekymringen over strukturudviklingen er forståelig nok: Danmarks gårde og husmandsteder har stor landskabelig og kulturhistorisk betydning - større end eksempelvis parcelhusbebyggelsen. Landbrugets bygninger fylder ikke blot op i det fysiske landskab - de spiller en væsentlig rolle i, hvad man kunne kalde, „det mentale landskab“ hos mange mennesker.

Danskerne bliver jævnligt mindet om, at vi så godt som alle kommer fra landbrugslandet af, og dén bygningsmæssige ramme, vi gerne hæfter vores fælles historie op på, består netop af disse bygninger. Et „rigtigt“ landbrug er gerne firlænget - og har køer og grise, heste og høns, høløfter og brolagt gårdsplads, men sjældent traktorer, ensilagestakke, stålsiloer og maskinhuse. Et „rigtigt“ landbrug har en „rigtig“ mødding og ikke en gylletank.

I mange danskeres bevidsthed synes de halvgamle landbrugsbygninger forbundne med en glørværdig tid, hvor der var liv på landet, fordi de fleste endnu var landbrugere, hvor der var karle og piger og plads til børn og gamle. Det var dengang, hvor Danmarks økonomi afhang af landbrugserhvervet, hvor produktionen var næsten økologisk, og hvor landmanden ikke gik på kompromis med husdyrenes velfærd.

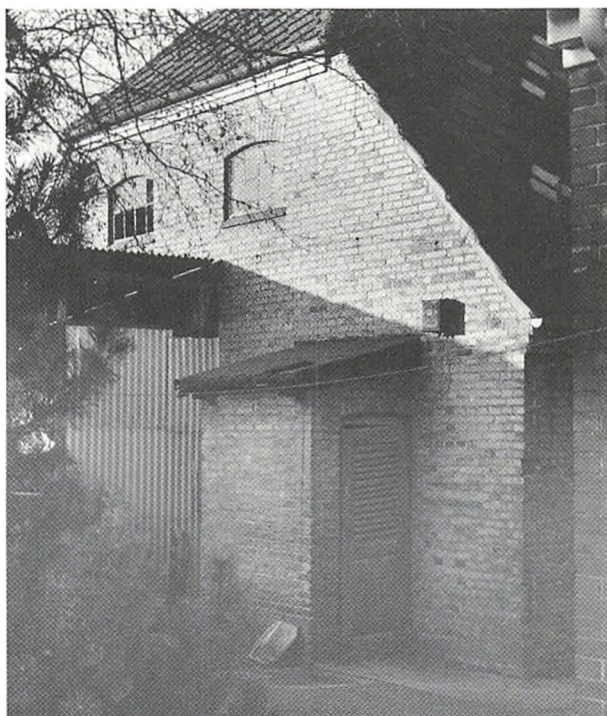
Indenfor rammerne af de halvgamle landbygninger var livet naturligere og både fysisk og moralsk sundere end bylivet - en antagelse, der engang fik københavnere i tusindvis til at sende deres børn ud på landet til fremmede mennesker hver sommer. En antagelse som stadig synes at

være en vigtig bevæggrund hos de mennesker, der i dag erhverver sig en landejendom.

1.2 Status over forskningen i landbrugsbygningernes historie

1.2.1 Hvad ved vi om latrinet?

Netop fordi landbrugets ældre bygningsmasse fylder så meget i landskabet og i vores personlige eller nationale bevidsthed, vil de fleste danskere opfatte disse bygninger som særdeles bekendte. Spørger man imidlertid mere detaljeret til alder, brug og byggemåde vil de fleste hurtigt melde pas.

III. 1. Latrinbygning tilbygget staldladen på „Bækskov“ (1 1/2 td. htk), bygget i 1921; foto tilhørende Odense Bys Museer (OBM).

Lad os bruge latrinet til at illustrere niveauet og karakteren af vores viden om de ældre landbygninger:

Alle danske landbrugsejendomme havde et eller flere latriner eller „das-er“ omkring 1940. De, som kom på landet omkring 2. verdenskrig, husker sikkert det lille hus i gavlen af svinehuset eller bygget som et halvtag ud fra staldens bagside. Det interessante i denne forbindelse er imidler-

tid, at ingen almindelige gårde eller husmandssteder havde latrin i 1850 - skønt vi dog må antage, at det vedkommende behov næppe var mindre den gang.

Vi har jo nok en anelse om, hvad man gjorde før latrinets tid (helt op til WC-ets introduktion var der nogle, der kun havde latrinet af hensyn til gæster), men ingen har studeret, i hvilken takt latrinerne kom ud på landejendommene, hvor stor en gård skulle være, før man fik to af slagsen, hvem der efterfølgende skulle benytte hvilket af latrinerne osv.

Og sådan forholder det sig antagelig med mange af de rum eller bygningsdele, der kom til mellem 1850 og 1940: Verandaen, kontoret, vaskehuset, agerumsladen, hestegangshuset, svinehuset, kornhjælmen, motorhuset, høsehuset, roehuset, møddinghuset osv.: Vi kender i bedste fald deres eksistens og funktion, men sjældent deres oprindelse og historie i øvrigt. Paradoksalt nok ved vi betydeligt mere om landbrugets gamle bygningsmasse, der her defineres som den del der er ældre end 1850 - den har arkitekter og bygningshistorikere studeret i snart 100 år. Den manglende interesse kan bl.a. forklares ved hjælp af begrebet „hjemmeblindhed“¹, der betegner det forhold, at man har svært ved at få øje på det særegne og værdifulde i det samfund, som man er omgivet af til daglig. Alt tager sig så naturligt ud. Hjemmeblindheden fortager sig først i det øjeblik, det velkendte trues af noget nyt og ukendt.

1.2.2 Den ældre bygningshistoriske forskning, ca. 1880-1980

Det var netop oplevelsen af, at noget velkendt og værdifuldt var ved at forsvinde, der lå bag Nationalmuseets undersøgelser af ældre tiders landbyggeskik - eller som C. A. Jensen og Jørgen Olrik formulerede det i 1910:

„Med rivende Hast forsvinder de gamle Gaarde med alle deres Oplysninger om vort Lands Kul-

turhistorie, og det er ikke for meget sagt, at det er en national Pligt at studere dem saa grundig som muligt, inden det er for sent“².

Fra 1880-erne til omkring 1960 studeredes hundredevis af bygninger over hele landet af folk som Mejborg, Zangenberg, Uldall, Steensberg, Jespersen, Michelsen og Stoklund.

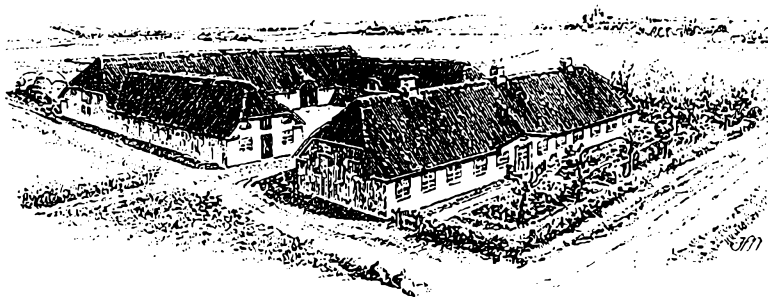
Det var for de ældste forskere den traditionelle, danske byggeskik, man ville kortlægge og dokumentere, og herunder først og fremmest rødderne til den danske bondegård. I pagt med tidens fremherskende videnskabsopfattelse anså især de ældre af disse bygningshistorikere det for vigtigt at typologisere bygningerne og fra 1920-erne tillige at studere spredningsmønstrene for de enkelte bygningstræk. Man interesserede sig for udbredelsen af forskellige konstruktionsformer (ex. sule-, højrems- eller spærkonstruktion), og man kortlagde anvendelsen af forskellige byggematerialer og -teknikker. Den centrale opgave var imidlertid kortlægningen af grundplanens udvikling, og man havde længe forestillingen om en ubrudt evolution fra oldtidens enlængede fællesbolig for mennesker og husdyr til 17-1800-tallets sluttede 4-længede gård. Et andet vigtigt spørgsmål var stuehusets udvikling, hvor ildstedernes placering og udformning var et af de afgørende elementer.

Forskningen resulterede bl.a. i udpegningen af de bygninger, der i dag ligger på vore frilandsmuseer, og udvælgelse afspejler i høj grad bygningshistorikeres interesser. På Frilandsmuseet ved Lyngby finder man således „Det enlængede lyrehus fra Agger med højremskonstruktion“, „Den firlængede sulegård fra Lundager“, „Bulladen fra Kolding“, „Den enlængede saksiske gård fra Ostenfelde“, „Læsøgården med tangtag“, „Spændhuset fra Nymindengab“, „Parallelgården' fra Vemb“ osv.

Landbygningshistorikerne før 1940 beskæftigede sig meget lidt med landbygningens samspil med omgivelserne. Forskerne vurderede sjældent bygningens fysiske udformning i forhold til kon-

III. 2. Tegning af „Gaardtype fra det vestjyske Klitland“ af arkitekt Harald Nielsen i Bygmester-bogen fra Landsforeningen Bedre Byggeskik 2. udg. 1941.

III. 3. Tegning af „Gaard fra Egnen Nord for Kongeaaen“ af arkitekt Harald Nielsen i Bygmesterbogen fra Landsforeningen Bedre Byggeskik 2. udg. 1941.

junkturer, driftsform og naturgivne ressourcer eller så den som en funktionel betinget ramme om produktion og beboelse.

Under indtryk af besættelsen skrev Axel Steensberg *Den danske bondegaard. Fra jordhuset til den moderne bondebolig* (1942) og *Gamle danske Bøndergaarde* (1943), der stærkere end tidligere værker betonede det nationale og betydningen af at udforske og bevare ældre danske gårde. Bøgerne blev meget populære og fulgt op af en indsamling, der satte gang i de egentlige „Bondegårdsundersøgelser“.

Om disse hedder det i en rapport fra 1945, at projektet „skulle muliggøre en Klarlægelse af de Kulturforskelle, der fandtes fra Egn til Egn“, og der skulle tillige lægges vægt på „at vise Bygningernes Beliggenhed i Landskabet, et Emne, der tidligere har været ret stedmoderligt behandlet.“ Rapporten gjorde samtidig klart, at nu var det absolut sidste udkald for en undersøgelse af den ældre landbygningskultur!⁴

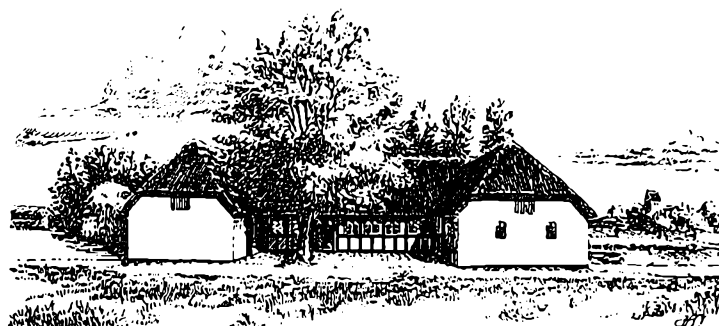
Nationalmuseets Bondegårdsundersøgelser var projekteret til at skulle munde ud i et „ti binds-standardværk om Danmarks gamle Bøndergårde og deres Kultur.“ (Stoklund, 1972, si. 27). Det store materiale fra de efterfølgende 10-15 års undersøgelser blev imidlertid aldrig publiceret samlet, hvad der oftest tilskrives lederen Svend Jespersens tidlige død i 1958.

Der ligger altså stadigvæk et stort, egnsopdelt og delvist ubearbejdet, grundmateriale på Nationalmuseet, baseret på opmålinger og optegnelser

af ældre beboeres beretninger om boligindretning m.m. fra et meget stort antal gårde. I Steensbergs bøger fra 1940-erne finder man godt nok forholdsvis fyldige afsnit om egnsforskellene i byggeskikken indtil ca. 1850, men førsteudgaverne udkom som nævnt forud for de nyere undersøgelser, og de senere udgaver har med Steensbergs egne ord „kun i beskedent omfang“ kunnet udnytte det upublicerede materiale.⁵ Den egnspecifikke byggeskik, ofte belyst ud fra en enkelt gård og normalt begrænset til perioden før 1850, finder man derudover ofte beskrevet i lokal-museernes årsskrifter, samt i diverse årgange af *Turistforeningens årbøger*. Endelig har arkitekt Harald Nielsen i *Bygmesterbogen fra Landsforeningen Bedre Byggeskik* (2. udg. 1941 si. 329-389) givet en noget romantiseret beskrivelse af håndværket, landbruget og bygningerne i de enkelte landsdele mellem landboreformperioden og ca. 1850, ledsaget af smukke stregtegninger af indgangspartier og anlæggene i deres helhed.

Efter 1960 gik praktikken groft sagt til frilandsmuseerne, der foretog bygningsarkæologiske undersøgelser forud for de planlagte bygningshjemtagninger; teorien, eller i hvert fald de systematiske, teoretisk funderede undersøgelser, gik til Institut for europæisk Folkelivsforskning, hvorfra der siden midten af 1960-erne kom en række specialer om bl.a. stråtage, sidebåndskonstruktioner og ildsteder samt et større antal bygningsinteresserede kandidater. Bjarne Stoklund, senere professor ved instituttet, rundede en epoke i den

III. 4. Tegning af „Trefløjet fynsk Boelsted“ af arkitekt Harald Nielsen i Bygmesterbogen fra Landsforeningen Bedre Byggeskik 2. udg. 1941.

landbygningshistoriske forskning domineret af arkitekturhistorikere og etnologer af med det lille værk *Bondegård og Byggeskik før 1850* (1969, med nye oplag i 1972 og 1980)⁶, der både gav en nyttig status over den hidtidige forskning og udstak nogle retningslinier for kommende bygningshistoriske studier.

Ligesom sine forgængere havde Stoklund sat skel ved 1850, der traditionelt havde repræsenteret grænsen mellem det gamle, traditionelle og det nye, ekspansive, „*hvor langt stærkere kræfter er virksomme end i de foregående århundreder*“. For Stoklund lå der „*ikke nogen påstand om, at de nyere bygninger ikke har interesse for den etnologiske forskning. Men problemerne er ikke de samme... Der findes stadig visse egnsforskelle, men de elementer man støder på i byggeteknikken og boligindretningen vil stort set være velkendte størrelser. Et studium af disse bygninger og anlæg vil derfor med det samme kunne koncentreres om spørgsmålene: Hvilke nyheder er taget i brug i det pågældende område, hvad fremmer eller modvirker disse nyheder, og hvordan tilpasses de til den eksisterende byggeskik*“ (Stoklund 1972, si. 86).

De „stærke kræfter“, som Stoklund mente determinerede landbrugsbyggeriet efter 1850, var antagelig markedsorienteringen og konjunkturpåvirkningen. Hvor etnologien syntes velegnet til at forklare udviklingen indtil 1850, fordi den var lokalbestemt, så måtte der for den efterfølgende periode lægges mere vægt på andre metoder. Hertil kan man bemærke, at Svend Jespersen allerede i 1950-erne havde villet lægge mere vægt på de økonomiske forklaringsmodeller - også for en langt ældre periode. Jespersen kritiserede sine forgængere for at operere med nøgne gårdtyper uden at bekymre sig om de økonomiske faktorer, som havde været bestemmende for deres form og ind-

retning. Det var tilliggendet, der regulerede bygningsbehovet, og undersøgte man forholdet mellem længeantallet og hartkornet, ville det eksempelvis vise sig, at de én- og tolængede gårde næsten overalt var brug af beskeden størrelse og altså ikke nødvendigvis et levn fra en tidligere byggemåde. Den lukkede firlængede gård var efter Jespersens opfattelse først blevet dominerende efter udskiftningen som følge af gode konjunkturer og en forbedret drift med deraf følgende bygningsbehov.

Jespersen fik aldrig selv foretaget undersøgelser af forholdet mellem gårdens egne ressourcer, dens bygninger, og konjunkturudviklingen. Umiddelbart var der heller ingen andre, der havde lyst til at analysere landbyggeriet ud fra denne vinkel - og da slet ikke for perioden efter 1850.

Man måtte give Peter Brogaard ret, når han i Danmarks Arkitektur (IV, si. 65) i sin omtale af de klassicistiske stuehuse fra midten af 1800-tallet hævdede, at „*Den til foragt grænsende ligeegyldighed for dette fornemme byggeri findes ikke alene hos de ejere, som nu odelægger det med moderne vinduer, men også hos de bygningshistorikere og museumsfolk, der alene interesserer sig for bindingsværksbygninger med åbent ildsted*“⁷. Og man kunne sagtens udvide kritikken til at omfatte hele gårdbyggeriet efter 1850. Det var i hvert fald nemt at gøre op, hvad der indtil 1980 fandtes af litteratur om landbyggeskikken efter 1850:

Grundlaget var stadig Axel Steensbergs *Den danske Bondegård fra Jordhuset til den moderne Bondebolig*, der i 1942-udgaven rummede 15 sider om den nyere tid, men ret betegnende for forskningens stade giver Steensberg ikke en systematisk beskrivelse af byggeriet „i den sidste Menneskealder“, men opfordrer læseren til selv

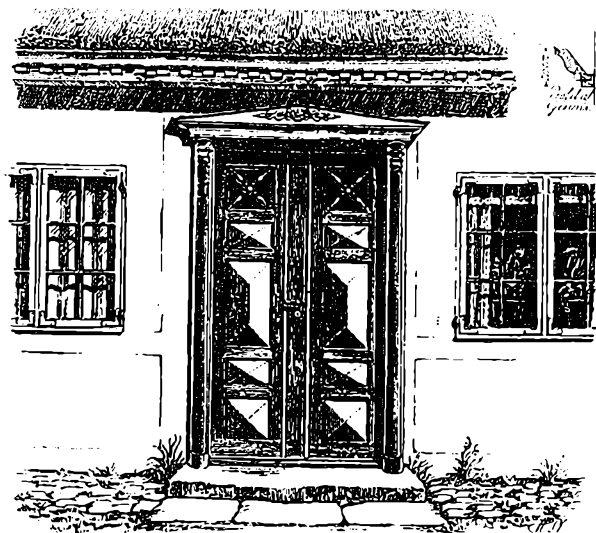
III. 5. Tegning af „Enlænget sjællandsk Husmandssted“ af arkitekt Harald Nielsen i Bygmesterbogen fra Landsforeningen Bedre Byggeskik 2. udg. 1941.

at anskaffe sig „nogle Stykker af Geodætisk Instituts Maalebordsblade (1 : 20.000) og saa cykle ud i Landet“ og se efter! Samtidens mønsterlandbrug er derimod udførligt beskrevet og illustreret, dels på baggrund af Hans Erling Langkildes *Dansk Byggesæt omkring 1942*⁸, dels ud fra Knud Brücker og Lars Hansen Larsens „*Nye danske Landbrugsbygninger*“, der udkom i hele 3 udgaver fra 1939 til 1945.

I 5-binds værket *Danmark før og nu* (1952-55) følger Peter Michelsen lejlighedsvis bygningsudviklingen frem til samtiden i sine egnsopdelte afsnit om „Byggeskik på landet“, mens Stoklund i *Den danske bondegård* (Turistårbogen 1965) forbeholder 4 sider af sit afsnit „Bondegården i nyere tid“ til perioden efter 1850. I begge tilfælde har man imidlertid indtrykket af, at forfatternes viden om perioden efter 1850 er fremkommet nærmest som et biprodukt ved undersøgelsen af den ældre bygningsmasse. Der synes at være tale om skarpe iagttagelser „fra vejen af“, og ikke om egentlig forskningsbaseret viden.

Mere interessant er 1974-udgaven af Steensbergs *Den danske bondegård* med nye afsnit om de nye byggematerialer efter 1850, nyindretningen af stuehusene, standsforskellene, og en omarbejdning af beskrivelsen af foreningen Bedre Byggeskiks arbejde samt af Brücker og Hansen Larsens arbejde. I alt 13 små sider + en udmærket oversigt over efterkrigstidens landbrugsbyggeri; et forsøg på at karakterisere byggeriet i de enkelte egne blev ikke gjort.

I *Danmarks arkitektur IV* giver P. Brogaard selv en udmærket oversigt over landbrugsbygningernes udvikling frem til slutningen af 1970-erne, men det er karakteristisk, at udviklingen alene ses oppe og ude fra - fra statens og arkitekternes synsvinkel. Hvor Bondegårdsundersøgelserne baseredes på iagttagelser (indefra) af bevarede bygninger, er Brogaards kildemateriale udelukkende normativt - det vil i praksis sige love, arkitektkonkurrencer, tidsskriftsartikler om nye byggematerialer, konstruktionsformer og arkitekturforskønnende idéer. Efter at have dannet sig et overblik på det grundlag finder Brogaard bygningseksempler ude i terrænet, der passer til det normative billede. I princippet kunne han have skrevet sin arkitekturhistorie, uden at de smukke idéer overhovedet havde ladet sig genfinde som konkrete bygningsværker. Når Brogaard således betegner 1930-erne som en gennembrudstid for landbrugets arkitektur, så gælder det kun på idéplanet; reelt skete der næsten intet nybyggeri på gårdene i 1930-erne.

III. 6. Tegning af „Hoveddør fra Stuehus paa Møn“ af arkitekt Harald Nielsen i *Bygmester-bogen fra Landsforeningen Bedre Byggeskik* 2. udg. 1941.

1.2.3 Den nyere bygningshistoriske forskning, 1980-1995

Det blev især folk fra det bebyggelsehistoriske forskningsmiljø omkring Odense Universitet og Odense Bys Museer, der fra omkring 1980 kom til at løfte arven efter Svend Jespersen. Torben Grøngaard Jeppesen påviste ved en undersøgelse af gårdstørrelsen i 2 fynske landsbyer fra 1696 til 1900 en betydelig vækst i den enkelte gårds fagantal før 1850 - fra godt 50 fag pr. gård i 1696 til ca. 100 fag i 1850. Stigningstakten synes nogenlunde at følge de økonomiske konjunkturer for landet som helhed (Jeppesen 1979). Billedet bekræftedes for perioden 1790-1850 af et speciale fra 1982 (Andersen 1982).

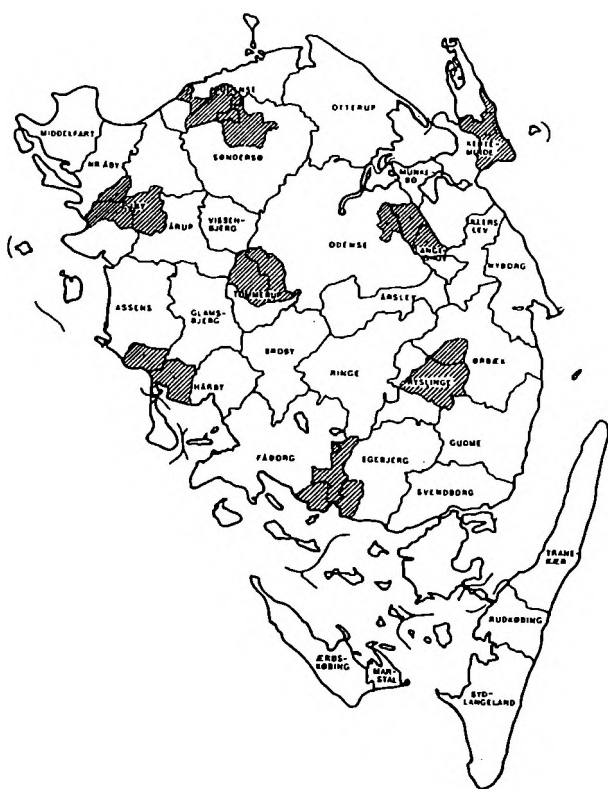
Men kunne man sige noget mere nuanceret om forholdet mellem produktionsudviklingen, bygningsbehovet og det faktiske byggeri? Det blev med udgangspunkt i en bondedagbog undersøgt for en enkelt fynsk gård over en 70-årig periode (1793-1863) som et deltema i specialet, *Bondebrug i vækst* (1984), (Hedegaard 1984, si. 65-73). Undersøgelserne kunne alle bekræfte Jespersens antagelser, at det gav god mening at betragte landbrugets bygninger som en produktionsøkonomisk faktor, men at der samtidig ikke var nogen automatik i forholdet mellem konjunkturerne og byggeriet på den enkelte gård.

Som en udløber af denne forskning formulerede Grøngaard Jeppesen (dengang leder af Landbygningsmuseet Den fynske Landsby) i 1983-84 et nyt storstilet forskningsprojekt over det fynske gårdbyggeri i perioden 1850-1925, der sam-

tidig skulle danne baggrund for en udbygning af Den fynske Landsby med en „andelstidsafdeling“ med station, mejeri, gårde, statshusmandsbrug mv. (Grøngaard Jeppesen 1985). „Gårdprojektet“, som var projektets daglige betegnelse og den, rapporten vil anvende i det følgende, skulle i en række udvalgte undersøgelsesområder belyse

- periodens byggeaktivitet, dens omfang målt i nybyggeri og i samlet bygningstilvækst
- bygningernes brug og ændringer heri
- byggemåden, dvs. introduktion af nye planformer, nye konstruktioner og materialer
- gårdbygningernes økonomiske værdi (investeringsomfang) og finansiering
- arkitektoniske hovedtræk (lokale træk, den enkelte murermesters stiltræk mv.)

Disse elementer skulle efterfølgende sammenholdes med jordtilliggende og øvrigt produktionspotentialer. Gårdbyggeriet skulle undersøges såvel ud fra en landbrugsøkonomisk synsvinkel som ud fra en bygningshistorisk vinkel, hvorved bygninger ikke studeredes „som isolerede fænomener, hvilket var situationen ved de tidligere bondegårdsstudier, men som integrerede led i den generelle udvikling i landbruget“ (Jeppesen 1987, si. 98).

III.7. Kort over Gårdprojektets 8 undersøgelsesområder (kommunegrænserne indtegnet); OBM.

Gårdprojektets metode adskilte også sig på flere måder fra de tidligere anvendte, hvor man „berejste“ en egn ad gangen og udsøgte sig egnede studieobjekter fra cykelsadlen. Ved gårdprojektet var bygningerne udvalgt på forhånd, idet der udpegedes 8 lokalområder på Fyn med en god kildekædning og en vis geografisk spredning. Hvert område bestod af 2-3 sogne, indenfor hvilke alle gårde med et jordtilliggende på 1-12 tdr. htk. indgik i undersøgelsen - dog ikke 1900-tallets statshusmandsbrug. Det blev i alt til ca. 900 ejendomme, svarende omtrent til ca. 10% af samtlige fynske gårde.

Arbejdet var planlagt til at bestå af 6 trin:

1. En identifikation af gårdene indenfor hvert område og en arkivalisk dokumentering af deres jordtilliggende og fysiske placering perioden igennem.

2. En kopiering af alle brandforsikringsarkivalier for hver enkelt gård, fra den første taksation til ca. 1930°, hvorpå bygningsudviklingen etableres groft og et skema med en status over bygningernes byggemåde, funktion, alder mv. i 1925 udfyldtes.

3. På baggrund af dette skema besigtigedes alle gårdene og de bygningsmæssige ændringer mellem 1925 og 1980-erne påførtes skemaet. Besigtigelserne gav samtidig lejlighed til at undersøge bygningerne for de ting, arkivalierne ikke oplyste om: Dekorative træk, detaljer i konstruktion og indretning mv. Samtlige bygninger fotoregistreredes, nye og gamle luftfotos mv. affotografredes på stedet, og der blev spurgt om eksistensen af andre bygningsarkivalier (tegninger, byggeregnskaber mv.). Endelig udspurgtes ejerne/beboerne om deres kendskab til bygningshistorien både før og efter 1925.

4. En grundig bearbejdning af det arkivalske materiale og af besigtigelsesskemaerne, hvorefter hundredvis af data om hver gårds bygningshistorie blev indkodet på edb.

5. Herefter skulle der udvælges 10% af gårdene i hvert område til mere dybtgående landbrugsøkonomiske og arkitektoniske undersøgelser og et mindre antal til opmåling.

6. Endelig skulle projektet som det sidste trin publiceres.

De første 4 trin, altså indsamlingen og bearbejdningen af det store materiale, blev afsluttet i 1989, men derved blev projektet af forskellige grunde stående indtil dette efterår (1995), hvor det indenfor rammerne af den nyetablerede „Bygningshistorisk afdeling“ ved Odense Bys

Museer ser ud til, at undersøgelsen kan færdiggøres indenfor de nærmeste år. I første omgang har vi med stikprøver undersøgt, hvad der er sket med landbrugets ældre bygningsmasse fra 1985-1995¹⁰.

Der findes altså en databearbejdet materiale-samling på hele 900 gårdes bygningsudvikling ca. 1850 til 1985, som vil kunne give detaljerede svar på gårdbyggeriets omfang og karakter, som f.eks.: „I hvilken takt introduceredes hårdt tag på stuehuse/udlænger på henholdsvis små og store gårde, 1850-1985?“ og „Hvor stor en del af bygningsmassen var stadig bindingsværk i år 1900 på hhv. små og store gårde i hver af de 8 undersøgelsesområder?“, samt forbinde resultaterne med produktionsøkonomiske forhold.

Desværre har der ikke været tid til at aktivere materialet til denne rapport, men erfaringerne fra etableringen af bygningshistorien på flere hundrede gårde og den efterfølgende besigtigelse af næsten lige så mange, har selvfølgelig indgået i rapporten. Projektet og nogle foreløbige resultater er indtil videre publiceret i en række småartikler (se litteraturlisten under Grøngaard Jeppesen og Hedegaard).

I dag, 12 år efter gårdprojektets start, kan undersøgelsen betragtes som et meget værdifuldt grundlag, men skulle projektet nyformuleres i dag, ville det kvantitative element antagelig blive beskåret noget, og den produktionsøkonomiske vinkel suppleret med mentalitetshistoriske analyser. En sådan tilgang til landbrugets bygningshistorie vil også blive lagt til grund for denne rapport, hvilket beskrives nærmere i kapitel 2.

Selv om „Gårdprojektet“ endnu er upubliceret, har det indirekte fået stor betydning for landbygningshistorien gennem de specialer, som arbejdet med „gårdprojektet“ inspirerede 4 af de historiestuderende medarbejdere til at lave. De to skrev om henholdsvis kornmøller og fattiggårde; den tredje kunne i et studie af husmændene under Erholm-Søndergårde gods ca. 1770-1850 fastslå, at den almindelige forestilling om, at husmændene blev forarmet efter udskiftningen ikke holder stik. Afstanden til gårdmandstanden voksede godt nok, men husmændenes velstand og levevilkår forbedredes markant i perioden - i hvert fald på det undersøgte gods, og det gav sig bl.a. til kende i bygningerne: hvor enlængede, lerklinede huse var det almindelige i periodens begyndelse, havde husmandsstederne typisk 2-3 længer med brændte sten i tavlene, bræddegulve og kakkelovn omkring 1850 (Væg-

III. 8. Besigtigelsessituation fra Gårdprojektet, hvori indgik spørgsmål til gårdejereren; OBM.

ter Nielsen, år 1990, si. 79 ff.).

Den fjerde historiestuderende, Paw Stylsvig Jeppesen, undersøgte allerede i sin metodeopgave en række faktorerers indflydelse på gårdbyggeriet i Åsum sogn ved Odense 1850-1900, og fandt følgende interessante træk, som det ville være væsentligt at få efterprøvet i større skala:

- at bygningsværdien var ca. dobbelt så høj pr. td. htk. på små gårde som på store

- at ikke-udflyttede gårde synes at have højere ejendomsværdi end udflyttede (hvilket står i modsætning til tesen om udflytningens økonomiske velsignelser)

- at den væsentligste faktor for bygningsinvesteringer var gårdmandens alder; bygningsværdien voksede dobbelt så hurtigt for gårdmænd under 40 som for gårdmænd over 60, der dog ellers måtte antages at have bedst råd til at bygge (Stylsvig Jeppesen 1988).

I Stylsvig Jeppesens speciale fra 1991 tog han fat på én af de mest sejlivede myter i landbohistorien, nemlig antagelsen om at overgangen til selveje førte til et markant anderledes og mere veldrevet landbrug sammenlignet med gårdene, som forblev i fæste. Ved at sammenligne 2 fynske nabosogne i perioden 1830-1920, det ene udelukkende med selvejergårde, det andet med fæste-

gårde indtil 1917-18. Undersøgelsen kunne ikke bekræfte myten, men viste tværtimod, at fæstevæsenet var med til at bibeholde relativt store produktionsenheder, der især efter 1880, hvor bygningerne blev en vigtigere del af produktionsapparatet, kunne investere mere i bygninger end selv-ejergårdene, der havde finansieret overgangen til selveje ved frasalg af jord (Stylsvig Jepsen 1991).

Det ringe vidensniveau omkring gårdbyggeriet efter 1850 blev ikke mindst klart i begyndelsen af 1980-erne, da amterne bad museerne udarbejde kulturhistoriske bidrag til planlægningen, herunder en registrering af de kulturhistoriske værdier i det åbne land. Der manglede simpelthen et skellet (en forskning) at hænge kødet (registreringerne) på. Alligevel er der på amts- eller kommunalt plan kommet nogle interessante rapporter som beskriver områdets landbrugsbygninger, bl.a. fra Storstrøms (Boyhus og Nielsen 1982), Vestsjællands (Solvang m.fl. 1983) og Viborg amter (Seeberg 1989), samt fra Ålborg (Opstrup 1982) og Esbjerg Kommune (Dragsbo 1985). Rapporterne er meget forskellige og bærer præg af forfatternes fag og interessefelt. Selv om rapporterne generelt tager udgangspunkt i landbrugsbygningerne som produktionsfaktor, afspejlende driftsforholdene, så beskrives den enkelte gård alligevel overvejende æstetisk, og man får sjældent at vide, om der er tale om en gård på 20 eller 80 tdr. land¹¹.

Rapporten fra Esbjerg Kommune har en fin arkitekturhistorisk indledning skrevet af etnologen Peter Dragsbo, der kæder beskrivelsen af 230 udvalgte gårde sammen med den generelle udvikling i Esbjerg-området. Dragsbo har siden, til stor hjælp for denne rapport, beskrevet bygningerne på de store gårde mellem Haderslev og Kolding, samt dem på Vestfyn (Dragsbo 1983, 1991 og 1993).

Dragsbos Esbjerg-rapport har angiveligt været en inspirationskilde for de Kommuneatlas, der er blevet udarbejdet for en stor del af landets kommuner i 1990-erne. Mod disse, som mod Dragsbos bygningshistoriske undersøgelser, kan man gentage den kritik, som rettes ovenfor, at en overvejende æstetisk tilgang til landbrugets bygninger ikke giver nogen dybtgående forståelse eller interesse for det brede landbrugsbyggeri. Bygningshistorien bliver da et spørgsmål om at identificere bestemte konstruktions- eller udsmykningsmæssige træk, samt undersøge hvorledes disse træk spredes - ud fra en bagvedliggende antagelse

om en jævnt fremadskridende udvikling med en næsten automatisk spredning, optagelse og virkeliggørelse af nye idéer om byggeri. Med et sådant udgangspunkt vil man uvægerligt interessere sig mest for de større gårde, og ligesom Kommuneatlasserne næsten udelukkende beskæftiger sig med stuehuset og avlsbygningernes facader mod offentlig vej; her er der nemlig mest „æstetik“ at analysere og beskrive¹².

Men landbrugets bygningshistorie, ikke mindst for de små landbrugs vedkommende, bliver en fattig historie, hvis ikke man forsøger at opfatte bygningerne i relation til deres funktioner. Inddrager man det funktionelle i betragtningen bliver det pludselig interessant, hvad der måtte ligge af bygninger omme bagved (eksempelvis ensilagebeholdere, hestegange og møddingshuse), eller hvorfor stalden har de dimensioner og laden den indretning, som de har. Det er ikke nok at dokumentere spredningen af de nye ideer i byggeriet. Idéerne indgår i en vekselvirkning med de lokale forhold, og her kan man bruge mentalitetshistorien til at finde ud af, hvordan de nye idéer optages og bruges. Eksempelvis giver det ikke nogen reel forståelse for samspillet mellem mennesker og bygninger at konstatere, at landbrugsejendommene fik tilbygget latriner i perioden. Latrinet havde i begyndelsen kun et repræsentativt formål. Der gik mange steder årtier, før man begyndte at bruge dem - se afsnit 6.7.

Inspireret af de regionale undersøgelser af det nyere gårdbyggeri tog Nationalmuseet i slutningen af 1980-erne tilløb til at genoptage Bondegårdsundersøgelserne, idet Birgit Vorre, Mette Skougaard og Jesper H. Nielsen fandt det „indlysende, at man savner en landsdækkende undersøgelsesvirksomhed, der rummer mulighed for at få indsamlet et mere ensartet materiale, således at hver enkelt undersøgelse/registrering ikke foretages ud fra en egen systematik og metodik“ (Nielsen, J.H. 1993, si. 60). På den baggrund udkastedes et projekt, der, om jeg forstår det ret, skulle være en totalinventering af de sidste knap 150 års bondegårdsliv. Bygningerne var stadig det fysiske omdrejningspunkt, men som noget nyt skulle registreringerne suppleres med beboernes egne oplevelser af livet på stedet.

Lidt besynderligt valgte man at basere den nationale undersøgelse på forholdene på to halvøer, Salling og Djursland, hvor særlige „marginal-områdeforhold“ kunne gøre sig gældende. Ellers ligner den grundlæggende metode meget fremgangsmåden ved de tidligere bondegårdsundersøgelser: Rekognoscering og derefter udvæl-

gelse af enkelte gårde til nærmere undersøgelse og opmåling - nu blot (for Djurslandsområdet) suppleret med 3-timers interviews.

I 1989 blev 10 gårde og 2 huse på Djursland undersøgt, og i 1990-91 11 gårde i Salling. I 1993 blev materialet for 3 gårde fra hvert område skrevet sammen i en foreløbig beretning, der skitserer bygningshistorien, redegør for de eksisterende bygninger, samt (for Djurslands vedkommende) forklarer det nuværende udseende på baggrund af ejernes økonomi og holdninger.

Det er prisværdigt, at forfatterne søger at udvikle nye redskaber til at forstå, hvad der rører sig i landbrugsbyggeriet før og nu. Det er dog endnu uklart, efter hvilke principper de detailundersøgte gårde udvælges, samt hvordan forfatterne vil foretage den risikable overgang fra at beskrive en gård med bygninger fra andelstiden eller en gård med moderne bygninger til at udtale sig principielt og dokumenteret om „Andelstidens gård“ eller „Den moderne gård“¹³. Under rekognoscering og udvælgelse har „... indtryk og førstehåndskendskab ... vist sig at være både nødvendige og overbevisende redskaber at arbejde med“, hævder Vorre, Skougaard og Nielsen. En sådan, intuitiv, fremgangsmåde virker næppe tilstrækkeligt overbevisende på de bygningshistorikere i provinsen, som Nationalmuseet gerne vil have til at indordne sig under en fælles metode.

1.2.4 Udforskningen af husmandsstedernes bygningshistorie

Der eksisterede omkring 50.000 landbrug i Danmark i 1850 med 1/4 til 1 td. htk., og alligevel er det ikke systematisk udforsket, hvordan man byggede på disse småbrug, og hvordan byggeriet her adskilte sig fra det på de større landbrug.

En forskning i husmandsbrugets bygninger 1850-1899, i stil med Vægter Niensens for perioden 1770-1850, ville falde på et tørt sted. Det ville være interessant at få dokumenteret byggeriet for de forskellige kategorier husmænd, dem med jord, lejehusmanden, nybyggeren, håndværkeren osv.

Selv om der altså ikke findes nogen egentlig forskning i husmandsbyggeriet 1850-1900, kan man finde spredte oplysninger om bygningsmæssige forhold i flere egns- og levnedbeskrivelser, hvis sammenskrivning dog ligger udenfor denne rapports rammer. En god indgang til denne litteratur findes bagest i P. Riismøllers, Sultegrænsen (1971), si. 136-139. Derudover kan nævnes Richard G. Niensens smukke registrant over bebyggelse og befolkning i 2 sjællandske landsbyer gennem 200 år (1987). Mellem de i alt 172 beskrevne ejendomme er der især for husmandsstederne gode eksempler på byggeriet i 1800-tallet.

Udmærkede billeder af de jyske husmandssteder er bl.a. optaget af museumsfolkene H. P.

III. 9. Husmand Peder Rasmussen Lindegaard, Tommerup på sydvest for Odense, harver i 1915. Han har lånt både hest, svenskharve og vognen til at transportere harven på. Husmandsstedet var på 5 tdr. land og udstykket fra en gård i sidste halvdel af 1800-tallet; Lokalhistorisk Arkiv i Brylle.

Hansen, Herning, Peter Riismøller, Ålborg, af Zangenberg med flere af Nationalmuseets folk. Det præger udforskningen af det 20. århundredes byggeri, at så godt som alle nye husmandssteder var statsjordbrug med offentligt godkendte tegninger til bygningerne, der opførtes på én gang. De overordnede vilkår var ens for alle husmænd på et givet tidspunkt og kunne henføres til love og bekendtgørelser, der satte ramme om jordtiliggendets størrelse og bygningsinvesteringernes omfang. Det har formodentlig syntes uproblematisk at beskrive bygningsmassen på husmandsstederne - de lå der jo i tusindvis, og den oprindelige bygning kunne let identificeres - så derfor har ingen beskæftiget sig særskilt med statshusmandsbyggeriet. Og om nogen forskningsdiskussion om bygningerne kan man slet ikke tale.

Gunnar Solvang er i nyere tid Danmarks husmandsforsker par excellence. Han tog „Myten om de hvide vinkelbygninger med de røde tegltage“ op i 1978 og har siden beskrevet livs-

vilkårene og mulighederne for at studere dem i en række lokalområder - først og fremmest på sin hjemegn Rønhave på Als, men også på Rømø, Sønderjylland og Vestsjælland. Solvang har belyst baggrunden for statshusmandsbyggeriet, og rammen om dette århundredes byggeri, samt for Rønhaves vedkommende selve bygningsfasen og bygningernes videre funktion som produktionsøkonomisk faktor og livsrum (Solvang 1984).

Generelt har Solvang og andre (se bl.a. *Danmarks arkitektur* IV, si. 71ff.) koblet husmandsbyggeriet snævert sammen med Foreningen af Bedre Byggeskiks arbejde, hvad der for tiden efter 1915 synes rimelig, men hvorledes adskiller bygningerne før 1915 sig fra dem efter? (se afsnit 7.1.3)

Som for 1800-tallet findes der en række lokalstudier af husmandsliv, der også kommer ind på bygningerne. En oversigt findes i litteraturlisten til Solvang 1988. Af senere studier kan nævnes Børgesen & Due (1990), *Vi startede med en ko og en kat. Nybyggere på heden i 1900-årene*.

III. 10. Fotograf K. P. Christiansen, Ørbæk forevigele dette husmandssted - antagelig i Svindinge på Østfyn omkring århundredskiftet; fotografiet tilhører Jens Bech, Strynø; her gengivet efter Huse og Husmænd 1988.

2. Rapportens metodiske grundlag

Enhver viden om landbrugets bygningshistorie baserer sig på en skjult eller udtalt teori om, hvad der konstituerer og former en bygning. Forskningsoversigten har givet en kritisk beskrivelse af 3 hovedretninger indenfor de sidste 100 års forskning, begyndende med den „evolutionistiske“, suppleret i 1920-erne med en „diffusionistisk“, der i 1950-erne blev overtaget af en „funktionalistisk“ linje. Sideløbende med disse kulturteorier, der altså hævder at kunne udlede den bagvedliggende automatik, som får byggeriet til at udvikle, sprede og tilpasse sig, eksisterede der en æstetisk tilgang, der sjældent teoretiserede særligt meget, men underkastede bygningerne en valuering i forhold til nogle æstetiske idealer, som opfattedes som hævet over historien og verdens tummel.

Denne rapport vil ikke bedømme bygninger som grimme eller smukke, helstøbte eller det modsatte. Rapporten knytter sig til den funktionalistiske tradition, men inddrager samtidig nyere metoder.

Som udgangspunkt ses gårdene og husmandsstederne som produktionsenheder og hjem. Især udlængerne kan opfattes som en produktionsfaktor, der må sammenholdes med størrelsen og kvaliteten af ejendommens øvrige produktionsfaktorer, agerjord, eng, skov, besætning, arbejdsstyrke, samt med valg af driftsmåde og forbrug af landbrugets „hjelpestoffer“ som kunstgødning og kraftfoder. Beboelsen afspejler husstandens størrelse og sammensætning, ejendommens sociale placering med deraf følgende repræsentative behov. Principielt bør alle de ovennævnte faktorer være kendte, for at vi kan vurdere bygningerne som en funktion af deres rolle som ramme om produktion og beboelse. I praksis må man ofte nøjes med hartkornsbegrebet, der udtrykker ejendommens produktionspotentiale eller „størrelse“, om man vil; når rapporten så vidt muligt oplyser „hartkornet“ eller antallet af „tønder land (tdr.ld.)“ på de ejendomme, der inddrages i undersøgelsen, er det for at give et mindstemål af „funktionalitet“ i beskrivelsen.

Hvor byggeriet før 1850 var bestemt af de lokale forhold, blev landbrugets bygninger i den efterfølgende periode mere og mere præget af de „stærke kræfter“ (som Stoklund formulerede det), der opererede i en større skala, herunder først og

fremmest produktions-, afsætnings- og kreditforholdene, samt det stigende informations- og uddannelsesniveau hos både bygherre og håndværkere.

Byggeriet blev mere ensartet landet over end tidligere, fordi betingelserne for at bygge og drive landbrug blev mere ensartede. Det betød ikke, at egnspræget helt udviskedes. Der var i hele perioden 1850-1940 stor forskel på at drive landbrug på Lolland og i Midtjylland, og elementer af ældre, lokale byggetraditioner for planform, konstruktion, materialer og farvevalg hang også ved.

Det bemærkelsesværdige ved periodens byggeri var imidlertid tendenserne til opløsning af det egnsprægede og naturbundne. Gårde og huse byggedes efterhånden af standardiserede, masseproducerede materialer, og af bygherrer, bygmestre og håndværkere med en langt større horisont end før, fordi de hentede en stor del af deres viden og inspiration fra de samme (høj- eller håndværker-)skoler, udstillinger og byggebøger.

Rapporten opfatter tidens „stærke kræfter“, tilføjede med lovgivningen, som en overordnet ramme, indenfor hvilken byggeriet udfoldede sig. Rapporten ser det ikke som sin opgave at beskrive disse generelle historiske forhold, men henviser til litteraturlisten. Kun hvor de overordnede vilkår griber direkte ind i byggeriet, som eksempelvis ved statshusmandsbyggeriet, omtales de i rapporten.

Den funktionalistiske metode er sjældent velegnet til at forklare den enorme forskel fra gård til gård - en forskel mellem nabogårde, som absolut ikke blev mindre i løbet af perioden, efterhånden som valgmulighederne for byggeriets udformning voksede.

Mentalitetshistorien forsøger at systematisere disse individuelle variationer ved at undersøge, hvordan sociale, kulturelle og måske psykologiske faktorer påvirkede den enkelte bygherres valg. Ved en mentalitetshistorisk tilgang ses bygningen først og fremmest som en tanke, en forestilling hos bygherren om at skabe det optimale byggeri indenfor de givne rammer.

Rapporten vil ved eksempler søge at inddrage denne tilgang, fordi mentalitetshistorien nuancerer den automatik, som et produktionsøkonomisk rationale forudsætter. Denne antager, at bygherren til enhver tid vil bygge det økonomisk mest

hensigtsmæssige, altså den mest funktionelle, solide og billige bygning. Derved overses en række andre elementer, der synes irrationelle ud fra en økonomisk betragtning, men forståelige ud fra en sociologisk eller psykologisk vinkel - her kan blot nævnes betydningen af det identitetsskabende, familie-, slægts- og nationalfølelsen, bygherrens selvhævdelse, måske pionérånd, hans gruppefølelse, samt kulturelle og sociale arv.

Man kan ud fra en mentalitetshistorisk tilgang antage, at den største byggeaktivitet typisk vil være at finde hos yngre, selvbevidste, individer i kernefamilier med en høj grad af pionérånd og store nedarvede sociale ambitioner. Omvendt kan man forvente at finde den laveste byggeaktivitet hos ældre personer på en slægtsgård med stor veneration for forfædrenes bedrifter, og som tillige befinder sig i en atypisk familiekonstellation. Det vil næppe være overdrevet at påstå, at 4 ud af 5 bygninger på landets frilandsmuseer befinder sig dér, fordi ejendommen i den sidste generation eller to var beboet af en ungarl, eller en enke med sin søn, eller (allerbedst for bevarings-situationen) af en flok søskende! Kernefamilier river vægge og hele bygninger ned for at bygge

nye op; de burde derfor tilkendes en plads blandt periodens stærke kræfter.

På gårdene er det bygherrens idé om anlægget, der kommer til udtryk. På 1900-tallets statshusmandsbrug er det imidlertid statens idé om byggeriet, der dominerer. Dét gør en betragtelig forskel for både bygningerne og beboernes opfattelse af dem, og rapporten søger at beskrive denne konsekvens.

Rapporten beskæftiger sig med det, som (ny) bygges i perioden og altså ikke periodens bygningsmasse. Derved kommer landbrugsarkitekturen nemt til at fremstå som monumental og statisk - ikke mindst fordi de bygninger, rapporten bruger til at illustrere karakteristiske bygnings-træk, ofte vil afspejle deres oprindelige udseende i usædvanlig grad. I realiteten bestod og består de fleste landbrug af bygninger med varierende alder, og hvor hver enkelt bygning bærer præg af skiftende tiders og beboeres krav til landbrugets og hjemmets udseende og indretning (se også rapportens appendix).

Når man i fredningsmæssig sammenhæng taler om „helstøbte“ gårdanlæg, ønsker man at fortælle en synkron historie, at give et pædagogisk

III. 11. Opstilling med „huskone“ og spækkemand. Bindingsværksbygningerne kræver årlig vedligeholdelse - bl.a. fordi træ- og murværket ikke „arbejder“ på samme måde; OBM, ukendt oprindelse.

Ill. 12. Husmandssted på Grindstedegnen i begyndelsen af 1900-tallet; Søren Lolks billedsamling på Tåsinge Lokalhistoriske Arkiv.

tidsbillede af sammenhænge mellem samtidige fænomener. Jo mindre monumentale bygningerne er, jo mere fortæller de imidlertid en diakron historie, belyst altså et udviklingsforløb, hvor bygningen må forstås som en næsten organisk ramme om det menneskelige liv.

Man kan spørge sig, hvordan man beskriver eller bevarer et stykke arkitektur, der i realiteten bør opfattes som en proces? Spørgsmålet gælder principielt alt byggeri, men synes særlig relevant for de mindre landbrug¹⁴.

Konkret baserer denne „vidensstatus“ over landbrugets bygninger 1850-1940 sig primært på en gennemgang af den tilgængelige litteratur om emnet. Derudover blev der i september 1995 brugt 10 arbejdsdage på berejsninger over hele landet, hvor der bl.a. blev lejlighed til at kontakte folk, som i kraft af deres arbejde på amtsforvaltninger eller museer havde beskæftiget sig administrativt eller forskningsmæssigt med temaet. Berejsningerne gav endvidere mulighed for at vurdere oplysningerne og prioriteringerne i „Kommuneatlasserne“ samt i amternes kulturhistoriske redegørelser. Bortset fra enkelte illustrationer har berejsningerne ikke sat sig direkte spor i rapporten, men panoreringen hen over Danmarks nye og gamle landbrugsbygninger, de indhentede oplysninger og gennemførte stikprøver i marken, samt ikke mindst diskussionerne i bilen har indirekte været med til at klargøre, hvad en sådan „status“ skulle indeholde.

En vidensstatus må selvfølgelig først og fremmest basere sig på en erfaret eller publiceret vi-

den. Bornholm, Esbjerg-området og især Fyn, fylder derfor uforholdsmæssigt meget i rapporten, når det drejer sig om gårdene, mens husmandsstedernes bygningshistorie har en slagside mod det sønderjyske. For det øvrige Danmark findes der kun sporadiske oplysninger om landbrugsbyggeriet efter 1850. Det har bl.a. derfor været nødvendigt at foretage grove generaliseringer, ofte på et spinkelt grundlag, men i ydmyghed overfor forholdet mellem den stillede opgave og vidensniveauet har det i rapporten været tilstræbt altid at oplyse kildegrundlaget; derfor de måske irriterende mange henvisninger og noter.

Rapporten kunne med fordel suppleres med lokale oplysninger f.eks. på amtsplan, der både ville nuancere og utvivlsomt også korrigere rapporten på mange punkter.

Som det fremgår af forordet dækker rapporten principielt det geografiske område, som dækkes af det nuværende Danmark. Landbrugsbygningerne afgrænses i størrelse, således at rapporten kun beskriver bygninger på ejendommene fra 1/4 - 12 tdr. htk. Den tidsmæssige afgrænsning 1850-1940 håndhæves hårdt på den måde, at rapporten næsten udelukkende forholder sig til det **byggeri**, der foregår indenfor perioden. Rapporten beskriver som nævnt altså ikke den typiske bygningsmasse i perioden, der oftest vil indeholde en række ældre bygninger. Det egnsprægede bindingsværksbyggeri før 1850 skal man således ikke forvente beskrevet i rapporten, der også er karrig med oplysninger om bygningernes skæbne efter 2. verdenskrig.

3. Statistisk oversigt over befolkningsudvikling og landbrugsejendomme

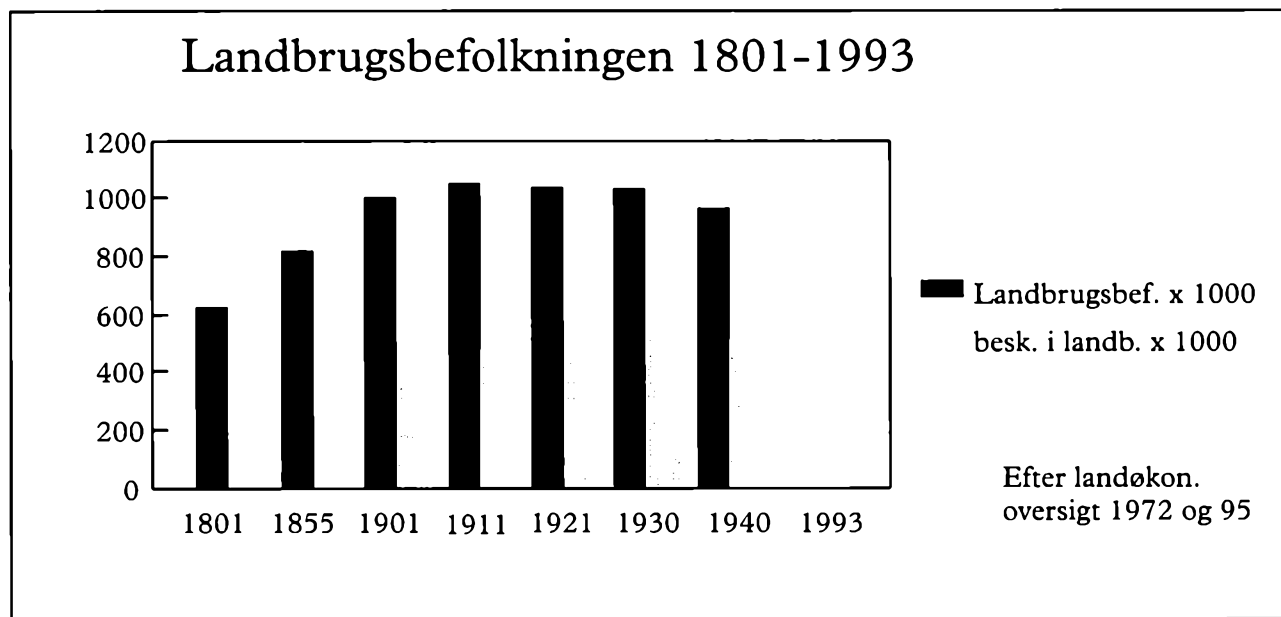
Det står centralt for forståelsen af rapportens gårde og bygninger at få bestemt, hvor stor en gruppe ejendomme man arbejder med, og hvorledes de fordeler sig i tid og rum. Det er yderligere centralt at få fastlagt væsentlige faktorer, som er - om ikke bestemmende for - så påvirkende ejendomsfordelingen og bygningsforholdene. Med udgangspunkt i statistiske oversigter, kan man arbejde sig ned i materialet, med henblik på at beskrive og derefter finde frem til det repræsentative. Dette afsnit prætenderer ikke at give svar på disse repræsentativitetsspørgsmål, men kun at introducere vigtige faktorer.

Det er udgangspunktet for rapporten, at der er sammenhæng mellem befolkningsvæksten og det voksende antal beskæftigede i landbruget og mellem befolkningsvæksten og det øgede antal landbrugsbedrifter. Desuden mener vi som udgangspunkt, at landbrugenes produktionspotentiale eller størrelse afspejler sig i bygningsmassens omfang. Der må være sammenhæng mellem, hvad der produceres, hvordan der produceres og bygningernes udformning. På mindre brug investeres der forholdsvis væsentlig mere i bygningerne

end på større. Bygningernes værdi i forhold til jordens er større. Dette kan begrundes i, at det f.eks. er nødvendigt også for mindre brug at opretholde en vis minimumsbolig, da familierne ikke nødvendigvis var mindre. Hvis man ser på bygningernes værdi sammenlignet med jordens produktionspotentiale, hartkornet, viser det sig, at bygningsinvesteringerne pr. td. htk. stiger med faldende bonitet. Dette forhold er beslægtet med forholdene vedrørende de mindre ejendomme. - En minimumsbygningssmasse skal være til stede!

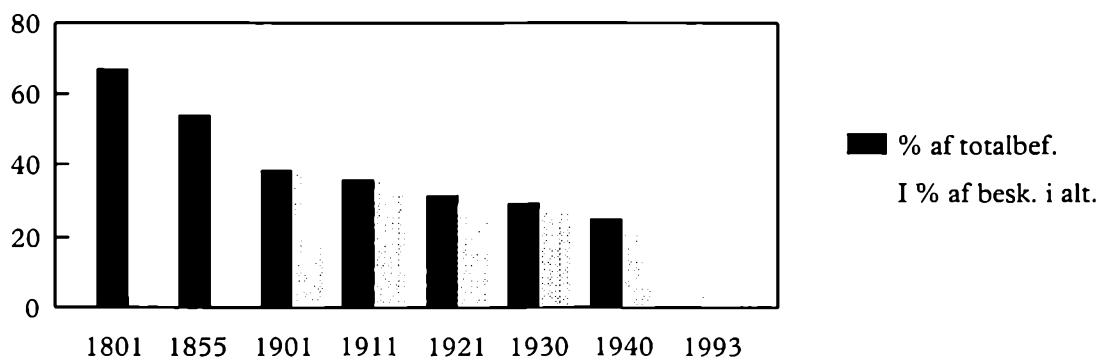
3.1 Befolkningsforhold

Den svage stigning i 20'erne og 30'erne afspejler dels økonomisk afmatning - krisen i 30'erne, og den med krisen forbundne nedgang i forbruget af kunstgødning og stigning i forbruget af menneskeligt arbejde, men den afspejler også, at der skete en kraftig vækst i antallet af selvstændige fuldtids-småbrug i perioden. At den samlede landbrugsbefolkning falder i samme tidsrum kan bl.a. vidne om, at børnetallet falder.

Fig. 1. Den befolkningsgruppe der bor på landbrugsejendomme vokser fra ca. 600.000 i 1801 til ca. 1.000.000 omkring 1900. Antallet af personer kulminerer ca. 1920 med ca. 1.050.000. Antallet af fuldtidsbeskæftigede voksne i landbruget er svagt faldende efter 1900, og svagt stigende efter 1921. Det kulminerer mellem 1930 og 40.

Landbrugsbefolkning og beskæftigede i landbruget i % af alle

Landøkon. oversigt 1972 og 95

Fig. 2. Til trods for at landbrugsbefolkningen altså vokser med 400.000 (Fig. 1), falder landbrugsbefolkningens andel af landets samlede befolkning fra ca. 70% i 1801 til ca. 35% i 1940. Der sker med andre ord en særdeles kraftig befolkningsforøgelse, som ikke udelukkende opsuges i landbruget. På figuren ses ydermere, at antallet af fuldtidsbeskæftigede i landbruget falder i forhold til den samlede beskæftigede befolkning.

Landbruget kunne med relativt færre hænder brødføde en voksende befolkning og samtidig eksportere i stort omfang. Denne udvikling afspejler den øgede produktivitet i landbruget bl.a. som følge af jordforbedring, øget gødskning og flere maskiner.

3.2 Ejendomsstruktur

Danske statistikker fra perioden indtil 1920 beskæftiger sig kun med kongeriget. Dvs. Sønderjylland mangler. Statistikker fra hertugdømmerne lader sig ikke umiddelbart forene med de danske, da de opererer med helt andre størrelsesgrænser. Den sønderjyske del af hertugdømmerne Slesvig-Holsten kommer med i dansk statistik fra 1920. Da denne rapportes opgørelser nødvendig-

gør, at tallene fra hele det nuværende Danmark er med, har vi med udgangspunkt i Aa. H. Kampps tal fra „Landbrugsgeografiske studier over Danmark“, 1959, korrigeret de endelige tal med estimeringer af ejendomstallene for den del af hertugdømmerne, som nu ligger i Danmark. Se tabel 1.

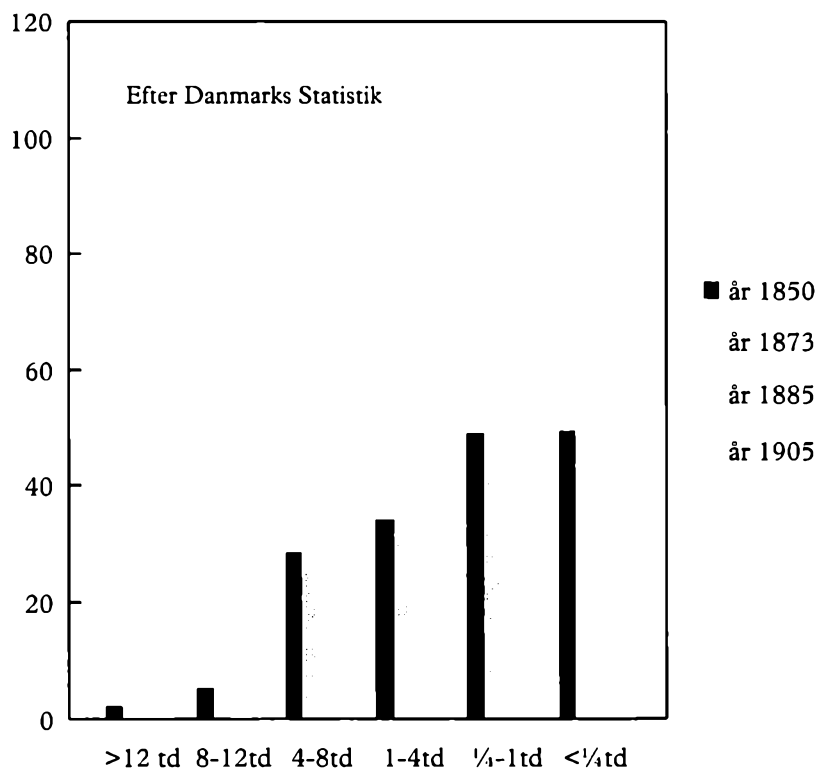
Da de ældre statistikker bruger hartkornsvurderingen som grundlag og de yngre arealer, lader det sig ikke gøre at opstille en samlet figur bestående af fuldstændigt sammenlignelige tal. Imidlertid er det til rapportens brug både nødvendigt og muligt at estimere tallene for driftsenhederne i et rimeligt sammenligneligt omfang, al den stund, at det med en mængde på ca. 200.000 ejendomme, ikke kan siges at være afgørende, om der er usikkerheder på nogle få tusinde enheder.

År	>12 tdr	12 - 8 tdr	8 - 4 tdr	4 - 1 tdr	¼ - 1 tdr	<¼ tdr	Sd.jyll	Bornh	Rapport
år 1850	2	5	29	34	49	49	ca. 15		ca 134
år 1873	2	4	26	42	66		ca. 15	ca 3.3	ca 155
år 1885	2	4	25	44	69	83	ca. 15		ca 159
år 1905	2	4	23	47	69	114	ca. 15		ca 160

Tabel 1. Ejendommenes fordeling efter tønder hartkorn. Antal x 1000. I kolonnen „Rapport“ er det forsøgt at vurdere det antal ejendomme, der falder indenfor rapportens afgrænsninger.

Ejendomsfordelingen 1850-1905

Fig. 3. Antal landbrug 1850 - 1905, fordelt efter størrelse. Tabel 1 og figur 3 belyser fremkomsten af de mindre brug frem til 1905. Antallet af enheder i størrelser under 4 tdr. htk. men større end 1/4 tdr. vokser med ca. 32.000, mens antallet af brug på over 4 tdr. htk falder med ca. 7.000. Ser man desuden på enheder mindre end 1/4 tdr. (de ligger uden for undersøgelsens rammer), finder man, at disse i antal voksede med henved 65.000 mellem 1850 og 1905, således at den samlede vækst i ejendomme med skatkyldig jord var på ca. 90.000 dvs. fra ca. 183.000 til ca. 273.000. (incl. Bornholm og Sønderjylland)

At antallet af landbrugsenheder indenfor rapportens størrelsesklasser vokser afspejler overordnet betragtet befolkningsudviklingen, hvilket vil sige: Et væsentligt øget behov for mad, arbejde og bolig. At det sker ved tilvejebringelse af mindre brug skyldes imidlertid særlige historiske forhold i Danmark. Specielt overgangen fra fæste til selveje. Hovedparten af de små brug fra 1800-

tallet opstod fordi mange af gårdene finansierede en stor del udgiften ved overgang til selveje ved frasalg af mindre parceller. Disse brug betød i stort omfang nye bebyggelser, og ikke videreførelse af ældre husmandssteder med ældre bygninger. Vi må altså forvente, at bygningsmassen til de nye brug grundlæggende afspejler byggeskikken fra tiden ca. 1850 - ca. 1900.

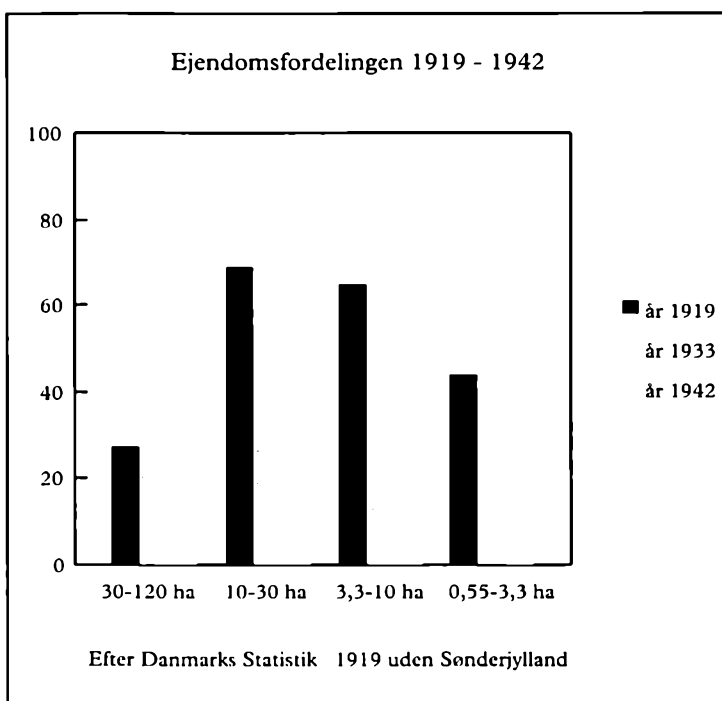
Fig. 4. Bebyggelseekspansionen på den midt- sydjyske hede fra 1852 til 1895. Figuren belyser den særdeles kraftige udvikling i antallet af huse med jord, som fandt sted mellem 1855 og 1905. Efter Danmarks Natur bd. 7 1975 s. 37.

	1852			1873			1895		
	Gårde	Huse med jord	Huse uden jord	Gårde	Huse med jord	Huse uden jord	Gårde	Huse med jord	Huse uden jord
Grene	34	14	-	34	30	2	31	66	7
Grindsted	65	16	-	68	42	17	69	115	15
Ølgod	97	90	28	100	218	27	107	278	113
Hoven	37	7	-	37	27	10	35	51	6
Sdr. Omme	59	20	-	62	124	47	52	237	45
Ringgive	35	22	17	36	98	35	33	145	29
Vorbasse	51	33	-	49	103	31	44	163	31
Heinsvig	31	44	-	28	80	16	20	123	20
I alt	409	246	45	414	722	185	391	1178	266

År	120-30 ha	30-10 ha	10-3,3 ha	3,3-0,55 ha	i alt
år 1919	27	69	65	44	205
år 1933	26	73	79	30	208
år 1942	24	80	78	21	203

Tabel 2. Ejendommenes fordeling efter jordtilliggende i ha i 1919, 1933 og 1942. Antal x 1.000. Sønderjylland er med udgangspunkt i Aa. H. Kampps tal fra 1959, sat til ca. 15.000. Antallet af brug større end 30 ha. falder med 3.000 og antallet af brug der er mindre end 3,3 ha. falder med 23.000, samtidig sker der en vækst i mellemgruppen 3,3 - 30 ha. på 24.000 brug.

Fig. 5. I 1900-tallet fortsatte tendensen fra sidste halvdel af 1800-tallet (se fig. 3): Der blev færre af de større gårde; til gengæld blev der nu også færre af de helt små landbrug. Altså skete der en koncentration på mellemstore brug med mellem 3,3 og 30 ha tilliggende - en brugsstørrelse, som senere blev benævnt „familiebruget“. Antallet af selvstændige brug kulminerer o. 1940.

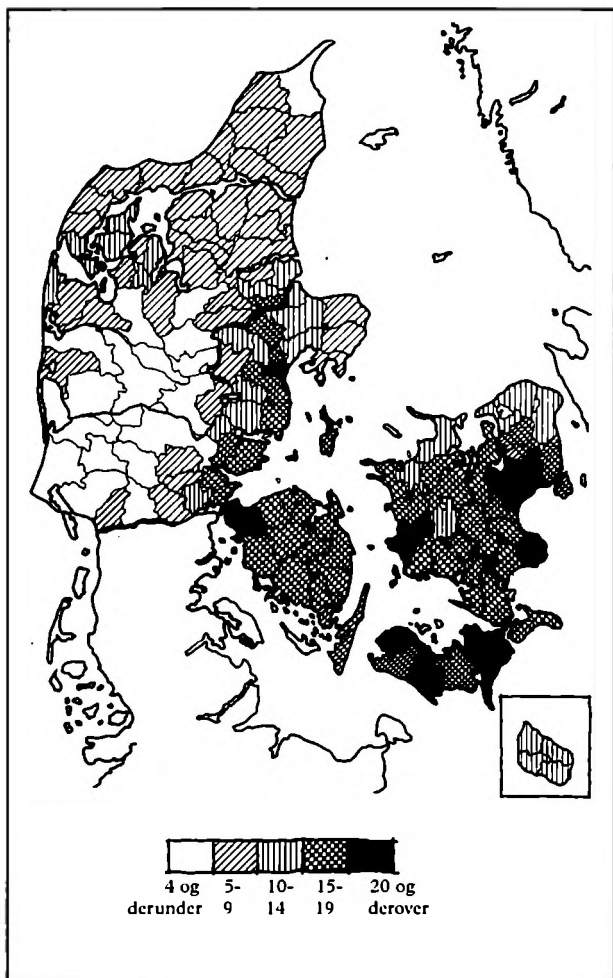
Vi ved ikke præcis hvor brugene fra 2. halvdel af 1800-tallet lokaliserede sig, men det vil være muligt at udforske statistikkerne nøjere, således at man helt ned til sogneniveau kan kortlægge denne udvikling. På baggrund af undersøgelser i statistikkerne, vil man kunne komme med et bud på, hvor det er mest typisk, at ejendommene indenfor de enkelte størrelsesgrupper blev flere, og dermed afdække fordelingen af ejendomme og dermed bygninger i bestemte perioder.

3.3 Jordens bonitet og landbrugsstrukturen.

I 1850 var der som nævnt ca. 134.000 landbrug, der faldt inden for størrelseskategorierne ¼ tdr. htk. - 12 tdr. htk. På grund af jordens forskellige bonitetsforhold og forskellige driftsmåder havde

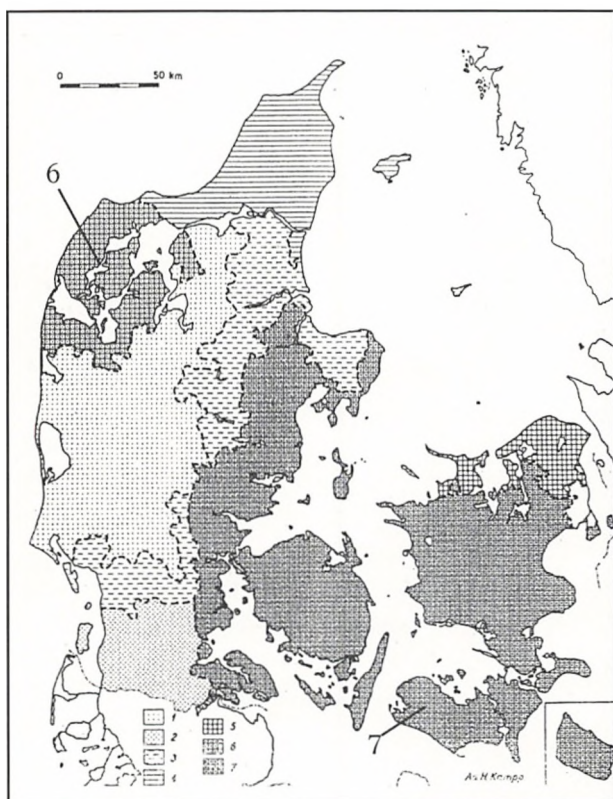
gårde med samme udbyttepotentiale meget forskelligt tilliggende målt efter arealet. Dette forhold afspejler sig ved, at opdyrkningsgraden, gårdtætheden og mængden af landsbyer varierede landet over og specielt mellem østdanmark og Vestjylland. Desuden var dyrknings-/driftformen meget forskellig imellem Øst- og Vestdanmark.

I Østdanmark lå større gårde tættere end i Vestdanmark. Særlig Ringkøbing og Ribe amter var præget af dårlig jord og megen hede, med det resultat, at der kun var en ganske lav opdyrkningsprocent i midten af forrige århundrede. Først i midten af det 20. århundrede nåede opdyrkningsprocenten i den vestlige del af Jylland op i nærheden af Østdanmarks. Se bilag 1 (Historisk Atlas s. 151). Dette betød dog ikke at produktiviteten blev lige høj i øst og vest. Se fig. 7 og bilag 2 (Aa.H Kampp, 1959 s. 128).

Fig. 6. Tønder hartkorn pr. kvadratkm i kongerigets herreder 1844. Der ses generelt et væsentligt fald i jordens bonitet vest og nord for morænelerets udstrækning; efter *Historisk Atlas* 1988 s. 154.

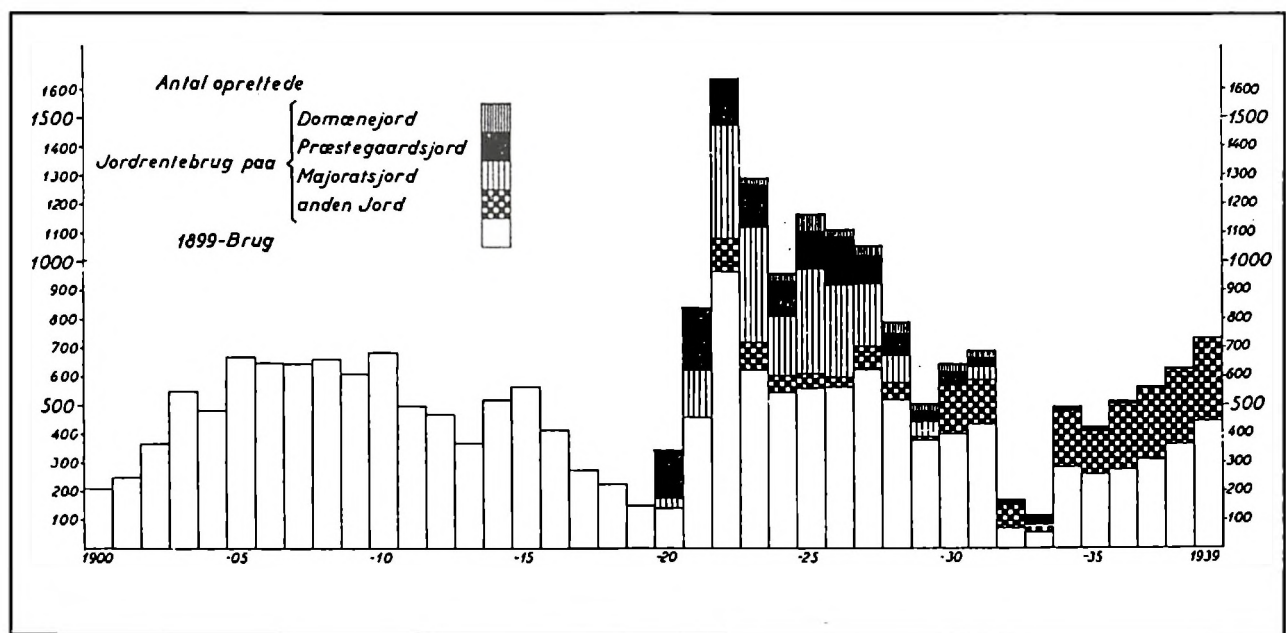
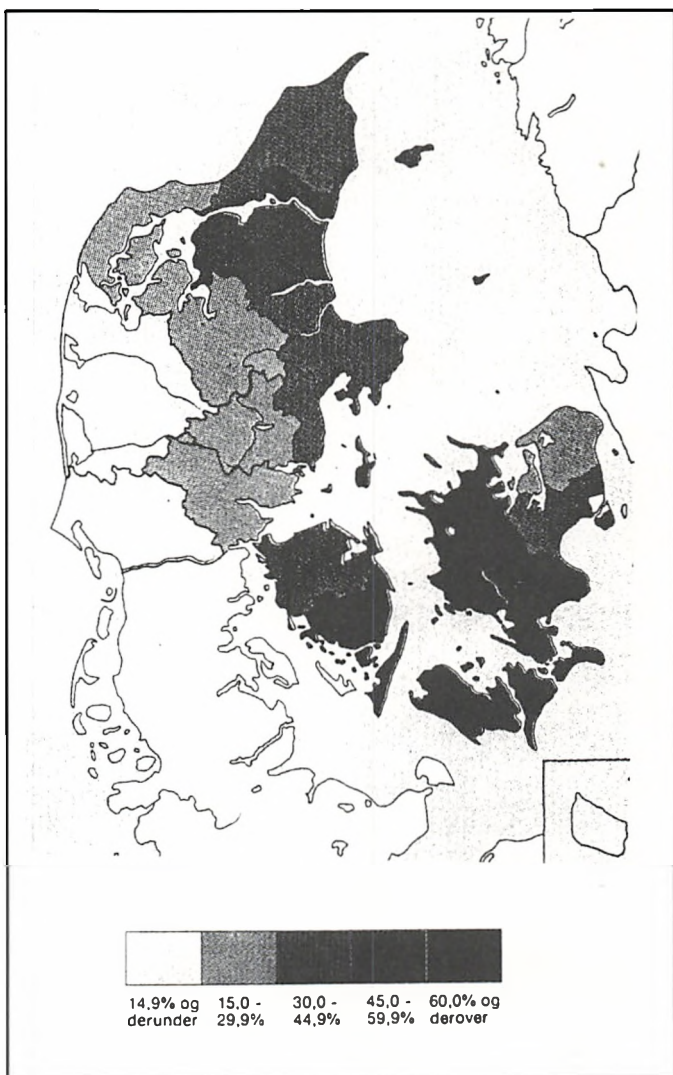
De jordbundsmæssige og dermed bonitetsmæssige forhold i Vestjylland var hovedårsagen til, at enligt liggende gårde visse steder var fremherskende og til fravær af hovedgårde. I 1835 var langt den største del af jorden i selveje. Jvf. fig. 8. (*Historisk atlas* 1988 s. 156). Fraværet af hovedgårde fik bl. a. senere den konsekvens, at lensafløsningshuse ikke lokaliseredes i Vestjylland. Hvis gårdene i Vestjylland skulle kunne producere et rimeligt udbytte, måtte de arealmæssigt blive så store, at der ikke kunne etableres landsbyer. På trods af det større areal var det imidlertid ikke muligt at bringe gårdene op på det samme gennemsnitlige dyrkningspotentiale som i Østdanmark. Der var, som det fremgår af de tre kort i bilag 3, en tendens til at gårdene i Vestdanmark generelt var mindre i hartkorn end i Østdanmark. Antallet af gårde større end 1 td. htk. var i 1936 langt lavere end i Østdanmark, mens der var lige lig fordeling af ejendomme under 1 td. htk. Dette skyldes, at selv om der var areal nok til rådighed, var der grænser for hvor store arealer man med forrige århundredes teknik kunne holde i drift. Som følge af at gårdene havde mindre hartkorn, var bygningernes omfang også mindre i Vestjylland end i Østdanmark.

I store, midtjyske hedeområder var bebyggelsen yderst sparsom før 1900 på grund af en ringe opdykningsgrad og et lavt udbytte på dét, som var opdyrket. I det vestligste Danmark, i Thy, i egnen syd for den vestlige Limfjord, samt langs de større åløb finder vi imidlertid mange gamle, velbyggede gårde. Her spillede kvæghold, mælke- og studeproduktion traditionelt en stor rolle, og antallet af kreaturer pr. td. htk. kunne her være dobbelt så højt som i Østdanmark (*Landbrugets Ordbog* 1919). Græsarealerne i Nord- og Vestjylland udgjorde ved arealtællingen i 1861 omtrent 3/5 af arealet, mod mindre end 2/5 i Østdanmark.

Fig. 7. Aa. H. Kampps landbrugsgeografiske regioner 1939. Regionsinddelingen er baseret på boniteten, udtrykt ved for det første den faktiske ydelse og for det andet arealerne af de bonitetskrævende afgrøder hvede og byg i procent af det samlede omdriftsareal. Hektarudbyttet er stigende med regionsnummeret; efter Aa. H. Kampp, 1959, s. 128.

Fig. 8. Fæstegårdshartkornets procentvise andel på amter i 1835. Kortet viser fæstegårdenes andel af det hartkorn, der ikke hørte under hovedgårde, byer eller huse; efter *Historisk Atlas*, s. 156.

Fig. 9. Oprettelse af statsjordbrug 1900-1940; efter *Kampp 1959* s. 73.

Omkring 2. verdenskrig var græsarealerne reduceret over hele landet; omtrent 1/5 af agerjorden anvendtes til rodfrugter: Kartoffler og foderroer i Vestdanmark. På Fyn og Lolland-Falster drejede det sig om sukkerroer. (Historisk Atlas 1988, s. 160). Landbrugets forbedrede driftformer med mergling, dræning, kunstgødning og en grundigere jordbehandling udjævnede de regionale forskelle noget i løbet af perioden 1850-1940, men der forblev dog markante forskelle, både på avlens størrelse og på dens sammensætning.

3.4 Statshusmandsbrugenes antal og fordeling

Bilag 4 viser fordelingen af husmandssteder i Kongeriget i 1835, 1860 og 1885. Heraf kan man se, at den væsentligste vækst mellem 1835 og 1860 skete forholdsvis jævnt i landet, uden at Ringkøbing Amt dog, sandsynligvis på grund af den meget ringe jord, følger med. Mellem 1860 og 1885 skete væksten stadig fortrinsvis i Østdanmark. Særlig udpræget i de nuværende Vejle, Århus og Fyns Amter.

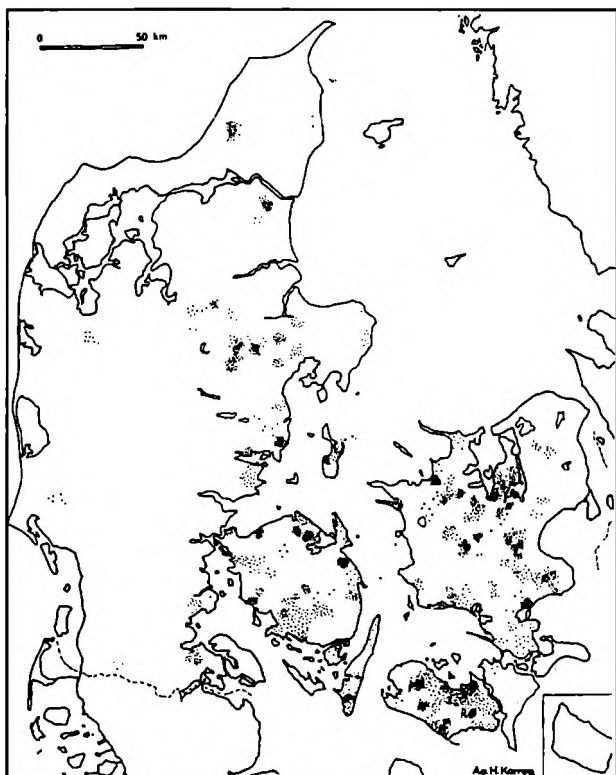
Efter 1900 skyldes væksten etableringen af 25.643 statshusmandsbrug efter „Lov om Tilvejebringelse af Jordlodder for Landarbejdere, 1899 (ændret 1904, 1909 og 1914), og „Lov om Bortsalg af Jorder i offentligt Eje“ og „Lov om Salg af

Præstegaardsjord“ - de såkaldte Oktober-love fra 1919 (se kap. 7.1). Statshusmandsbrugene i Sønderjylland er først etableret efter 1920.

Interessant er det, at langt hovedparten af husmandsbrugene efter 1899-loven (17.779 stk) blev anlagt på jord fra almindelige ejendomme. De ligger derfor ret spredt og oftest enkeltvis. Jorden blev købt til markedsprisen, og prisen presseses derfor i vejret. Derfor ændredes vilkårene således, at husmændene efter Oktober-lovene skulle erhverve jorden af staten, og betale denne en årlig afgift svarende til jordrenten. Deraf betegnelsen jordrentebrug for disse husmandssteder.

Først efter ca. 1920 kommer der rigtig gang i udstykningerne af husmandskolonier på majoratsjorden, de såkaldte lensafløsningshuse. Det bliver dog kun til i alt 2307 stk., og altså mindre end 10% af det samlede antal statshusmandsbrug. Lensafløsningshusene var på gennemsnitlig 6,4 ha. På Sønderjysk domæne (gods)jord udstykkes 320 brug på gennemsnitlig 8,4 ha, og på præstegaardsjorder 1427 med gennemsnitlig 7,2 ha. Alle disse udstykninger pågik i hovedsagen fra 1920 til 1930. Kun i mindre grad oprettedes jordrentebrug efter Oktober-lovene på bondejord. (ca. 2300 i alt).

„Præstegårdshusene“ ligger spredt i hele landet bortset fra Vest- og Sønderjylland. Brug på

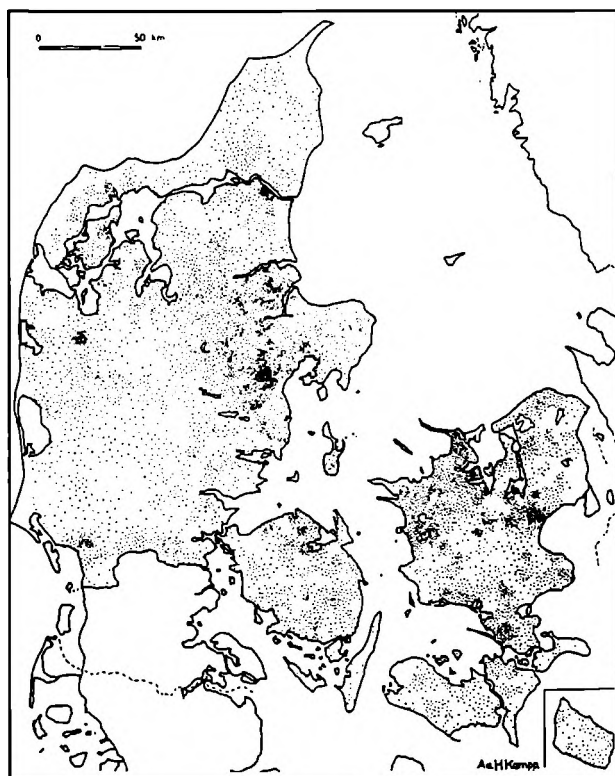
Fig. 10. Antal jordrentebrug på majoratsjord 1940. Disse såkaldte „lensafløsningshuse“ lå klumpvis i de østdanske godsområder, særligt på Lolland, i det centrale Sjælland, på Nord- og Sydfyn samt i dele af Århus Amt; efter Kampp 1959 s. 139.

domænejord mv. ligger koncentreret i Sønderjylland og i øvrigt spredt. Den gennemsnitlige størrelse på alle brugene efter Oktober-lovene var på 7,5 ha.

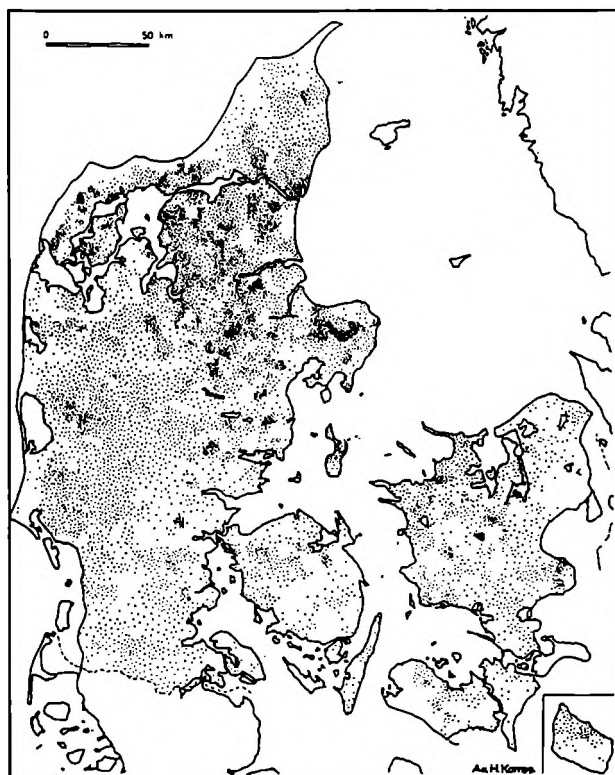
1510 statshusmandsbrug efter 1899-loven blev i perioden fra 1900 til 1904 anlagt på Djursland, i de vestlige Limfjordsegne og på Midsjælland. Disse var gennemsnitlig på 3,2 ha., og altså meget små. (Ikke illustreret). Stadig efter 1899-loven med ændringer, blev der i perioden 1904 - 20 anlagt 8.992 brug (se figur 11). Disse ligger spredt over hele landet, men særlig tæt i Århus og Viborg Amter, øst for Ålborg, i den nordlige del af Ringkøbing Amt, i den sydlige del af Ribe Amt, nord for Odense, i det gamle Holbæk Amt, syd for København og på Sydsjælland. Deres areal var 4 - 5 ha.

Ser man endelig på de statshusmandsbrug efter 1899-loven, der blev anlagt mellem 1920 og 1940, (figur 12) tæller de 8.787 stk, som hovedsagelig kom til at ligge i Jylland. Særlig egnene omkring Limfjorden, Viborg- og Århus Amter. Disse brug havde i 1920erne en størrelse på gennemsnitlig 7 ha. og i 1930erne på gennemsnitlig 10 ha.

Med visse forbehold kan man hævde, at det der har betydning for bygningernes udformning ikke så meget er den særlige lov, brugene anlages under henvisning til. Brugets størrelse, og alder og om der er signifikant geografisk spredning er mere interessant. Statshusmandsbrug med samme alder og størrelse har indenfor perioden tendentielt ens udseende. Generelt kan man derimod sige, at der ikke er noget i 1899-loven, som foranlediger anlæggelse af større husmandskolonier. I modsætning hertil er specielt lens-afløsningshusene og domænejordshusene anlagt i kolonier på tidligere storgodsmarker.

Fig. 11. Antal statsjordbrug oprettet 1904-20; efter Kampp 1959 s. 137.

Fig. 12. Antal statsjordbrug efter 1899-loven oprettet 1920-40; efter Kampp 1959 s. 137.

4. Husmandsstedet ca. 1850-1899

Som sagt i forskningsoversigten er husmandsbyggeriet 1850-1900 ikke undersøgt særskilt. Det er i litteraturen ikke lykkedes at finde et eneste husmandssted fra 1850-erne eller deromkring, som er opmålt eller blot detaljeret bygningsmæssigt beskrevet. Derimod findes der på flere af frilandsmuseerne bevaret ældre, især fynske huse, hvor bygningsudviklingen er kendt op gennem hele 1800-tallet. De bekræfter alle Anders Vægters Nielsens påvisning for Erholm-Søndergårde gods af en markant vækst i husmandsstedets størrelse fra 1770-1850, med en typisk udvikling fra 1-2 længede til 2-3-4 længede til følge.

Mette Skougaard beskrev i 1990 Frilandsmuseets hus fra Årup på Fyn og dets udvikling fra et 2-længet sted omkring midten af 1700-årene til et 3-længet sted i 1807 og endelig omkring 1860 til det 4-længede anlæg, man ser på museet i dag (Skougaard 1990).

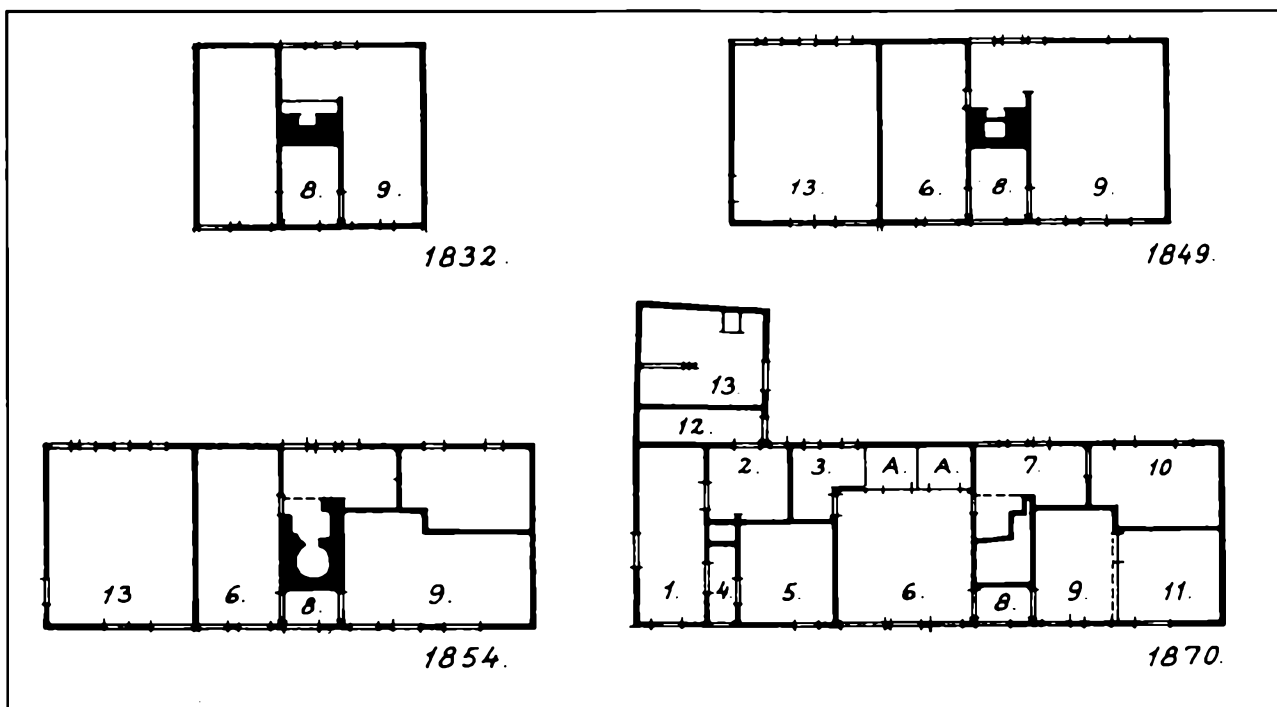
Finn Stendal Pedersen undersøgte i 1983 bygningsudviklingen for „Væverhuset“ i Den fynske Landsby. Væverhusets historie viser måske først og fremmest, hvor forsigtig man skal være

med at opfatte ældre bygningsværker som „helstøbte“ anlæg, repræsenterende en bestemt epoke.

Væverhuset var i 1832 blot et 5 fag hus, hvis bygningshistorie som et af præsteembedets jordløse huse rækker meget længere bagud, mens historien fremad lader sig følge arkivalsk. I 1849 er huset på 9 fag, heraf de 3 fag ko- og foderhus. I 1853 købes huset sammen med den lille jordlod af fæsteren, væver Lars Hansen, der året efter følger endnu et fag til huset. 10 år senere sælger han huset til sønnen Hans, der også er væver, og der indrettes aftægtsbolig i den ende af huset, hvor der tidligere var stald. I 1870 takseres et nybygget 3 fags tørvehus mv., bygget vinkelret på den gamle længe. I 1890-erne driver en lejeskomager virksomhed i den tidligere aftægtsdel. I 1898 ombygger arvingerne efter væveren Hans udhuset til stald, men 20 år senere takseres den igen som brændehus. Da Den fynske Landsby erhvervede huset i 1942, blev der drevet slagterforretning fra det, og ved nedtagningen viste det sig ikke muligt nøjagtigt at sige, hvordan huset så ud i 1832, og hvor mange skillerum, der var blevet

III. 13. „Væverhuset“ fra Lunde som det så ud i begyndelsen af 1940-erne, før Den fynske Landsby nedtog det med henblik på genopførelse i museet; OBM.

III. 14. F. Stendal Pedersens bud på „Væverhusets“ bygningsudvikling 1832-1870; fra Væverhuset fra Lunde. 1983:

1. Værelse - 2. Værelse - 3. Spisekammer - 4. Entre - 5. Værelse - 6. Vævestue - 7. Vaskerum - 8. Entre - 9. Opholdsstue - 10. Huggehus - 11. Soveværelse - 12. Brændsel - 13. Stald - A. Alkover.

flyttet siden (Stendal Pedersen 1983).

I den anden ende af Den fynske Landsby ligger det 4-længede „Melbyhus“, der befandt sig i den anden ende af husmandskategorien med hensyn til jordtilliggende (Hedegaard, 1983).

De 3 af længerne, eller i alt 30 fag, blev opført i 1822 efter en brand. Der brændte godt nok kun 2 længer med i alt 14 fag, men da forsikringssummen udbetaltes efter pålydende, og da sidste vurdering var sket i den forudgående dyrtidsperiode, gav det til 30 fag, som ejeren valgte at bygge som et 3-længet anlæg. Gården havde på det tidspunkt ca. 6 tdr. land - ved siden af grusgraven, så det var næppe den bedste jord.

I 1827 tilkøbtes yderligere 4 1/2 td. land, og ejeren Christen Sørensen betegnes i folketællingen 1834 som „boelsmand“, og ved tællingen i 1840 får han tilknyttet betegnelsen „lever af sin avling“. Med mere end 1 td. htk. var Melbyhuset i princippet blevet til en gård, og dets beboere avanceret til den sociale gruppe, hvor man ikke behøvede at arbejde for andre, og hvor mændene havde valget og - ifølge forordningen af 13/8 1841 - var valgbare til sogneforstanderskabet.

Men en „rigtig“ gård var disse ekspanderende småbrug jo ikke i manges øjne, og de fik derfor

betegnelsen „bolsteder“. Bygningerne bar også tit præg af, at bolstedet var startet småt, og at der var bygget til, efterhånden som bolsmanden havde arbejdet stedet op.

Melbyhusets 3 længer bærer præg af at være opført på én gang med relativ god kapital til rådighed. I 1844 opførtes en fjerde længe, som lukkede gårdspladsen på nær en lille slippe til haven. Denne sidste længe havde gennemstukne bjælkehoveder, hvad der sandsynliggør, at tømmeret stammede fra en anden og ældre bygning.

Nu lignede Melbyhuset i hvert fald en gård, hvilket synes at have været en ambition for husmandssteder. Melbyhusets gårdplads var på 7 x 9 meter omtrent; nogle husmandssteder havde gårdpladser med omkring den halve dimension.

Tilvæksten af nye husmandssteder i 1800-tallet bliver oftest behandlet under temaet „udparcellering“. Det, som udparcelleredes, var først og fremmest jorden under gårdbrugene. Bønderne finansierede simpelthen overgangen til selveje ved at bortsælge en eller flere jordlodder - typisk af den lavest boniterede og fjernest beliggende del af jorden. Paw Stylvig Jeppesen viste i sit speciale (si. 78-79), hvordan alle de bønder i Gestelev sogn på Fyn, der købte deres gårde i 1831, frasolgte

III. 15. Boelstedet fra Melby, fotograferet i forbindelse med Den fynske Landsbys opmåling i 1948; OBM.

jord samtidig med købet, og hvad der er værd at bemærke: Den højere pris på de små ejendomme betød, at mange gårde hentede op mod halvdelen af købsprisen ved at sælge 1/4 af jorden¹⁵. Og der var interesserede købere nok: Befolkningsoverskuddet gav et voldsomt pres på jorden, hvad der især i sogne med tidlig overgang til selveje resulterede i en oprettelse af talrige nye husmandssteder med et så begrænset jordtilliggende, at husmandsfamilien blev helt afhængig af andre indtægter eller af fattiggassen.

På den ene side var de større landbrug afhængig af en stabil og billig arbejdsstyrke, men på den anden side fandt mange, at en kraftig udparcellering skadede såvel den lokale økonomi som moralitet. „... at en stor forsultet folkemængde eller for

mange husmandsfamilier, om de end kunne friste livet, er staten ikke tjent med, den er det så meget mindre, som fædrelandskærlighed ikke kan være tænkelig hos sådanne mennesker, i hvis kår intet er at elske, og som ikke engang kunne have tanke tilovers for andet end dem selv og deres egne anliggender. Demoralisationen ligger vel ikke direkte i udparcelleringen, men moraliteten synker dog letteligen ved samme; folk i små stillinger må altid være nøjeregnende, de har intet at miste og bliver let forarmede, og kommer ideligt i fristelser til uredelighed. Æren eller følelsen for et godt navn og rygte kan hos sådanne ej heller være stor; thi de får ideligt at erfare, at de er de små, ringe, uænsede“, meddelte skolelærer Jacobsen fra Harndrup på Vestfyn Hofmann Bang omkring 1840 (Hofmann Bang, I, si. 154).

Matr. nr.	Htk (tdr.-skpr.)	Købspris	Udstykket (tdr.-skpr.)	Pris
6	5-4	1625	1-3	900
7	5-4	900	1-3	450
8	5-4	1350	1-0	
9	5-4	1475	0-5	545
			0-5	425
10	5-4	1700	1-4	800
12	5-4	1450	0-5	400
13	5-4	1400	1-4	950
14	5-4	1600	1-6	1000
15	5-4	1500	0-3	200
			1-2	575

Fig. 13. Fortegnelse over udstykningen i 1831 fra de 9 gårde i Gestelev sogn, der blev selvejere samme år; efter P. Stylsvig Jeppesen 1991.

En forordning dateret 3. dec. 1819 skulle begrænse udparcelleringen, idet enhver ny ejendom skulle have et tilliggende på mindst 1 1/2 tdr. htk., og gårdens hovedparcel skulle vedblive med at være større end 4 tdr. htk., mod 2 tdr. htk. i den tidligere lov fra år 1800¹⁶. Det synes imidlertid på forskellig måde muligt at omgå loven. „I den seneste tid“, skrev provst Boesen i 1830-erne om forholdene i Vigerslev og Veflinge sogne, „er det meget kommet i brug, at selvejere, hvis hartkorn er så lille, at de ikke må bortsælge noget deraf, bortfæster en lille plet jord, hvorpå næppe en ko kan holdes, således at fæsteren derpå selv må bygge sig en lille hytte, og deraf, foruden ikke ubetydelig husleje, gøre 2 arbejdsdage ugentlig hele året igennem ..“ (Hofmann Bang I, 153-54).

Levevilkår og boligforhold for husmændene varierede landet over. Asger Th. Simonsen har påvist den afgrundsdybe forskel mellem husmændene i det lollandske sogn, Stokkemarke og det sydjyske sogn, Brørup. I det feudalt prægede Stokkemarke blev landboreformerne mønsterværdigt gennemført med bl.a. 3 tdr. land til hver af husmændene, hvilket sikrede bønderne og herregårdene en stor, stabil arbejdsstyrke.

Der var generelt ringe ekspansionsmuligheder for husmændene. I årene 1850-1873 opstod der dog en del nye husmandssteder ved udstykning, men jorden fra en del af disse blev efterfølgende inddraget af gårdene - særligt mod slutningen af

århundredet, hvor den lukrative sukkerroe-produktion slog igennem. På trods af et stort befolkningspres var ejendomsforholdene, og antagelig også bygningsforholdene, relativt fastlåste. I perioden 1860-1900 forlod 800 personer (netto) sognet - mange af dem udvandrede.

Hvor husmændene i Stokkemarke var landarbejdere, så kunne husmændene i Brørup bedst betegnes som småbrugere. Den forbedrede landbrugsteknologi i sidste del af 1800-tallet gav store ekspansionsmuligheder i det fattige og tyndt befolkede sogn. Der udstykkedes i alt 76 nye husmandsbrug mellem 1850 og 1895, og der var lejlighedsvis tale om indvandring af udensogns kolonister. Husmandsbrugene var sognets mest dynamiske enhed, hvad der må have skabt en anden bygningsudvikling, hvilket Simonsen desværre ikke undersøger (Simonsen 1989).

H. H. Jacobsen har undersøgt bebyggelsesudviklingen nord for Odense, i landsbyerne Allesø, Broby og Skovshøjrup. Her skabtes 43 nye husmandssteder ved udparcellering i forbindelse med selvejkøb i perioden 1850-1870 (Jacobsen 1977, si. 162-167). Ofte var det en søn af gårdens ejer, der her fik et selvstændigt landbrug. Eksempelvis sørgede en gårdejer i Allesø med 7 børn for, at de 4 sønner på den måde fik hver sin ejendom: Ole fik selve gården, matr. nr. 10, og Rasmus, Kristen og Knud henholdsvis de nuværende matr. nr. 10b, 10c og 10d.

III. 16. To husmandssteder udstykket fra Ålemarksgården, matr. nr. 6 i Broby på Fyn: Matr. nr. 6 b, „Spurve-lund“ oprettedes omkring 1854 med et tilliggende på 1,1 ha. Døren og vinduerne ser originale ud, men helvalmen („kabudstaget“), bindingsværkskvisten og stikket over vinduerne antyder, at stuehuset kan være ombygget eller skalmuret. Fotografiet stammer fra år 1900 - bygningerne nedbrændte i 1926; efter foto tilhørende H. H. Jacobsen.

Ill. 17. Matr. nr. 6d ved Ålemarksgyden oprettedes omkring 1860. Ejendommen havde 2,8 ha. i 1973, og det kan den udmærket have haft tilbage i 1800-tallet - at dømme efter bygningerne; de var antagelig alle bygget i bindingsværk i starten; efter foto tilhørende H. H. Jacobsen.

Går man til andre landsdele bekræftes opfattelsen af, at husmandsstederne fra sidste del af 1800-tallet gennemgående var bygget med ringere materialer og ældre konstruktionsformer, men det må igen understreges, at grundlaget for generaliseringer ofte er spinkelt.

På Bornholm oprettedes der ca. 2000 nye ejendomme mellem 1835 og 1905, og heraf var de ca. 1400 husmandssteder, som man på øen ofte omtalte som et „to-hestesavl“ eller et „to-kosavl“. I sin gennemgang af Bornholms byggeskik finder Niels-Holger Larsen det karakteristisk, at „man kan ikke angive en bestemt type eller et mønster, hvorefter husmandsstederne er bygget. Det er dog karakteristisk, at bolig, stald, lade og lo er bygget sammen i een længe eller i et vinkelanlæg suppleret med en eller to små længer. Herved adskiller de sig klart fra gårdene, hvor boligen lå i en stuelænge for sig... Der var hyppigt 2 stuer, svarende til gårdenes stortue og lillestue, blot langt mindre“. Som regel var der kun et ildsted. „De ældre bygninger bærer tydeligt præg af en langsom udbygning og brug af billige materialer. Det er her man hyppigst ser genanvendte byggematerialer, træ fra strandede skibe samt materialer fra marken .. Bygningerne har tit flere byggeskel efter en stadig udbygning med et eller flere fag ad gangen.... Fra årtierne omkring sidste århundredskifte er der dog mange nybyggede og helstøbte bygningsanlæg i

både bindingsværk og grundmur. Det er blandt husmandsstederne, at man finder de sidste enkle former for bindingsværk, så sent som i de første årtier af dette århundrede.“ (N.-H. Larsen, 1983, si. 108-111).

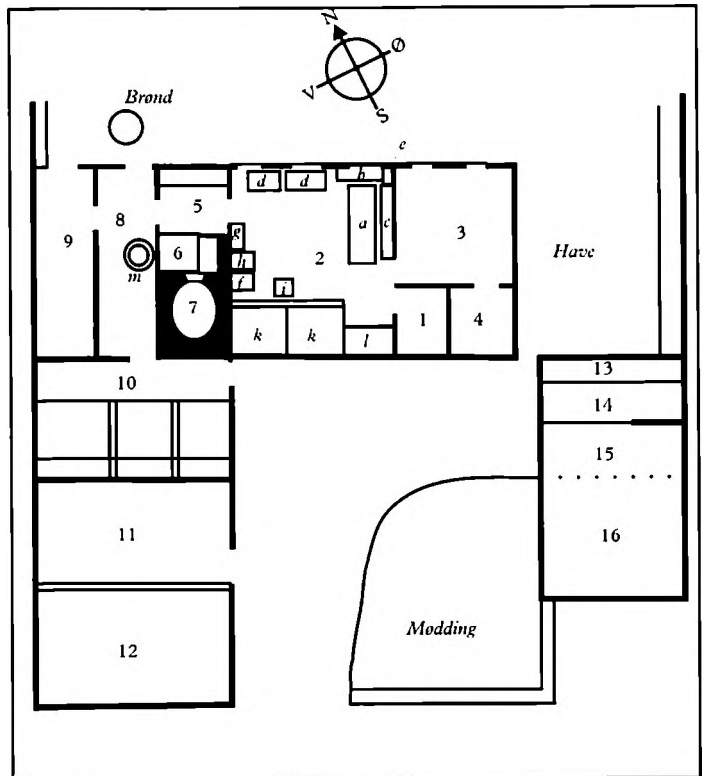
H. Zangenberg opmålte omkring 1920 flere husmandssteder på Vestsjælland, men det er som regel uklart, hvilken periode de er fra, og de fleste må antages at være ældre end 1850. „Boelstedet, eller det større husmandssted paa Vestsjælland har sikkert hyppigst været en Vinkelbygning“, skriver han“, men der kunde dog ogsaa være føjet en tredje Længe til, som det ses af Grundplanen af Boelstedet i Vollerup paa Refsnæs“ (Ill. 18) „Størsteparten af Husmandshusene er dog enlængede ..“. Zangenberg fandt, at indretningen mindede meget om den, man fandt på bøndergårdene, blot var rummene færre og mindre, og især var laden ofte mindre, idet man valgte at stakke afgrøden udenfor (Zangenberg, 1931, si. 229-232).

Flere husmandssteder fra „Suså-landet“ mellem Næstved og Ringsted tyder på, at byggeriet udviklede sig som på Fyn; oprindeligt små enlængede huse med stald i den ene ende udvidedes i længden, og ofte opførtes en vinkel på husets bagside til stald- og/eller ladefunktioner (Richard Nielsen 1987, si. 10 ff.).

Gerd Neubert gennemgår forandringerne i det

III. 18. Grundplan af et boelsted i Vøllerup, Raklev sogn på Refsnæs, opmålt af H. Zangenberg i 1921; efter Turistforeningens årbog: Vestsjælland. 1931.

1. Forstue - 2. Dagligstue - 3. øvertestue - 4. Kammer - 5. Køkken - 6. Skorsten - 7. Bagerovn - 8. Stegers - 9. Tørvehus - 10. Stald til køer og 1 hest - 11. Lo - 12. Lade - 13. Høsehus - 14. Svinesti - 15. Vognport - 16. Redskaber - a. Bord - b. Bordendebænk - c. Landbænk - d. Kister - e. Vråskab - f. Ur - g. Tranikebænk - h. Bilæggerovn - i. Stole - k. Senge - l. Skænk - m. Bryggerkedel.

sjællandske bindingsværksbyggeri i løbet af 1800-tallet, men skelner ikke mellem byggeriet på forskellige størrelseskategorier af ejendomme. Det synes dog klart, bl.a. ud fra billedmaterialet, at de ældre sjællandske konstruktionsformer lever længst i husmandsbyggeriet. Det gælder de såkaldte „skrammede“ bjælker, smalle huse uden fodrem og skråstivere i hjørnefaget, bygninger med indvendigt sidebånd i stedet for løsholter opførtes på Odsherred helt op til slutningen af 1800-årene. Men også lerklining og de rå sten i tavlene, samt de „dukkede“ eller bræddebeklædte spidsgavle holder ved på husmandsstederne.

Den mest indgående beskrivelse af en sjællandsk husmandsbolig og livet i den får vi imidlertid af Karoline Graves. Hendes forældre overtog omkring midten af 1800-tallet et fæstledigt husmandsbrug på knapt 3 tdr. land i Hallebyore på Vestsjælland med fri græsning for en ko og en kvie i en herregårdsmose. Faderen var tømrer og kunne selv forbedre huset, efter at han havde fået tømmer og stråtag fra et hus, der solgtes til nedrivning. Leret i de klinede vægge var der på egnen så ringe, at de mest udsatte steder måtte beskyttes mod regnen med langhalm fastgjort med trælistes. (her gengivet fra Skrubbeltang 1954, I, si. 146-147)

Stiftsmuseet i Maribo antager, at husmands-

stederne og de mindre gårde på Sydsjælland, Møn og Lolland-Falster var karakteriseret ved at have ældre og ringere bygninger end de større landbrug. Fornylsen fandt først sted efter ca. 1880. (Boyhus & Nielsen, si. 11).

De jyske husmandssteder er, som nævnt i forskningsoversigten, meget dårligt undersøgt. På baggrund af det spredte materiale er det klart, at gammeldags byggemåder med ringere materialer også gjaldt i Jylland. Tagene var af langhalm, evt. skiftevis strå og lyng, med mønninger af tørv. Spåntage kunne også findes. Væggene synes oftest at have bestået af spinkelt bindingsværk; omkring 1850 mest lerklinede, men efterhånden som tavlene trængte til reparation isatte man mod slutningen af århundredet brændte sten. Efter gammel skik stablede man i hedeegne tørv („træk“) op ad ydermuren i vinterhalvåret, hvad der gav lune boliger, men samtidig fik stedet til at ligne en jordhule.

Mange husmandssteder synes også at have haft udlænger i kampesten, myremalm eller andre alternative byggematerialer. Gulvene i stuerne var af stampet ler de fleste steder til sent i århundredet.

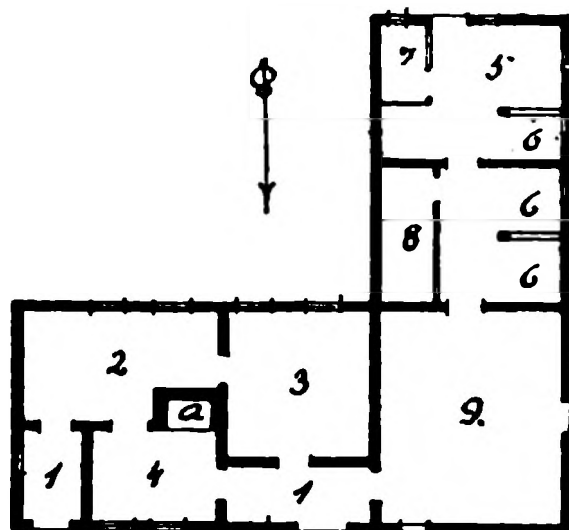
Man kan sammenfatte de karakteristiske træk for husmandsstedets bygninger i perioden 1850-1899 til følgende:

1. Husmandsstedets bygninger var gennemgående ældre og bygget til af flere omgange end gårdenes bygninger.

2. Husmandsstedets bygninger var typisk opført af ringere, mindre holdbart eller mere brandfarligt materiale, og under alle omstændigheder gennemgående billigere materiale, end gårdenes.

Stråtag var næsten enerådende, og der anvendtes i mange tilfælde genbrugstømmer.

3. Husmandsstedets bygningers landbrugsmæssige karakter var begrænset, dels fordi jordtilliggendet med den gældende teknologi kun gav mulighed for et beskedent husdyrhold, dels fordi avlen for en stor del blev sat i hæs.

III. 19. Fotografering og opmåling af boelsted i Nollund, Grindsted, foretaget af H. Zangenberg i 1932. Bygningen til venstre er et såkaldt „sparrehus“ (spærhus), der var en almindelig udhustype i hedegne; efter Turistforeningens årbog: Sydvestjylland. 1935.

1. Forstue - 2. Dagligstue - 3. Kammer - 4. Køkken - 5. Hestestald - 6. Kostald - 7. Hønsehus - 8. Rum til svin - 9. Lade - a. Åben skorsten.

5. Gårdbyggeriet 1850-1875

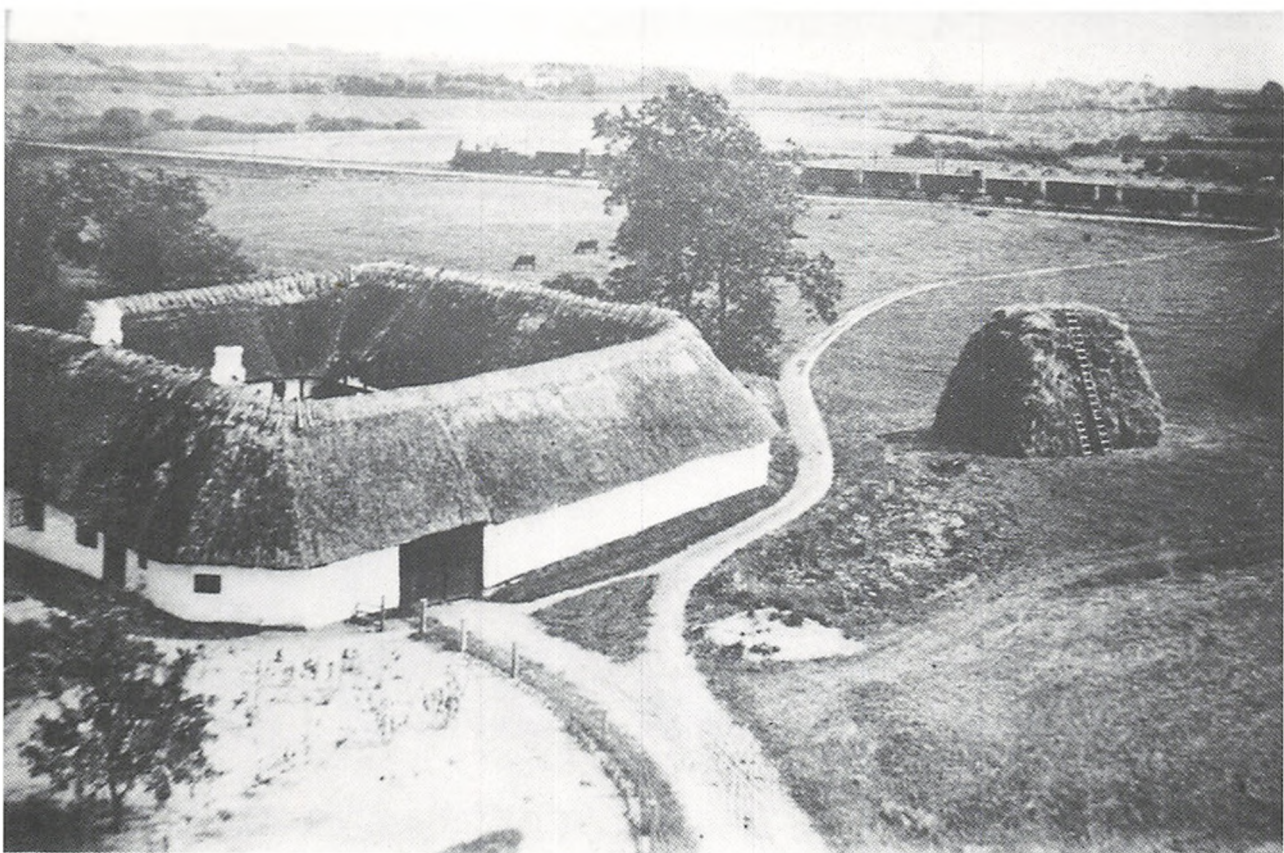
5.1 Den firlængede gård omkring 1850

Den sluttede, firlængede gård med de retvinklede hjørner nåede sit højdepunkt omkring midten af forrige århundrede. Som tidligere nævnt var den lukkede form hovedsagelig opstået siden slutningen af 1700-tallet, hvor produktionsstigningen havde ført til sammenbygning „over hjørnet“ af nabolænger, der tidligere havde været selvstændige.

Denne firlængede bindingsværksgård, som var dominerende over det meste af landet, står for mange som en ideel bygningstype med sin tilnærmelsesvis kvadratiske grundform og sine 4 længer med ensartet størrelse og byggemåde. Bygningerne lignede hinanden på små og store gårde, fordi længerne var bygget op over samme grundmodul: godt 2 meter høje facader, 6 meters bredde og knap 6 meter til rygningen. Det var alene læng-

den, der bestemte bygningens rummelighed. Store gårdes grundplan dannede store firkanter, små gårde små firkanter, og en gårds bygningsvolumen lod sig på den måde anslå alene ud fra gårdspladsens størrelse.

Vores betagelse af denne arkitektur skyldes vel netop anlæggets enkelhed og den sjældne grad af harmoni mellem bygninger og livsform; alle behov rummet indenfor en simpel struktur, der kunne overskues fra gårdspladsen. Men som bygningstype var den sluttede, firlængede gård allerede under stærkt pres i 1850, og som produktionsfaktor kan den siges at have være forældet, før den blev fuldendt som arkitektur! Med en hastigt voksende vegetabilsk produktion opstod der behov for betydelig mere plads til opbevaring og håndtering af avlen, men når den firkantede ramme først var fyldt ud, lod gården sig kun udvide ved at sprænge ram-

III. 20. Hæssætning ved Møllegård i Rander. Tiden var ved at løbe fra de små bindingsværkslænger; kopi i OBM.

men og dermed harmonien.

Og det skete på de fleste gårde mellem 1850 og 1875. Selvejernes finansiering af deres ejendoms køb ved frasalg af en del af jorden, kunne dog udskyde deres problem en stund.

Dette kapitel vil først analysere forholdet mellem ladebygningerne og en voksende avl på et udvalgt landbrug. Dernæst beskrives staldene og principperne for husdyrhold før andelstiden. De teknologiske forudsætninger for byggeriet gennemgås som udgangspunkt for en beskrivelse af 3 af periodens nye bygningstyper: Det (hovedsagelig) grundmurede stuehus, agerumsladen og hestegangshuset.

5.2 Markdrift og bygninger på Holevad-gården

Der var ikke nogen direkte relation mellem produktionens og bygningernes udvikling, som Grøngård Jeppesen og Skytte Andersen synes at antage i deres studier. Staldene måtte nødvendigvis kunne rumme de overvintrende dyr, men når det gjaldt markafgrøderne, kunne landmanden vælge at sætte avlen udenfor i hæs i stedet for at bygge. Hæssætning gav dog både et større spild og mere

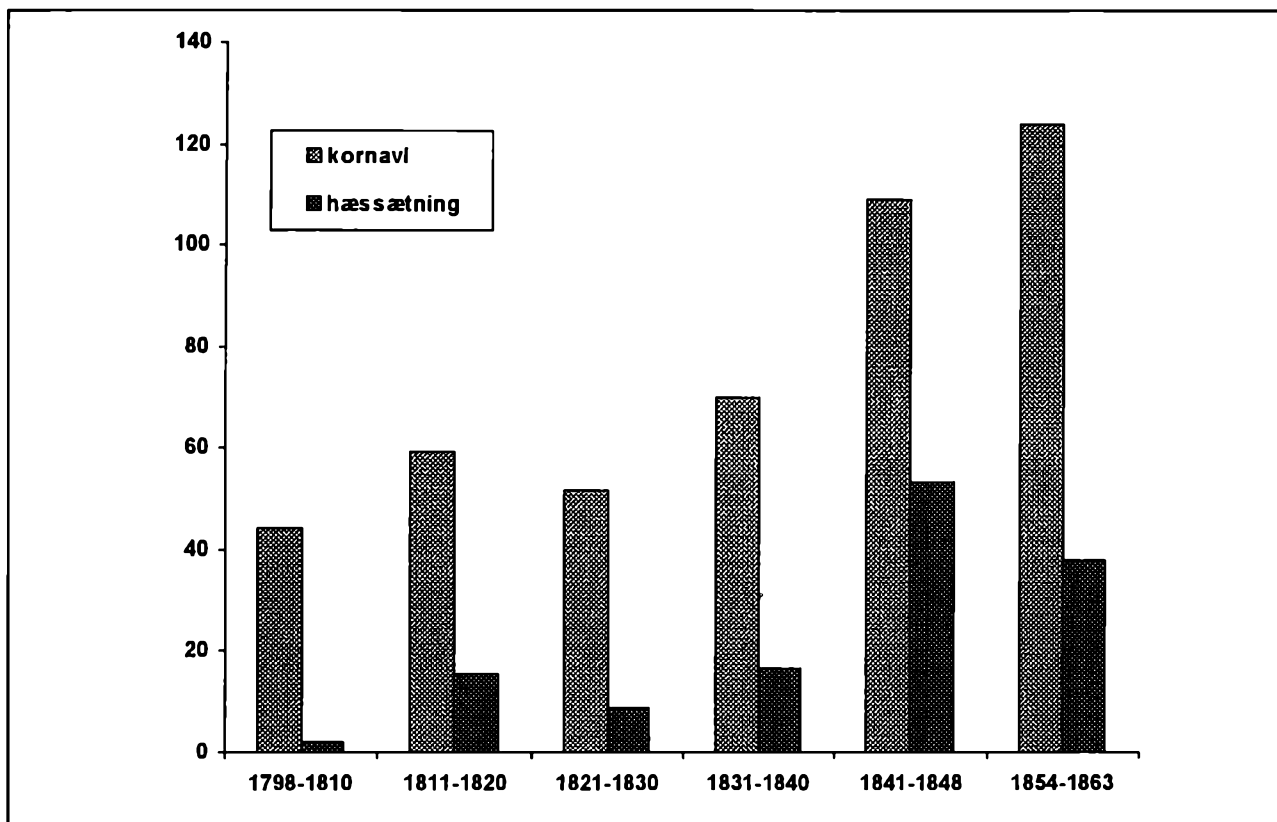
arbejde, når avlen skulle læsses på vogne igen for at komme ind i laden til tærskning.

Fæsteren på den godt 9 tdr. htk. store Holevadgård ved Assens førte dagbog fra 1793-1837, og sønnen Lars fortsatte indtil 1863. I kraft af denne kilde får man et indblik i bygningernes betydning i driften over en 70-årig periode¹⁷.

Omkring år 1800 var der god overensstemmelse mellem avl og bygninger; kun i år med høst over middel måtte man sætte hæs. Efter 1810 blev det dog nødvendigt at sætte en del af høsten udenfor næsten hvert år - gennemsnitlig 10-15 læs.

Indhusning og evt. hæssætning skete hvert år efter samme system: Den dyrebare rug anbragtes i „gulvene“ nærmest stuehuset, så kom byggen ind og til sidst den del af havren, der var plads til; resten måtte i hæs. I alt kunne laderne rumme omkring 108 traver korn á 60 neg. På „slyden“, dvs. ovenpå rafteloftet over porte og stalde var der plads til 36 læs hø, boghvede, ærter og vikkedavre. Det aftærskede korn opbevaredes på stuehusloftet efter en gammel tradition, som gjaldt over det meste af landet.

Efter faderens død i 1837 merglede Lars Andersen alle jorder, og med ét slag voksede avlen til 250 traver korn eller derover. Nu var der for

Fig. 14. Den gennemsnitlige årlige kornavl og hæssætning på Holevad-gården 1798-1863 (målt i læs). Selv efter om- og nybygning af ladelængerne 1849-54 måtte henved 1/3 af kornavlen stå udenfor; efter Hedegaard 1984.

alvor et skævt forhold mellem avlens størrelse og ladernes rumfang, idet hovedparten af høsten måtte sættes i hæs hvert år; det svarede til mere end 50 læs.

I årene 1849-54 erstattedes de gamle sulebyggede lader med nye og 2 alen bredere bindingsværkslader med spærkonstruktion: „Den 17de april begynte vi at hukke paa den ny lade og rejste den 1ste og 2den mai. Den 9. 10. 11. fik vi den tækket“, indføjede Lars Andersen om nordlængen i juni 1849, og i maj 1854 hedder det: „Den 19de reisede vi den østen lade 16 fag. 24. og 26de 27. tække vi den, var 4 ver dag til at tække, brugte 50 traver langhalm dertil, var af egen avl.“ Den nye østlænge kom til at stå nogle meter øst for den gamle, og Lars Andersen valgte at „lukke hullet“ ind til den forøgede gårdsplads ved at føje 4 fag kornhus til stuehuset. Totalt skønnes ladebygningernes rumfang at være blevet forøget med 58 %. Det var dog langt fra nok til at rumme avlén, og al havren og en god del af byggen, måtte fortsat sættes udenfor.

Foruden hæssætningen gjorde andre forhold, at avl og bygninger ikke umiddelbart kan sammenholdes. Lejlighedsvis anbragte Lars Andersen afgrøderne midlertidigt i rum, der ikke normalt rummede korn (i ko- og fårehuset eller i tærskeladen), eller han lod kornet tærskes straks ved hjemkørslen, så i hvert fald kernerne kunne komme vel i hus. Og fra 1857 gjorde en ny faktor sig gældende. Han noterede under september måned: „Den 7de tarsk vi hvede, havde Lunds tærskemaskine, fik 23 1/2 tønne“. Lund var kromand i nabosognet, og han havde åbenbart investeret i et stort tærskværk, antagelig drevet af et lokomobil. Sådanne pladskrævende og brandfarlige indretninger måtte stå i en vis afstand fra bygningerne, og derfor var det selvfølgelig nemmest, at kornet stod i hæs. Privat- eller foreningsdrevne lokomobiler med tilhørende tærskværker blev i sidste halvdel af 1800-tallet et almindeligt alternativ til selv at forestå det voksende tærskarbejde med plejl eller, fra 1850-erne på de større gårde til investering i hestegang og tærskværk.

På Hølevadgården, som var veldrevet og må skønnes at have haft en god økonomi, opstod der altså i tiden op mod 1850 et stigende misforhold mellem den vegetabiliske produktion og indhushningskapaciteten. De nye, men traditionelt byggede lader formåede ikke at ophæve dette misforhold, og generelt synes hensynet til byggetraditionerne (den lukkede gårdsplads og de (stadigvæk) relativt smalle bindingsværkslænger) at have vejet tungere end hensynet til funktionaliteten.

5.3 Husdyrholdet

Husdyrholdet undergik ikke tilsvarende ændringer som markdriften på Hølevadgården. I århundredets begyndelse opgjorde Anders Andersen besætningen til 6 heste, ca. 10 køer med opdræt, 11 får og en vædder, 1 griseso, samt noget fjerkræ. Ved kreaturtællingen i 1861 og igen i 1866 var disse tal stort set uændrede, og der var derfor ikke samme pres på staldbygningerne som på laderne.

Forholdene på Hølevadgården afspejler meget godt udviklingen på landsplan i denne periode; forandringerne skete først og fremmest i den vegetabiliske produktion - antallet af husdyr voksede ikke synderligt for landet som helhed. Derimod kan man antage, at hvert enkelt individ af dyrene tiltog i størrelse, hvilket først og fremmest skyldtes en rigeligere fodring. Hvor det endnu under tørkeårene i 1820-erne kunne knibe at have halm og hø nok til dyrene, var et af husdyrholdets største problemer omkring 1850 at få dyrene til at æde den forøgede halmmængde og derved omsætte den til gødning. At skære stråene op til hakelse (tomme-lange stykker), selv til kvæget, var ét af midlerne.

Siden landboreformerne havde progressive ideologer forsøgt at gøre stalden til det naturlige værested for bondens dyr, bl.a. ved at begynde at kalde dem „husdyr“, hvor „kreaturer“, „kræ“ eller „fæ“ var de tidlige fællesbetegnelser. Køerne skulle ikke længere vanke om „på udmattende Græsgange“, men staldfodres, mente en datidig agitator for sommerstaldfodringen, og han forsikrede, at dyrene kunne ernæres og holde sig vel på stalden hele året. På stalden kunne deres gødning endvidere samles til gavn for agerjorden, hvor afgrøderne samtidig ville kunne stå i fred for kreaturerne. Bonden skulle høste kløveren og de øvrige afgrøder og bringe dem for husdyrene, og han skulle i det hele taget overtage ansvaret for deres velfærd (Hedegaard 1996).

5.3.1 Kostalden

Staldfodringen vandt for kvægets vedkommende ikke rigtig indpas i landbruget (før i 1960-erne). Omkring 1850 var opstaldningen stadig forbundet med vinteropbevaring af dyrene til der igen var græs. Køerne stod bundet med en træbøjle (en „klove“) om halsen, levede hovedsagligt af stråfoder - og tærede iøvrigt på hullet. Al halmen måtte bæres over gårdspladsen til stalden, mens høet kunne „stjæles“ nedefra, dvs. trækkes ned mellem loftsrafterne, med en „høtyv“. En masse græsfrø, strå og støv faldt ned på ryggen af de

langhårede dyr, der aldrig blev striglet ifølge Hofmann Bangs beskrivelse af forholdene i Odense Amt omkring 1840. Der var ingen krybber, foderet blev lagt på stenpikningen foran dyrene. Rodfrugter og højproteinholdigt foder („kraftfoder“) var endnu ikke almindeligt brugt som vinterfoder. Kun én eller måske et par efterårskælvere fik så meget korn, hø eller „rivelse“ (de på marken sammenrevne, utærskede strå), at de kunne give mælk vinteren over til husholdningen.

Et par gange om dagen fik kreaturerne lidt motion, når de blev drevet ned til et vandhul for at drikke. Efterhånden blev det dog almindeligt at vande i et stort stentrug ved pumpen på gårdspladsen.

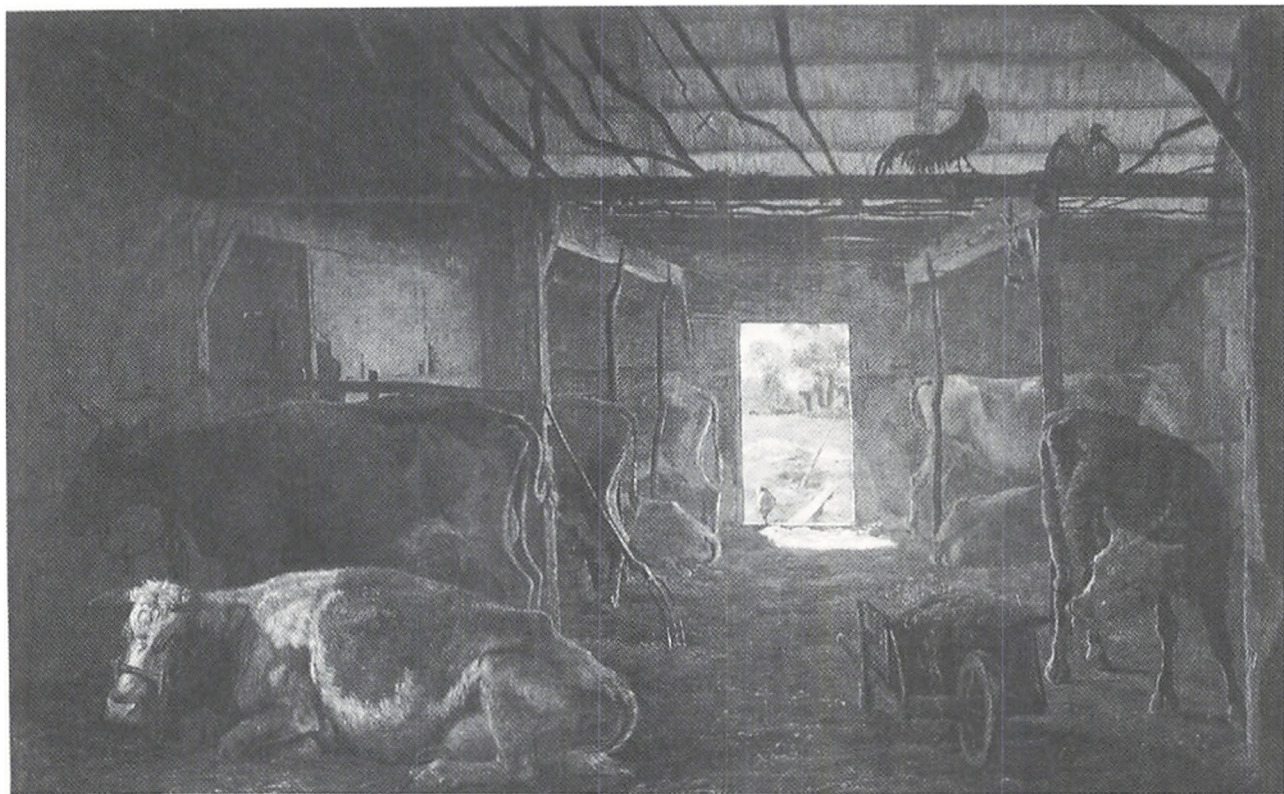
Hofmann Bang bemærker dog, at forholdene og udbyttevarerne var gode på nogle af de større gårde, ligesom „man ogsaa træffer mange Husmandskøer, der giver meget mælk. NB. Saalænge de bliver hos Husmanden og ej sættes paa smal Kost hos Gaardmanden.“(II, si. 68).

Først i 1860 og 1870-erne blev det almindeligt at give køerne en kraftigere vinterkost bestående af foderkager og korn, evt. opblødt i hedt vand

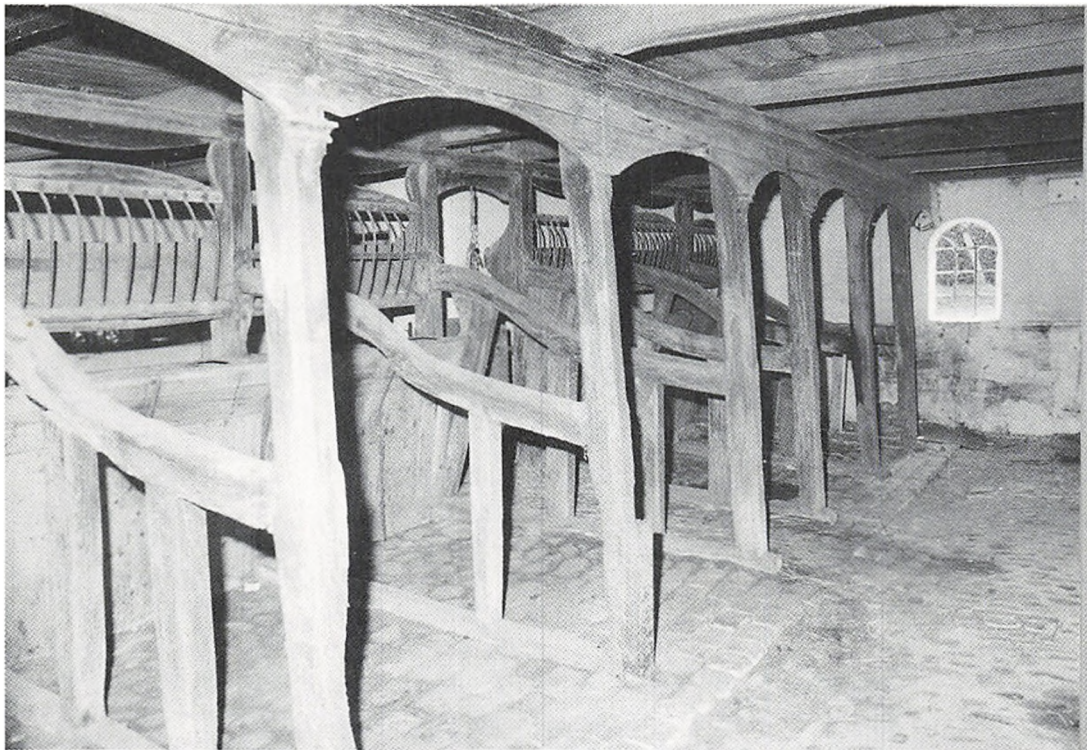
- sjældnere rodfrugter. I første omgang synes driftsomlægningen dog sjældent at have ført til bygningsmæssige ændringer. De fleste steder klarede man sig vist som på Fyn, hvor man fodrede koen i en træbalje, en „skalebalje“ (af skolde-), som man fjernede igen, når hun havde ædt op. (NEU nr. 6348).

Der blev over det meste af landet ikke satset særlig meget på at intensivere den animalske produktion 1850-1875, og derfor forblev de fleste kostalde på gårdbrugene stort set uændrede. Det vil sige smalle, lavloftede, overvejende i bindingsværk, dog ofte med nye tavler af brændte sten, med pikstensgulve og -grebninger. De ville nok i dag blive betegnet som beklumrede og i hvert fald som mørke; lys og luft kom alene ind ad den åbne stald dør og ad små huller i muren, hvor en sten var taget ud.

For marskegnene og studedefningsområderne i Ringkøbing Amt, i Salling og Thy gjorde særlige forhold sig gældende. Her var der gjort mere ud af staldbygningerne: De var, eller blev i løbet af denne periode, grundmurede, havde større bygningsbredde og -højde til det bræddeklædte loft, havde små halvrunde vinduer i støbejern (Højrup 1965, si. 59).

III. 21. Th. Lundbyes kendte billede af et kostaldinteriør i Vejby, Nordsjælland, 1843. Der er ingen grund til at tro, at staldforholdene eller kreaturerne fremtræder mere primitive, end der var almindeligt omkring midten af forrige århundrede; her efter Det danske Landbrugs historie III. 1988.

Ill. 22. Hestestald på Vibelund opført 1880. Gården var på 7 tdr. htk. og lå umiddelbart vest for Odense. Den blev nedtaget 1983-85 med henblik på senere opførelse i Den fynske Landsbys andelstidsafdeling; OBM

5.3.2 Hestestalden

Hestene blev sædvanligvis betragtet som landmandens kæreste eje, og det satte sit præg på både røgt og bygninger. Kørehestenes kvalitet var mere end klædedragten bevis på ejermandens sociale position, og tidens intensive jordbehandling var ganske afhængig af gode arbejdsheste. Den enkelte hest måtte arbejde flere dage om året end før, og det blev almindelig at holde nogle af hestene på stald sommeren igennem for hele tiden at have dem ved hånden.

„Bøndernes Hestestalde“, skriver Hofmann Bang i 1840, „der forhen vel var saa usle, som man kan tænke sig, er nu meget forbedrede, og ved alle nybyggede Gaarde indrettes disse højere og lysere end forhen, ligesom de er meget bekvemme til Fodringen, da man i almindelighed har en Skærelø imellem to Rader af Heste, der ved de aabne Krybber vender Hovederne ind til Rummet, hvor Hakkelsen skæres og Foderes tildeles.“ (II, si. 108-09).

Hvor det i slutningen af 1700-tallet havde været svært at overbevise bønderne om det rationelle i at sætte hesten på stald og bringe den det foder, den tidligere havde fundet selv, så blev det i løbet af 1800-tallet ganske almindeligt at opfatte hestestalden som hestens naturlige „hjem“ året rundt. „Stalden er det Sted, hvor Hesten opholder sig, naar den ikke er i Arbejde eller paa Græs“,

skrev dyrlæge C. Nielsen i 1909 i sin *Praktisk Vejledning i Hesteavl* (Hedegaard 1994, si. 59).

Ellers var hestestaldene antagelig den del af landbrugets bygninger som forandrede sig mindst mellem 1850 og 1940. Man byggede i hele perioden ca. 160 x 200 cm store spiltove¹⁸ med mellemværk af egetømmer, en hæk til stråfoder og grønt¹⁹, samt en krybbe til havre, hakkelse og, efter ca. 1890, roer. Forskellige systemer som „fodringsure“ og „stråfoderskakter“ afprøvedes på nogle gårde for at afløse nogle af hestens mange daglige fodertildelinger, men de blev næppe særlig almindelige.

Hestestalden lå som regel på tværs i længen, som beskrevet af Hofmann Bang. En fynsk meddeler til Nationalmuseet slår fast, at bønderheste altid fodredes forfra (altså fra en foderlo), mens herregårdsheste fodredes bagfra (NEU nr. 6348). I bindingsværksbygninger var der normalt slået brædder på væggene, så hestene ikke sparkede tavlene ud. Hestene stod normalt med hovedtøjet bundet til en jernring, evt. en „rendestang med ring“ i spiltovets forværk. Skikkelige heste var ofte bundet blot med et reb om halsen; hingste derimod altid med dobbelt tøj (NEU nr. 1891).

De fleste steder holdt man fast ved brostensgulvet, da man mente hesten ville skride på et gulv af beton eller klinker. Nogle steder kom der

III. 23. Interiør fra hestestald på Tåsinge i begyndelsen af dette århundrede; Søren Lolks billedsamling på Tåsinge Lokalhistoriske arkiv.

i slutningen af 1800-tallet afløb i gulvet til ajlen.

Hestestaldene var normalt højloftede, havde god plads, godt lys og en bred indgangsdør. På de fleste gårde hang arbejdsseleer på en knage i stalden, andre steder var alt seletøj i et kammer ved siden af hestestalden. På velordnede større gårde var der også en boks til følhoppen i tilknytning til hestestalden, men de fleste steder indrettede man en boks i et tomt korgulv til den.

I øvrigt havde det siden 1700-tallet været almindeligt at placere karlekammeret i umiddelbar nærhed af de dyrebare heste.

5.3.3 Svinehuse

Svineholdet var blevet problematisk efter udskiftningen, hvor hver mand måtte føde sine svin på egen lod, og hvor man ikke længere kunne fede dem i skoven og efterhånden heller ikke på stubmarken. Hvor oldensvinene gik hen, da skoven blev fældet, er et spørgsmål, som analyseredes i en artikel om fynsk svineavl før andelsslagteriernes og de store svinestaldes tid (Hedegaard 1991).

I praksis kom svinene på stald; kun grisesoen blev undertiden tøjret på en grønning eller ved møddingen. Svinene var imidlertid svære at holde indendørs før cementens tid; de rodede brostene op, uanset hvordan man „ringede“ dem, gnavede i træværket og brød igennem tavle med lerklining eller rå lersten. Derfor valgte mange bønder at opføre selvstændige bygninger til svinene, ofte med en underdel af kampesten. Dette svinehus lå gerne i nærheden af bryggerset, hvor svine-tønden stod med sin vælling af køkkenaffald, syrnnet mælk, mask og korn. I 1800-tallet skete svinefedningen hovedsagelig på affaldsprodukterne ved fremstillingen af smør og ost, og både svinenes antal og fødselstidspunkt var afstemt herefter.

På Bornholm lå svinehuset, kaldet „gårdkona“ eller „gårdlænga“, nogle steder frit på gårdspladsen. Som regel rummede „gårdkonen“ også karlekammer og udhusrum. Andre gårde dannede en svinesti af store, flade sandstensblokke.

Ved Hulegården fra Ærø, nu i Den fynske Landsby, blev der i 1838 bygget et 3-fags svine-

III. 24. Denne imponerende trelængede svinesti af tilhuggede kampesten blev fotograferet af K. Uldall fra Nationalmuseet i 1927. Anlægget lå ved Brændskovgård i Gudbjerg sogn på Sydlyn. Broholm gods skulle angiveligt have brugt bygningen til nattesæde for svin, der gik på olden; Nationalmuseet.

Ill. 25. J. Exners tegning fra 1873 af svinehusene ved St. Magleby på Amager. Svinehusene lå udenfor den firlængede ramme sammen med møddingen; efter Kjær 1994.

og brændehus i bindingsværk - senere udvidet med en halvtagsbygning med kampestensvægge.

Husmandsteder indrettede oftest stien under et halvtag, på fynsk en „kove“, ved husets ene gavl. (Hedegaard, 1991, si. 99).

På Amager byggede næsten alle gårde et fritliggende svinehus udenfor den firlængede ramme på marksiden ved siden af møddingen. Indtil ca. 1840 byggede man i bindingsværk, omkring midten af århundredet i kampesten, og fra ca. 1870 i teglsten. En del af disse senere svinehuse ligger

endnu tilbage i St. Magleby, og de blev i 1994 registreret og beskrevet af arkitekt K. M. Kjær for Amagermuseet. (Kjær 1994).

Emilie Balle, der voksede op på „Sognefogedgården“ i Nr. Lyndelse, Fyn, berettede til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (nr. 8126) om gårdens svinehus, der opførtes sammen med gårdens øvrige længer efter brand i 1863: Bygningen lå omtrent ud for bryggersdøren. Den var opført i bindingsværk, muret op i rå sten og havde stråtag. Grunden var store kampesten.

Ill. 26. Løbegård til svinesti ved Rasmus Hansens gård på Drejø, 1927; Nationalmuseet.

Der var 3 stier, 2 store og 1 mindre. Der var 2 vinduer, hver på „et Kvarter“ (ca. 15 cm) på hver led og ikke til at lukke op. Skulle der mere lys ind blev der taget en sten ud hist og her under hellefaget (tagskægget). Ædetrugene var hugget ud af en stor kampesten, der var plads til ca. 3 svin i hver af de store stier. Skillerummene var af træ, tykke uhøvlede planker. Gulvet var af toppede brosten. I det ene hjørne af huset var gårdens wc muret op for sig selv med dør ud i det fri. Der var ikke loft over stierne, kun i hårde vintre blev der lagt stænger på skillerummene og fyldt halm ovenpå, men kun en lille plads, hvor svinene havde deres leje. ... Der blev ryddet ved svinene med greb et par gange om ugen. (Hedegaard, 1991, si. 100).

Hofmann Bang bebrejder omkring 1840 bønderne, at de ikke tog hensyn til renlighed og ro for dyrene, men lader dem være mange sammen, lader dem „bevæge sig i en stor Gaard, og ei heller afholder man Lyset fra dem, hvilket sikker alt ere Mangler ved Fedningen; thi liden Bevægelse, en uforstyrret Ro i Forbindelse med Varme, Reenlighed og Afsondring fra Lyset, ere nødvendige Betingelser for en hurtig Fedning“ (Hofmann Bang, II, si. 119).

Midten af 1800-årene blev på flere måder en mørk tid for svinene. Først efter 1880 blev det igen almindeligt med løbegårde udenfor tidens (noget større) „svinestalde“, der samtidig havde fået afløb for ajle og faste, glaserede fodertrug. (Hedegaard, 1991, si. 101).

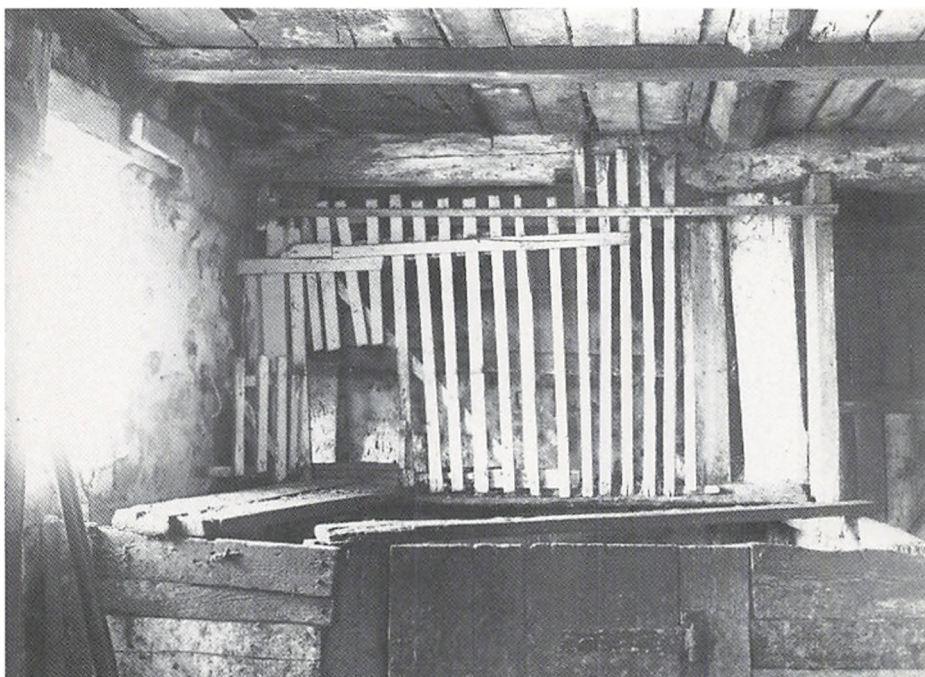
5.4 Nybyggeriet 1850-1875

Bortset fra lidt småtteri omkring staldene, som beskrevet ovenfor, var gårdbyggeriet i perioden 1850-1875 koncentreret omkring nye stuehuse og nye lader med tilknyttet hestegang. Den stigende velstand som følge af kornsalget måtte selvfølgelig gerne afspejle sig i boligen, og det store behov for større lader og en nemmere håndtering af den forøgede afgrøde måtte løses.

Reelt stod de fleste danske landbrugere omkring midten af forrige århundrede reelt med 3 valgmuligheder, når de stod for at skulle bygge:

1. De kunne ombygge de gamle bindingsværkslænger
2. De kunne bygge nye og større bygninger i bindingsværk
3. De kunne tage det store spring og opføre grundmurede bygninger²⁰.

Hvad den enkelte landmand valgte at bygge afhæng af egnens tradition og mode, dels af gårdens størrelse, dels af individuelle forhold (landbrugerens alder, økonomi, viden mv.). Derimod spillede det tilsyneladende ikke nogen afgørende rolle for byggeriets omfang, om gården var i fæste eller selveje. Her må nye undersøgelser be- eller afkræfte Stylvig Jeppesens undersøgelser fra Fyn, og samtidig kunne det være interessant at få belyst, om der evt. kunne konstateres forskelle på andre punkter end bygningsomfanget: Fik fæstegårde navne, og havde de repræsentative træk på samme måde som selvejergårde, eksempelvis.

Ill. 27. „Hønserråne“ over en svinesti i en kostald i Rejsby i Sønderjylland. Indtil ca. 1890 gik hønsene frit omkring om dagen. Natten, samt måske et par uger i forårets såtid, tilbragte de i et lille indelukke som i Rejsby med siddepinde og et par redekasser. Høsegårde omgærdet af galvaniseret tråd blev først almindelige hen mod århundredskiftet - fritliggende hønsehuse endnu senere; Nationalmuseet.

Ill. 28. Carl Bollerups gård i Rindom ved Ringkøbing, bygget i 1857 og opmålt og fotograferet af Nationalmuseet i 1907. Gården var, ifølge Ole Højrup, opmuret af rødbrune teglsten, der var brændt på egnen i en primitiv oven, hvis ujævne varme havde givet stenene et smukt farvespil; Nationalmuseet.

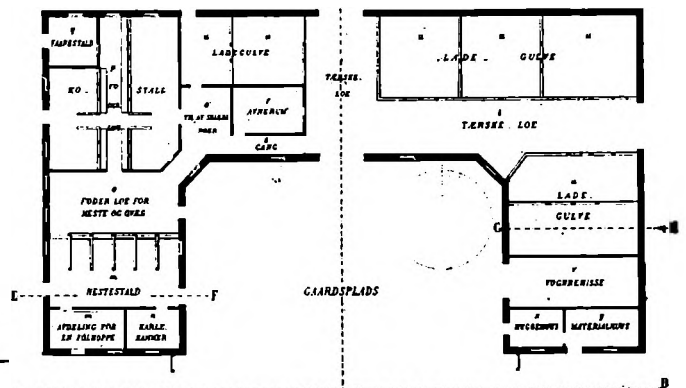
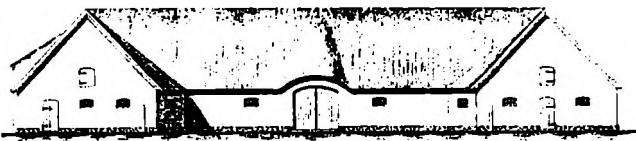
Det kongelige danske Landhusholdningsselskab forsøgte at bidrage med ideer til, hvordan et tidsvarende byggeri kunne se ud, gennem to prisopgaver fra henholdsvis 1856 og 1859. Den sidste synes umiddelbart mest interessant her, da den udbad sig byggeplaner for en gård på ca. 60 tdr. land, samt for huse af forskellig størrelse.

Ill. 29 gengiver et af de præmierede projekter

bestående af 4 længer i grundmur og med stråtage, de 3 udlænger sammenbyggede, mens stuehuset er rykket lidt tilbage. Projektet er i sin grundplan og proportioner typisk for en stor del af gårdbyggeriet efter 1850, men kombinationen af en langlo og en tværlø, som hang sammen med placeringen af en torækket kostald i enden af ladelængen, var dog et sjældent træk på det tidspunkt (Brogård, si. 60-61).

FACADER AF STALD OG LADBYGNINGEN OG GÅRDEN

Ill. 29. Tømremester Glahns præmierede projekt ved Landhusholdningsselskabets konkurrence om byggeplaner „til mindre Ejendomme paa Landet“1859; her efter Danmarks Arkitektur IV, 1980.

Prisopgaven fra 1856, der bad om hensigtsmæssige planer til herregårde og proprietærgårde, er imidlertid mindst lige så interessant historisk set, dels fordi det vindende projekt beskriver de nye elementer i landbrugsbyggeriet (trempel, tagpap, tag, dampmaskiner, vandledninger til køernes krybber og afløbsriste til ajlen, mv., som dog ikke vandt indpas på gårdene før langt senere), dels fordi arkitekten, V. Tvede, diskuterer fordelene ved de nye byggematerialer og -metoder i forhold til de gamle.

Blandt tækkematerialerne, pap, tegl, skifer og strå/halm ender Tvede med at anbefale stråtage, hvilket i de fleste tilfælde ville sige tage af rug eller hvedehalm. Stråtaget anså han for at være det bedste, fordi det var let, ventilerende, billigst og smukkest. Dertil kom, at stråtaget kunne tåle stød, hvad især skifer ikke kunne. Tegltaget forkastede Tvede, fordi det var tungt og krævede jævnlig vedligeholdelse (understrygning). Endelig var der tagpappet „*som andre Steder vurderes meget høit*“, men også det forkastes af Tvede, „*da Størstedelen af de hos os anstillede Forsøg [er] så mislykkede og dette Dækningsmateriale bragt i en saadan Miscredit, at vist ingen Bygherre vil bestemme sig til at lade større eller mange Bygninger tække med Pap eller Filt*“ (Tvede, si. 7-8). I sin fremsendte prisopgave foreslår Tvede dog selv tagpap til tag-

beklædning på herregårdens mejeribygning.

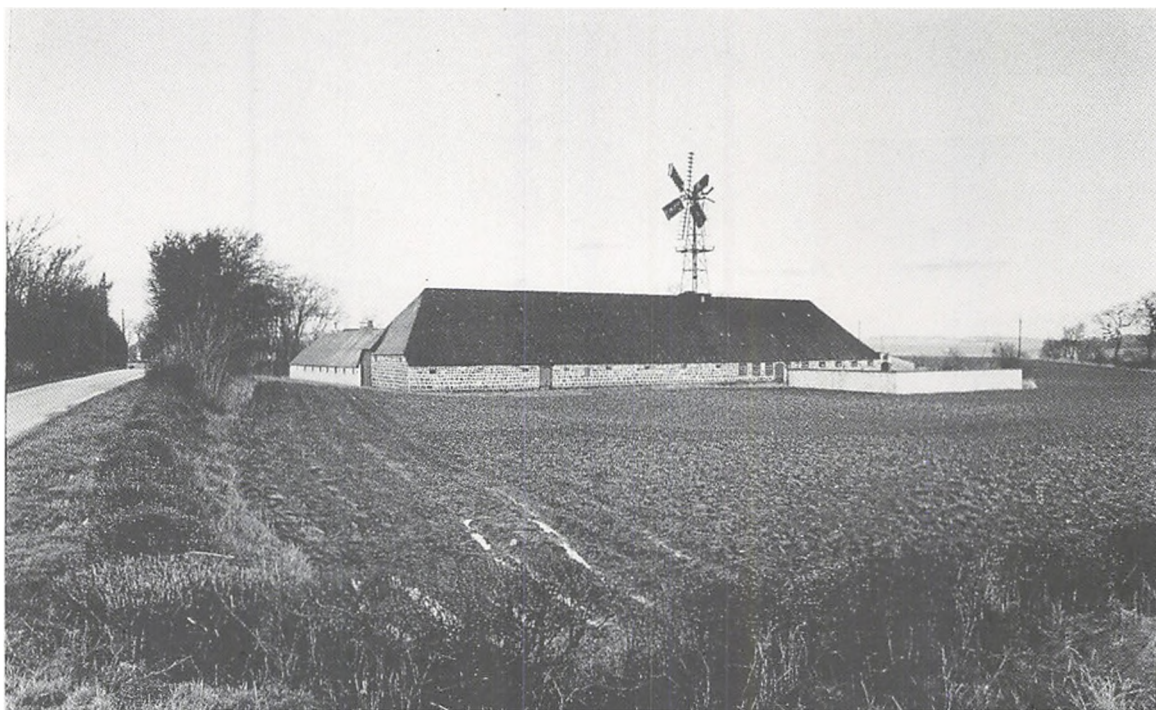
Prisopgaven havde lagt vægt på bygningernes brandsikkerhed, hvad der var et konstateret problem med stråtagene. Tvede foreslog oplægning af et brandhæmmende loft (rafter med ler) og syning af stråtaget med jertråd over stalddørene, så kreaturerne kunne komme sikkert ud.

Tvedes overvejelser er udførligt behandlet her, da hans valg og begrundelser stemmer godt overens med det generelle billede. Der blev bygget meget få udlænger på gårdene i perioden 1850-1900 med anden tagbeklædning end stråtag.

Med hensyn til væggene var bindingsværket på kort sigt det billigste, anfører Tvede, men bygningernes usoliditet og hyppige reparationer gør det på længere sigt for dyrt, og Tvede mener kun bindingsværksbygningerne havde deres berettigelse, når der var tale om midlertidigt byggeri.

Pisémure, lerstampede vægge, evt. pudsede med kalk og grus, var endnu billigere at opføre, men dem forkastede Tvede ligeledes, idet han ikke anså dem for egnede til Danmarks klima. De var stærkt vandsugende og frostsprængtes let, ligesom der nemt opstod stødskafer på dem²¹.

Brændte teglsten uden puds og med kehlet fuger anså Tvede for det billigste på lidt længere sigt og i det hele taget det bedste byggemateriale. Derefter kommer kampesten, såfremt stenene er gratis

III. 30. Kampestensbygget agerumslade med vindmotor og stald i den ene ende ved Skyumgård på Thy. Foto Jørgen Borg; venligst udlånt af Viborg Amt.

III. 31. Kampestensbyggede udlænger til Mindegård (6 tdr. htk.), Dalby sogn på Hindsholm. Udlængerne er opført 1883-85. Det oprindelige stråtag udskiftedes med asbestskiferplader i 1932; OBM.

og lige ved hånden; enhver må tilstå, siger Tvede, at en blank kampestensmur med fremhævede fuger er smuk. Mange forstår imidlertid ikke at opføre en sådan mur uden at overstænke den med kalk, så de bagefter bliver nødt til at pudse eller overkalke den.

To af bedømmelseskomiteens godsejere diskuterede i deres kritik prisforskellen mellem bindingsværks- og grundmurede ladebygninger, og Fønnesbech til Vesterbygaard gav udtryk for, at „Grundmur er langt at foretrække for Bindingsværk til alle Bygninger, som ere bestemte til Boliger for Mennesker og Kreaturer . . . saavist kan Bindingsværk gjøre samme Tjeneste til Lader, Remiser, Materialskure, Brænde- og Tørvehuse og de koste ikke det halve af de i Forslag bragte Grundmuurs-Bygninger.“ Heri var komiteens formand, Tesdorpf til Ourupgaard ikke enig, og han gengav en beregning over udgifterne til henholdsvis en lade af bindingsværk udmuret med kampesten, en do. udmuret med brændte sten, en grundmuret lade opført i 1-stens, 1 1/2-stens, 2 samt 2 1/2-stens mur, og Tesdorpf nåede til det resultat, at en lade med 1 1/2-stens grundmur (der nok var det hyppigste på bøndergårdene) kun var 15% dyrere end den billigste bindingsværkslade (med kampesten) (Tvede, si. 79-92).

På den baggrund kan det undre, at så mange landmænd især i den østlige del af landet valgte at opføre bindingsværksbygninger efter 1850. På Fyn skønnes henved halvdelen af alle bevarede bindingsværksbygninger at være bygget lige omkring eller efter 1850. Om det var traditionen, der spillede ind som på Holevadgården, eller om prisforskellen mellem bindingsværk og grundmur reelt var større på gårdene, end Tesdorpf's bereg-

ning viser, må foreløbigt stå hen i det uvisse.

Kampestenene spillede ikke nogen større rolle i gårdbyggeriet før 1850, når man undtager svinehusene og fundamentene, men i perioden 1850-ca. 1900 udgjorde de og en række andre lokalt forekommende byggematerialer et væsentligt element i byggeriet.

Kampestenene blev selvfølgelig kun anvendt til vægmateriale i egne, hvor der fandtes en vis mængde kampesten i jordoverfladen - eller i ældre diger, hvor August Klein i 1893 anbefalede landmændene at hente dette billige byggemateriale fra (Klein, si. 7). Steensberg pegede på „Mogenstrup ås ved Næstved og Fyns og Jyllands randmorænestrøg“ som hovedområder, og tillægger indkaldte hallandske „stenmestre“ æren for byggeriet (Steensberg, 1974, si. 154). Stoklund mente, ligesom Steensberg, at de hallandske stenhuggeres virksomhed kunne begrænses til Vendsyssel, samt at kampestensbygninger i landbruget, som i kirkebyggeriet, måtte være bygget for evigheden, hvilket set i lyset af de efterfølgende driftsmæssige omvæltninger kunne synes naivt (Stoklund, 1965, si. 61).

Nøget overblik over kampestensbygningernes udbredelse og svenskernes part heri er det svært at få på det foreliggende grundlag, og lidt forsigtigt må man nøjes med at sige, at kampestensbygninger findes over det meste af landet, bortset fra hedesletterne og i marsken, dog med særligt mange i dele af Østjylland, Sydsjælland, Vendsyssel, på Hindsholm, på Vestsjælland, hvor de i den kulturhistoriske rapport fra 1983 tidsfæstes til perioden 1880-1910 (Vestsjællands Amtsmuseumsråd (udg.) bd.c: Kulturhistorie 1983, si. 59), samt i de inddæmmede områder på Sydlol-

III. 32. Ejendom i Vester Tulstrup, Ikast sogn, opmuret i myremalm i 1897; fotografet af C. Birkmose; original på Herning Museum.

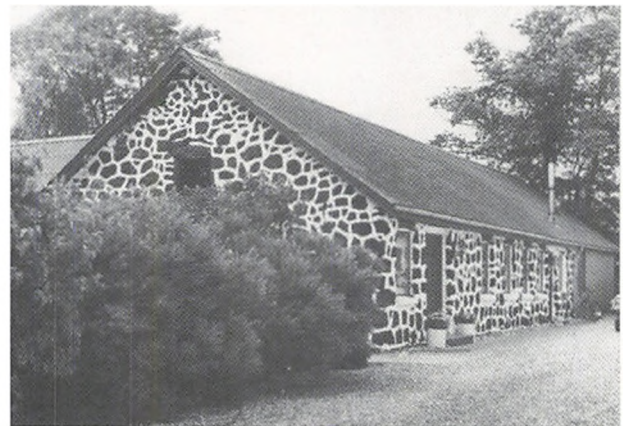
land (Boyhus og Nielsen, 1982, si. 22).

Kampesten fandtes også på den sydlige del af Bornholm; her kaldte man dem „Bakkalæjnger“ efter en jysk murermester Bak. Klippeøen havde også i samme område en del bygninger opført i sandsten, såkaldte „brødstenslæjnger“ (brudsten), der blev hentet fra de store sandstensbrud i nærheden af Nexø eller fra små åbne brud på marken. (N.-H. Larsen, si. 106)²².

En tilsvarende specialitet findes på Stevns og i

Hanherred, Thy, hvor større eller mindre dele af en gård kunne være bygget af limsten (kridtsten). Ofte blev de brugt ved udmuringen af tavlene i sent opførte bindingsværkslænger (C. Hess, 1972 og Seeberg, 1989, si. 32).

I dele af det midtjyske hedeområde byggedes der i perioden ca. 1850-1910 mange længer af myremalm, både stuehuse og udlænger. Myremalm dannes i moseområder med trykvand uden afstrømning, hvorved vandets jernforbindelser får

II. 33. To bevarede ejendomme i Faurholt ved Ikast med myremalmsbyggede længer.

a) Laden på Nygård er fra omkring 1891 og stalden bygget så sent som 1918. Billedet her er fra begyndelsen af 1960-erne; bygningerne er siden blevet pudset over; efter Boysen 1989.

b) Stuehuset på „Malmgården“ er angiveligt én af de ældste bygninger opført af myremalm. Det skulle være fra 1855, og er endvidere specielt ved at være den eneste bygning med myremalmen ført helt til kippen; foto K. Hansen, Herning Museum; her efter Boysen 1989.

III. 34. *Det spinkle bindingsværk i stalden på Ansgård var karakteristisk for mange af de jyske hedegårde. Her har Kai Uldall fra Nationalmuseet fotograferet en del af gård, besætning og folk ved brønden i juni 1929.*

tid til sammenkitning. Den ligger som lag eller klumper under jordoverfladen i indtil 1 meters tykkelse. Byggeteknikken var som med kampesten: blokkene lægges i ler med den fladeste side udad og fuges senere i kalk, der hvidtes. Myremalmen var blot endnu sværere at tildanne end sten, hvorfor man ofte brugte mursten omkring vinduerne. Den ujævne inderside kunne stå rå, eller være udfyldt med mindre myremalmestykker eller lerklining.

Den porøse myremalm var et mere funktionelt byggemateriale end kampestenene, der generelt gav et dårligt indeklima for både afgrøder og levende væsener.

På opfordring af mus. insp. Søren Poulsen, Herning Museum, foretog Freddy Boysen i slutningen af 1980-erne en grov-registrering af myremalmshusene i området mellem Ikast, Sunds og Ilskov. Han registrerede 49 ejendomme med (oplysninger om) én eller flere længer i myremalm, hvoraf mindre end 10 bygninger står tilbage med den rå myremalm synlig. Uanset dens pyntelighed og funktionalitet var myremalmen et fattigdomstegn, der blev fjernet, overpudset eller overkalket ved først givne lejlighed (Boysen 1989).

5.4.1 Stuehuse

De tidlige grundmurede stuehuse hører til Sønderjylland og en stribe langs Vestkysten fra mar-

sken til Stadil fjord. Byggeskikken begrundes almindeligvis med træfattigdommen, men det er spørgsmålet, om man ikke med datidens gode skibsforbindelser med egne, der havde godt bygningstræ, i lige så høj grad skal opfatte byggeskikken som et rigdomsfænomen. Den spredte sig fra Nordfriesland i 1600-tallet, havde stor betydning på den sønderjyske vestkyst ved midten af 1700-tallet og nåede det sydvestlige Jylland omkring år 1800, og det øvrige Danmark fra 1830-erne.

På baggrund af de bevarede bygninger i Esbjerg-området konkluderer Peter Dragsbo, at der ikke skete de store bygningsmæssige ændringer mellem 1800 og 1860: „Det var enkle længer med dybt afvalmede gavle, forsynet med en muret taggesims, der blev trukket lidt om på gavlmuren som „ører“. Gårdporten kunne undertiden have en halvrund bue over sig, og både på udlænger og stuehuse var der fra starten det typiske „arkengaf“, den lille halvrunde kvist med lem ..“ (Dragsbo, 1985, si. 11).

Murstenene i disse ældre gårde var oftest hjemmebrændte og changerer i røde, violette og sorte farver, hvilket Curt von Jessen antager skyldes råmateriale, der stammede fra klægaflejninger og kalkfrie rødlerlag (Jessen, si. 28).

På Als og i den østlige del af Sønderjylland opførtes der også adskillige grundmurede bygninger i første del af 1800-tallet, men disse var som regel opført af gule, overkalkede „flensborgsten“,

III. 35. Stuehuset på gården Holdflod i Nøvling sogn. Steensberg antager, at bygningen stammer fra tiden omkring 1850 eller lidt før; efter Steensberg 1978.

der er mindre, især fladere, end moderne teglsten (Dragsbo, 1991, si. 183). Steensberg gør opmærksom på, at de største af disse anlæg ofte „manglede“ længen overfor stuehuset, således at det imponerende stuehus, indrammet af 2 brede sidelænger kunne ses fra vejen. Denne byggeskik, der synes inspireret fra Angel, er ikke nærmere undersøgt²³.

På Fyn blev der ikke bygget mange grundmurede gårdlænger før 1850 - højst et par stykker i hvert sogn og altid overkalkede. Af „Gårdprojektets“ 900 gårde blev det ældste, grundmurede stuehus opført i 1838 til en stor gård i Kosterlev; det blev allerede brudt ned igen i 1899 til

III. 36. Nederbygård i Sønder Felding sogn med sorttjæret sokkel, hvide vinduer, pilastre og hvidmønstreret gesims mod de røde mursten. Steensberg daterer stuehuset til tiden umiddelbart efter 1850. Bemærk de flade græstørv på mønningen; efter Steensberg 1978.

fordel for det nuværende. Hovedparten af de fynske bønder, som fik penge mellem hænderne i begyndelsen af kornsalgstiden, valgte at forbedre eller ombygge de gamle længer, skifte lerklining og de soltørrede mursten ud med brændte sten, modernisere indretningen med oliemaling på vægge og paneler - eller evt. bygge et nyt stuehus af bindingsværk. Nybyggeri i bindingsværk forekom på det skovfattige, men kornrige Nordvestfyn indtil 1860, men fortsatte i andre egne af Fyn 10-15 år længere, dog ofte med murede gavle (Hedegaard, 1986, si. 21). Torben Lindegaard Jensen har i sin billedbog *Fynske Gårde* (1990) dokumenteret farverigdommen i de fynske bindingsværksstuehuse omkring 1850; rødt, sort, grønt, gult, hvidt og ultramarinblåt var smagfuldt kombineret med de dekorative træk i bindingsværket, men en nærmere undersøgelse af oprindelsen og udbredelse af disse sene træk i bindingsværksbyggeriet er ikke foretaget.

De ældre fynske grundmurede stuehuse (indtil 1855) lignede bindingsværksbygningerne med hensyn til bygningskroppens størrelse, form og indretning. Det var stadigvæk en smal (6-7m), lav bygning uden loftværelser, men ofte med en lille halvkælder. Man gik lige ind fra gårdspladsens brolægning, eller trådte højst 1 trappesten op. Taget var halvvalmet og af strå. Vinduerne var rektangulære og 2-fags med 3 eller 4 store, evt. 6 eller 8 små, kvadratiske ruder i hver²⁴. Muren var opført i massiv 1 1/2 eller 2-stens mur afsluttet med en enkel, ofte „trukket“, gesims under tag-skægget²⁵. Skillevæggene var fortsat gjort af rå lersten.

De nybyggede stuehuse var så vidt muligt placeret mod syd, og indretningen var ens på begge stuehustyper: Indgang fra gårdspladsen omtrent midt i længen til en forstue, hvorfra storstuen og et par mindre stuer/kamre lå til den ene side, mens køkken og bryggersregion med diverse smårum og ialt 2 ildsteder/skorstene lå til den anden side.

Disse ældre, grundmurede stuehuse var som tidligere nævnt enkle i deres udsmykning og ikke nødvendigvis symmetriske i deres facadeopbygning. Mange af dem havde imidlertid en markering af døren og bygningens midte ved en rundbuet kvist i 1840-erne og en trekantet gavlkvist („fronton“) fra slutningen af 1840-erne til midten af 1850-erne. Peter Dragsbo har villet give den bekendte bygmester fra Vejen, Peder Holden Hansen („Per Hollensen“) nationalt patent på sidstnævnte, men det er der næppe nogen grund til; trekantfrontoner eller rundbuede kviste, evt.

III. 37. Førstemosegård i Brylle sogn, Fyn, på 27 tdr. land. Stuehuset blev opført i 1845; fotografiet stammer fra Gårdprojektets besigtigelse i 1986; bygningen er siden nedrevet.

som den øvre afslutning på et fremtrukket midterparti i facaden („risalit“), fremkom omtrent samtidig over store dele af landet, og enhver klassicistisk bygget herregård havde siden midten af 1700-årene haft enten den ene eller den anden type. Det interessante ved trekantfrontonen som udsmykning på gårdstuehuse er derimod, at den i egnen mellem Vejen og Esbjerg hænger ved 30-40 år efter, den er forladt andre steder²⁶. Herom senere.

Midten af 1850-erne markerer en overgang i grundmursbyggeriet på Fyn og tilsyneladende også andre steder. Nu skulle stuehuset tilsyneladende ikke længere blot være en anstændig bondebolig; nu skulle der bygges for en ny herskende klasse.

Gårdmandsstandens nye stuehuse fra ca. 1855-1875 havde for det første en helt forandret bygningskrop, som var betragtelig dybere (8-10 m) og væsentlig højere end de ældre stuehuse, hvilket dels var en konsekvens af den forøgede bredde, dels skyldes en større loftshøjde, dels - i hvert fald på en del af de østdanske gårde - en højere sokkel - ofte på 3-5 trappetrin. I bygningsens midterparti var ofte en stor gavlkvist, en „frontspice“, og omkring 1860 afløstes de halvvalmede gavle på Fyn med spidsgavl eller kamtakkede gavle.

For det andet fik stuehuset en anden indretning, der var inspireret af borgerskabets boligindretning og muliggjort af den større husdybde; der

kom en dagligstue, hvor man bænkedes om bordet til hverdag i stedet for i køkkenet, der kom spisestue, havestue med udgang til haven gennem en tofløjet dør med ciseleret glas, og der kom et stort gæsteværelse på loftet i den store kvist. Tidligere bryggers og spisekammerfunktioner rykkede ned i en halvkælder, hvis loft lå 3/4 meter over husets øvrige gulvhøjde. Særlig i 1870-erne opførtes mange stuehuse med udvidet kælderplads til „mælkestue“ eller mejeri²⁷. Tit fik tjenestepigen sit lavloftede kammer over kælderen. På gårde med tæt på 12 tdr. hartkorn samt på mellemstore gårde i egne med skarpe sociale skel som på Lolland, Holbæk Amt og området mellem Kolding og Haderslev fik stuehusene folke- eller borgestuer, der skilte tjenestefolkene fra familien.

For det tredje havde de nye stuehuse en strengere symmetri og rigere udsmykning af facaden end tidligere. Midterparti, vinduer, hoveddør og hjørner markeredes med liséner, pilastre og risalit evt. i afstikkende farver i forhold til den øvrige mur. I de gamle grundmursegne i Vest- og Sønderjylland, hvor de rødlige mursten stod blanke, var de dekorative træk hvide. I den øvrige del af landet kunne muren være hvidkalket og udsmykning gul - eller omvendt. Der kom stik over de rundbuede vinduer og sålbænk med konsoller underneden. Gesimserne udviklede sig fra enkle tandsnit i 1850-erne til raffinerede stik omkring 1870, der løb over 4-6 skifter med sten i flere farver, former og størrelser.

III. 38. Stuehuset til Visbjerg i Balslev sogn på Vestsyn; ca. 40 tdr. land. Bygningen er fra 1845-47; den havde oprindeligt stråtag, men fik det omlagt til cementsten 1913; OBM.

For det fjerde afløstes stråtaget af skifer eller tegl - på Fyn fra omkring 1860.

Som det femte og måske vigtigste element placeredes det nye stuehus i forhold til de øvrige længer og det omgivende landskab efter princippet: *Magten beror på afstanden til naturen.*

Den natur, som man symbolsk og fysisk tog afstand fra var den ubeherskede og rå natur i landskabet, i dyrene og i mennesket selv. Hele bygningsanlægget skulle udtrykke sin kulturelle ophøjethed gennem naturbeherskelsen og de klassiske træk i byggeriet. Helst måtte anlægget være placeret frit på marken, så den grundlæggende tanke bag byggeriet kom klart frem uden at blive forstyrret eller begrænset af nabobygninger. Den ideelle gårdmandsbolig var omgivet af en behersket natur, som kunne være en allé med stynede træer, en monumental indkørsel f.eks. med gavlkvist over porten eller kvaderliséner til indramning af portåbningen²⁸, en lænkehund med hundehus og kuperet hale, en prydhave med revne gange, klippet buksbom og en plejet plæne indrammet af et hvidmalet stakit eller et stendige med gitterlåde i støbejern. Ukrudt og ethvert tegn på forgængelighed var principielt utænkelig i haven.

Selve bygningsværket havde streng symmetri i såvel dets helhed som i detaljen. Pilastre og fronton i facaden gav mindelser om græske templer, og det nye gårdnavn, årstallet for byggeåret eller gårdejerparrets jerninitialer på gavlen var med til at forvandle den tidligere så anonyme bondebolig

til et historisk monument over dåd og personer.

Forbilledet for denne magtens bolig var naturligvis herregården, og ligesom dér, var de nye stuehuse rykket lidt bort fra avlsbygningerne. Distanceringen fra dyrene og materien kunne være yderligere understreget med et stakit eller en række af granitsteler med svære kæder imellem. Desuden var huset hævet op over jorden på sin sokkel. Ville man besøge gårdmanden, måtte man først „stige op“ til ham.

Hvor de lave bindingsværksbygninger faldt ind i landskabet med deres afrundede og organiske stråtag, så markerede de nye stuehuse sig med deres højde og kantede form - og det var bestemt meningen. Man talte skorstene - også de falske²⁹.

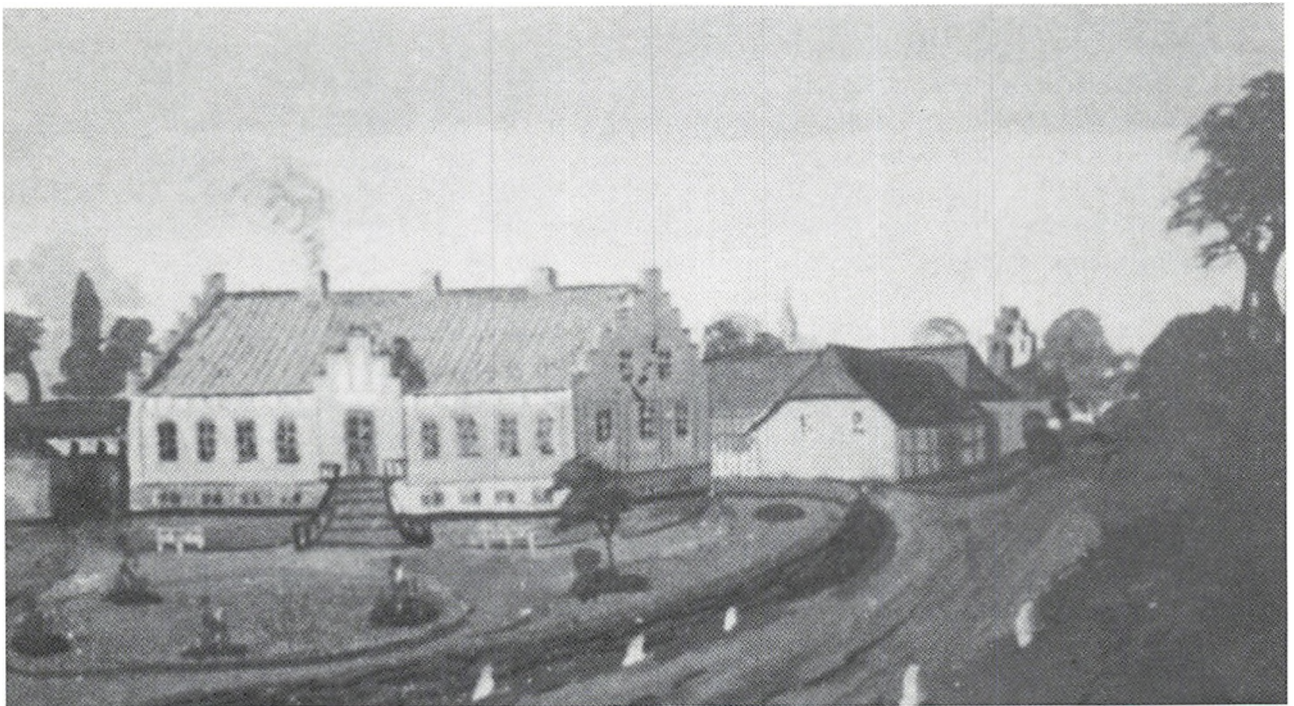
Med hensyn til at tage afstand fra menneskets ubeherskede natur finder man den i indretningen af folkestuer til gårdens upolerede tjenestefolk, i punktligheden, i den gennemførte orden og rationalitet i anlægget - samt ikke mindst i opførelsen af latriner. Ikke sådan at de kom ind i det nye stuehus, nej, Gud bevares! De blev gemt af vejen ude bagved.

Kampen mod naturen synes måske nærmere vundet i det østlige end i det vestlige Danmark. I hvert fald kan man konstatere en markant tidsmæssig og niveaumæssig forskydning af stuehusenes tagen afstand fra landskabet og de omgivende længer. Endnu i århundredets slutning lå de lave halvvalmede stuehuse langs den jyske vestkyst og trykkede sig ind til de øvrige længer.

Peter Dragsbo betegner årene 1850-57 som „byggeraseriets år“ (Dragsbo, 1991, si. 183). Der var mange, der ville markere deres velstand, indvundne sociale position og dannethed med et personligt bygningsværk, og bygmesteren var manden, der skulle virkeliggøre ønsket. I en dagbog, ført af den unge Morten Nielsen fra Gamborg, der i 1862 stod overfor at skulle bygge sin ny gård, Vesterdal, kan vi følge processen fra idé til bygning³⁰: Allerførst henvendte han sig til en arkitekt Haugsted i Odense - manden, der i 1860-erne ombyggede Brahetrolleborg - men hans tegning kunne han ikke bruge. Dernæst gik han „til Gadstrup for at se Jørgen Olsens stuehus og så til Byllerup Mark til murer Niels Nielsen Møller, som rimeligvis skal være min bygmester“. Siden blev en „fælles plan“ for stuehuset aftalt mellem snedkeren og mureren, hvorefter Ole Snedker tog over til Morten Vesterdals fætter Hans Andersen i Rolund, for at „foretage adskillige opmålinger“ i stuehuset der. Modeller var valgt - og ikke af håndværkere!, konkluderer Dragsbo.

Klassicismens stiltræk med den lange længe, symmetrien, de klassiske udsmykningstræk osv. var gældende over hele landet på gårdene i perioden 1850-1875, men de lokale variationer var utallige. Man kan følge, hvordan et nyt udsmykningstræk, pilastrenes placering, gavlkvistens tagafslutning, gesimsens udformning kommer ind i et lokalområde med opførelsen af en ny, større gård, og hvordan dette træk efterlignes af de næste gårde, der bygges, men kun i 2-3 år - så slår en ny mode igennem.

Bygherrens ønsker kunne spille en stor rolle, som det såes i Gamborg, men en selvbevidst murermester forstod også at sætte sit personlige præg over et byggeri. Den tidligere nævnte Peder Holden Hansen fra Vejen nævnes overalt i den bygningshistoriske litteratur om det grundmurede gårdbyggeri³¹. Han stod bag mange fine klassicistiske stuehuse i det sydjyske med relativ enkel udsmykning, som regel bestående af en lav trekantsfronton over tre fag, „båret“ af pilastre, men han er nok først og fremmest kendt i dag, fordi

III. 39. På loftet i entreen på Walthergården i Åsum ved Odense er der afbildet 2 bygninger: Et slot og dette flotte gårdanlæg, som forestiller Walthergården set fra Odense-vejens bro over Odense å, vel kort tid efter opførelsen af stuehuset i 1856. Gården havde fået navn efter Peder Jakobsen Walther, tidligere skriver og ridefoged, der købte gården i 1775. Da han var født udenfor bondestanden, forlangte han at blive tiltalt „monsør“ og få sine sønner fritaget for soldatertjenesten. De honette ambitioner afspejles også hos efterkommerne i stuehusets og haveanlæggets udformning, men gården var med sine godt 10 tdr. htk. en bondegård, hvad de mere beskedne udlængger viser (Frederiksen, si. 74 ff.); foto i OBM.

II. 40. Bygmester Vilhelm Smiths angiveligt første gård, Nellerodgård, bygget 1866. De højbuede stik over havedøren og vinduerne under kvisten var et almindeligt træk ved tidens stuehuse, og det samme var jalousilågerne for den fine havedør.

III. 41. Stuehuset til Christiansborg fra 1900 skulle også være Vilhelm Smiths værk - i så fald én af de sidste. Både denne gård og Nellerodgård ligger på Vestsfyn; Dragsbo 1993.

arkitekturhistorikere skrev om og opmålte hans bygninger på et tidligt tidspunkt. Per Hollensen var en dygtig repræsentant for en stor gruppe af bygningshåndværkere, der på bemærkelsesværdig få år lærte sig en byggemåde, der var fundamentalt forskellig fra bindingsværket. Bygmestrene findes og kan lokaliseres over hele landet, hvilket der for denne periode kun er rudimentære forsøg på. Asperup-Roerslev Lokalhistoriske Arkiv har opsporet bygmester-familien Smith, Båring på Vestsfyn, hvor faderen Johan angiveligt skulle have været „egnens første bygmester for de nye grundmurede bygninger“. Sønnen Vilhelm (1842-1927) opførte en lang række grundmurede bygninger på Vestsfyn fra 1866, herunder 52 stuehuse og 112 større og mindre lader. Angiveligt skulle Vilhelm Smiths stuehuse være karakteriseret ved „gule mursten, trimpel, kvist og en noget flad tagkonstruktion“. På Nordvestfyn kendes yderligere en halv snes bygmestre fra årtierne omkring århundredskiftet (Dragsbo, 1993, si. 57-59).

Torben Lindegård Nielsen identificerer nogle statelige stuehuse på Fyn opført mellem 1844 og 1856 på Sydvestfyn som „Nordbygård-typen“, men hans iagttagelser af en særlig type, nogle aparte træk ved et stuehus, ligger på niveau med dem, der blev gjort under det fynske „Gårdprojekt“: Bygninger lader ved sammenligning formode, at der er tale om den samme bygmester, men så længe man ved, at både bygherre og -mester „lånte“ frit fra andre bygninger fra nær og fjern, er det farligt at sige noget, før det er doku-

menteret på anden vis. Det kan utvivlsomt lade sig gøre i mange tilfælde, som i Asperup-Roerslev, men indtil videre er bygmestrene for stuehusbyggeriet 1850-1875 ret anonyme.

5.4.2 Agerumslader

De smalle ladelænger på den gamle firlængede gård blev på mange af de lidt større gårde afløst af andre ladetyper i løbet af 1800-tallet. I begyndelsen af århundredet agiteredes kraftigt for lader med 2 tværporte, hvor kornet kunne læses ind i gulvene til begge sider af porten, hvorefter den tomme hestevogn kunne køre ud af den anden port (se bl.a. Begtrup, III, 1, si. 118-119). Sådanne lader blev ikke mindst populære på Sjælland, hos de velstående bønder på Kolding-Haderslevvejen, samt langs vestkysten fra marsken til nord for Ringkøbing fjord.

Lader med køregang, også kaldet „langlo“ eller „agerum“, blev dog den almindeligste nye ladeform. Ideen til en lade med gennemkørsel for hestevogne på langs i den ene side (mod gårdspladsen) kom ikke ud af den blå luft - den havde man anvendt på herregårdene i et par hundrede år. I Jylland byggede mange store gårde også agerumslader før 1850, bl.a. på Lemvig-egnen, hvor én af de første var „Vejlinggårds“ lade i Dybe sogn fra 1793, bygget af skibstømmer og endnu bevaret (i 1988) (Damgård, 1987, si. 100). Agerumsladerne er imidlertid især knyttet til behovet for at huse kornsalgstidens store afgrøder.

III. 42. Grundmuret lade med høje tværporte med murede portaler på en gård i Hillerup ved Ribe; foto på Nationalmuseet, her efter Højrup, 1960.

Fordelen ved agerumsladen var primært, at arbejdsgangen i høsttiden lettedes. Ved de ældre lader måtte høstvognen holde uden for bygningen og negene først smides fra læsset og derfra ind i korngulvet gennem en dør på gårdsiden eller en luge på markside. Jeppe Aakjær har med (den oprindelige udgave af) sangen „Nu er det længe siden“ udødeliggjort en særlig teknik, som anvendtes i visse egne af Jylland, bl.a. altså ved Karup å omkring 1880. Sangen beskriver detaljeret, hvordan kornlæsset blev bragt til at vælte, så indholdet faldt ned på det udbredte klæde foran lugen i den lave ladevæg.

De gamle længer havde ikke altid tagskægskviste, eller „arkengaf“, som man sagde i Øst- og Sønderjylland, og rummet under taget måtte derfor fyldes ved at forke negene op fra bunden af tærskeloen ved siden af korngulvet. Det kunne i agerumsladen ske fra toppen af kornlæsset, der holdt parkeret lige ved siden af.

En anden fordel, som ofte fremhævedes i den samtidige litteratur, var muligheden for i perioder med ustadigt vejr at hjemkøre let fugtige afgrøder og lade den tørre i køregangen, inden de kom i korngulvene.

Også tærskes- og kornrensingsarbejdet var noget lettere i en agerumslade end i ældre ladetyper. Hvad enten der brugtes plejl eller tærskværk, foregik det i køregangen. Lys var der ikke

meget af fra de få og små vinduer mod gårdspladsen; man lukkede en port eller halvdør op i læsiden for at kunne se til arbejdet.

Agerumsladernes bærende konstruktion varierer. De brede bygninger, typisk ca. 9 m, kunne vanskeligt bygges med almindelig spærkonstruktion p.gr.a. det store tag. En meget brugt byggemåde var en modificeret højremskonstruktion, hvor taget understøttedes af en kraftig

III. 43. Agerumslade på Søndergård i Brylle (godt 6 tdr. htk.) på Fyn, opført ved gårdens udflytning i 1867 i bindingsværk, men med murede gavle. Denne velbyggede lade var i forfald, da Gårdprojektets besigtigelse fandt sted i 1986, og er i dag nedrevet; OBM.

III. 44. Agerumslade på Abildtoft, Skovby på Fyn (knap 8 tdr. htk.). Gårdens stuehus fra 1892 (Ill. 55) er fundet „særlig bevaringsværdigt“ i Kommuneatlasset for Bogense Kommune - det er de velbevarede og ældre udlænger ikke; OBM.

bjælke („rem“) omtrent midt på spærrene, der igen var båret af skråtstillede stolper - enten helt til gulvet (omtrent som i lader med „stritsuler“) eller ned på de kraftige bindingsværksvægge, der

med 4-6 meters mellemrum delte laden op i en række korngulve.

En del agerumslader byggedes over den gamle, smalle lade, således at køregangen placeredes udenfor den tidligere lademur, der så delvis blev fjernet. Nye spær måtte herefter lægges op over det bredere sadeltag - med mindre man gjorde som på de ældre, grundmurede lader på Thy, hvor tagsiden mod gårdspladsen bevarede, og man nøjedes med at oplægge længere spær fra kippen til den nye ydermur, hvorved de fik en ringere hældning. „Skævladerne“, som Steensberg og Seeberg kalder dem, har altid køregangen til at ligge væk fra gårdspladsen.

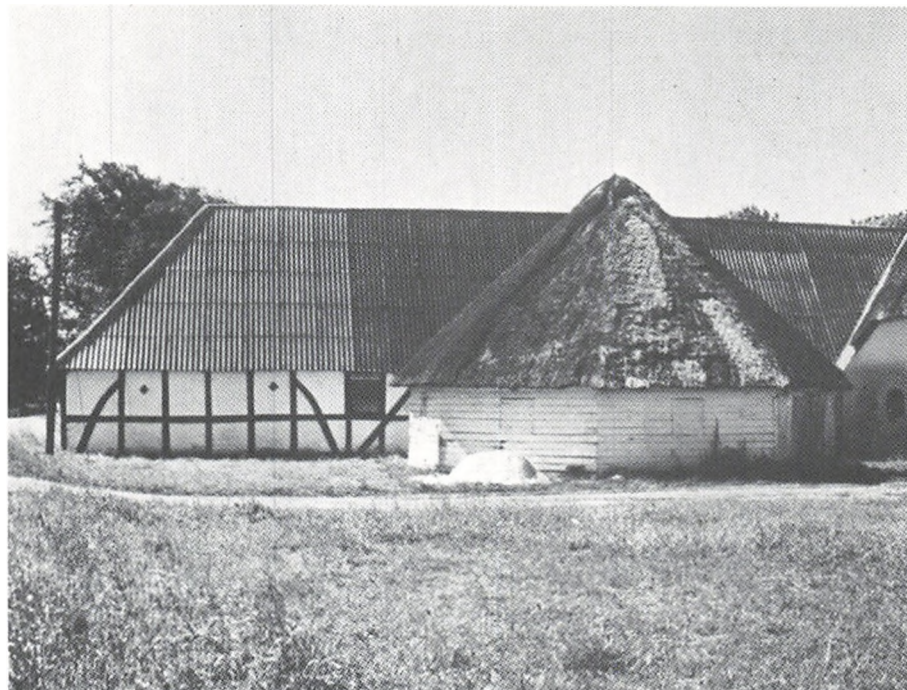
Tvede gik ind for hulmur, men det var der ikke mange andre, der gjorde i 1850-erne. Hovedparten af agerumsladerne havde massive grundmurede vægge af brændte sten i 1 1/2 eller 2 stens tykkelse. Til en murhøjde på henved 3 m krævede det en stor mængde mursten, og derfor brugte man i stedet for fuld mur, især på nogle af de yngre agerumslader, at opføre 1/2 eller 1-stens mur, der på indersiden for hver 2 meter eller deromkring udvidedes til en murpille, som var det egentligt bærende. Blændingerne mellem pillerne benævnes her som i andet byggeri ofte „spærnicher“.

På Fyn blev mange af de nye store lader imidlertid bygget i bindingsværk, evt. med murede gavle. Det er karakteristisk træk for dette sene bindingsværk, at stolperne enten står dobbelt så tæt som i de fleste ældre bygninger, eller at det ser

III. 45. Skævlade på større gård i Visby i Thy. Foto Jørgen Borg; venligst udlånt af Viborg Amt, 1989.

III. 46. Fritliggende ottekanet hestegangshus med kalkede bræddevægge ved gård i Håstrup på Sydfyn; her efter Steensberg, 1978.

ud, som om de gør det, idet tavlene er forsynede med en enkelt dok i både over- og undertavl. Træværket op til tagremmen er fortsat egetømmer de fleste steder, men nogle af bygningerne fik dog stolper af fyr eller endda poppel. Udmuringen skete hyppigst med brændte sten, men enkelte fik rå sten i tavlene, hvad der altid var tilfældet i skillevæggene mellem korngulvene.

Agerumsladen med den lange facade, der ofte var uden hverken porte, døre og vinduer, var en stor investering for landmanden og et markant bygningsmæssigt træk ved gården. Af den grund valgte mange landmænd at placere ejernes initialer, gårdens navn eller ladens byggeår på gavlen ud mod offentligheden.

5.4.3 Hestegangshuse

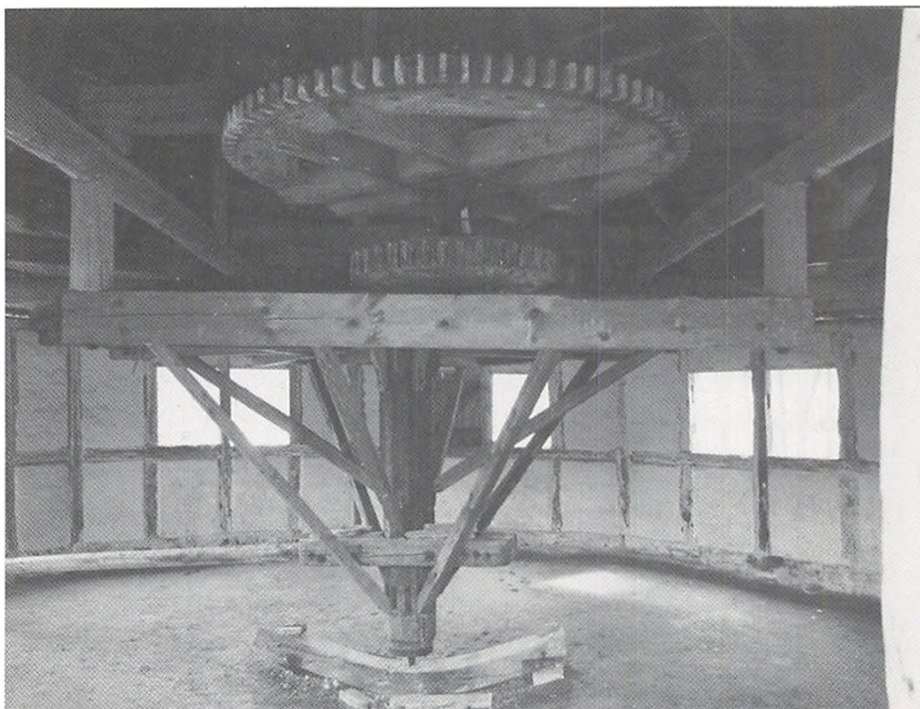
Pladsproblemer til afgrøderne var ét problem omkring midten af forrige århundrede. Et andet og næsten ligeså væsentligt problem var at få den forøgede avl tærsket og rensat. En karl kunne med plejl tærske omkring 1 tønne korn om dagen, og det kunne gå på landboreformtiden, hvor en gård typisk skulle have tærsket 60-80 tønner korn. Omkring 1850 drejede det sig om mere end 200 tønner på et middelstort brug, svarende altså til 200 hele arbejdsdage, hvortil kom et betragtelig arbejde med at få kornet rensat. Tærskningen blev et både bekosteligt og sårbart produktionsled, hvad der kom til at stå mange bønder klart under krigen 1848-51, hvor næsten hele den mandlige

arbejdsstyrke drog til hertugdømmerne.

Endnu i 1830-erne og 1840-erne var tærskemaskiner trukket af en hestegang et omtrent ukendt fænomen på gårdene under proprietærstørrelse, men fra 1850-erne investerede stadig flere og flere bønder i sådanne indretninger, og ved den første maskintælling i Danmark i 1907 tærskede næsten alle middelstore gårde med maskine. På mange mindre ejendomme var plejlen stadig i brug, eller man benyttede sig af håndtrukne tærskværker til én eller to personer.

De første tærskværker på gårdene var ofte „pig-tærskere“, som kun rev kernerne af stråene, hvorefter man manuelt måtte skille bunken i strå, kerner og avner. Sådanne værker kunne normalt trækkes af en hestegang til 2 heste. Der fandtes imidlertid fra århundredets midte store „slagletærskere“ med indbygget renseri, som krævede mindst 4 hestes trækraft.

I hestegangsværket blev hestene koblet for enden af en eller to bomme, der via et gearings-system omsatte hestens 2-3 omgange i minuttet til tærskværkernes mange hundrede omgange i minuttet. Ingeniør og statskonsulent H.F.R. Dencker skriver i Landmandsbogen 1895, at bommen helst skulle være mindst 4 meter lang; derved kunne ca. 75% af hestens kraft udnyttes. Forsøg viste, at hesten brugte for meget energi til at dreje, hvis bommen blev for kort; ved en bom på 2 m kunne blot 25% af hestens energi udnyttes (III, si. 377).

III. 47. Dette „stående“ mølleværk af træ stod i en årrække i hestegangshuset ved gården fra Skamby-Torup i Den fynske Landsby; OBM.

De ældste hestegangsværker var helt af træ og af den type, der kaldes „en stående hestegang“.

Denne type krævede opstilling i en bygning, både af hensyn til træet og til konstruktionen. Trækbommen var her fæstnet til en træaksel, der gik fra gulvet til et bjælkelag over hestenes hoveder. I enden af denne lodrette aksel sad et stort træhjul, hvis tænder greb ind i et drev på en vandret aksel, der igen var forbundet med tærskværket. (Grøngaard Jeppesen, 1988).

Jernstøberierne begyndte imidlertid allerede i

1850-erne af fremstille hestegange af jern, og de var næsten alle af den „liggende“ type, hvor værket stod på gulvet i midten og den roterende aksel til tærskværket lå i jordhøjde - ofte i en trækasse, som hestene måtte skræve over for hver omgang. Disse værker kunne nok stå udendørs med en overdækning af lejer mv., og det gjorde de også mange steder, hvad man kan finde spor af i brolægningen, men mange valgte alligevel at placere hestegangene af jern indendørs af hensyn til heste og kusk, og for ikke at skulle tage hensyn

III. 48. Firkantet hestegangshus fra 1878 ved gård i Skovstrup, sydvest for Odense. Bygningen er tilbygget laden og rummede ved Gårdprojektets besigtigelse i 1986 både hestegangsværk og tilhørende kværn; OBM.

III. 49. Hestegangshusene siger ikke noget om hestegangenes antal. Værkerne af støbejern var ofte uoverdækkede, som dette ved en fynsk gård; foto i OBM af ukendt oprindelse.

til vejret, når der skulle tærskes.

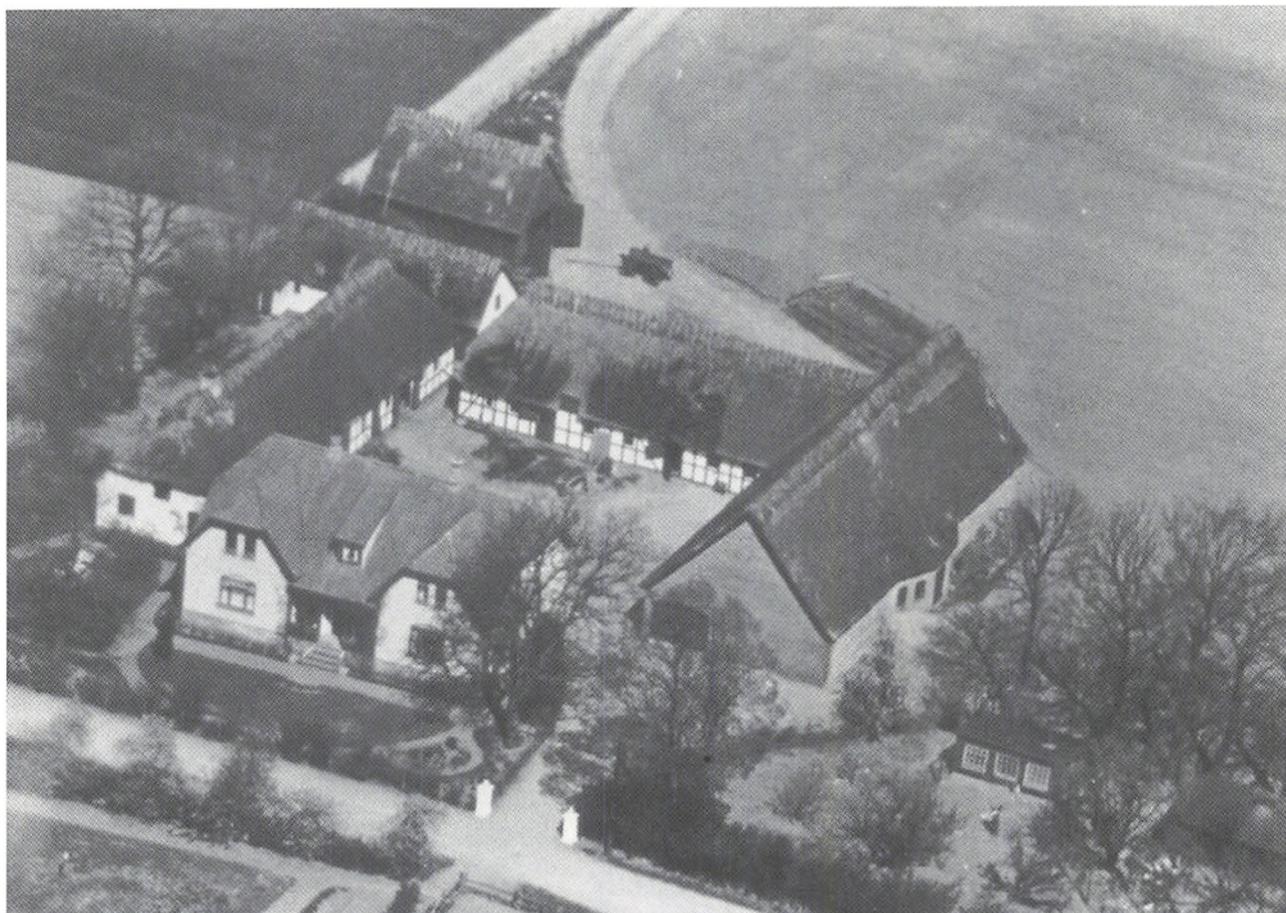
Grøngaard Jeppesen har på grundlag af „Gårdprojektets“ materiale undersøgt, hvordan det bygningsmæssige behov i forbindelse med hestegangene blev løst i 5 sogne på Vestfyn, og det følgende bygger hovedsagelig herpå. Af i alt 175 gårde mellem 2 og 20 tdr. htk. (ingen mindre ejendomme havde hestegangshuse) opførte 1/3 af gårdene eller 58 stk. en særskilt bygning til hestegangen i perioden 1857-1916. Hovedparten af disse bygninger blev opført i tilknytning til ældre,

smalle lader. I de nyere lader på 9-10 meters bredde eller derover fik man ofte plads til hestegangen ved siden af køregangen ved at lave en større eller mindre udbygning på laden (se ill. 51). Desværre har Grøngaard ikke beskæftiget sig med de hestegange, som var placeret her.

Opførelsestidspunktet for de egentlige hestegangshuse spredte sig jævnt over hele perioden og mellem sognene. De 58 hestegangshuse fordelte sig med 19 runde, dvs. 8-kantede, der alle var fritliggende, og 39 firkantede, som næsten alle

III. 50. Ofte vidner kun et mønster i brolægningen om en tidligere (uoverdækket) hestegang - her ved en gård i Viby på Hindsholm; OBM.

III. 51. Så sent som 1908 opførtes der lader med indbyggede hestegange, som her på Birkende Skovgård (28 ha.), hvor hestegangen afslører sig som en bue på ladevæggen. Bemærk også villaen fra 1914 og hønsehuset fra 1917 på dette luftfoto fra slutningen af 1930-erne; kopi i OBM.

var sammenbyggede med laden. Hovedparten af hestegangshusene var placeret udenfor gårdfirkanten som ved Skamby-Torup-gården i Den fynske Landsby; denne gård havde oprindeligt en hestegang med denne beliggenhed, som imidlertid var nedrevet før flytningen til Den fynske Landsby. Det hestegangshus, man i dag ser på museet, stod oprindeligt på gårdspladsen på Langagergård i Sdr. Næså.

Den bærende konstruktion i hestegangshusene kunne være bindingsværk eller en trækonstruktion med simple stolper og rafter; vægbeklædningen varierede fra brændte mursten til brædder og halm-måtter. Endelig var nogle af hestegangshusene med grundmur; 2 runde hestegangshuse havde 1/2-stens vægge, mens alle de 4-kantede hestegangshuse havde 1 eller 1 1/2-stens mur - vel svarende til den lade, de var tilbygget. Alle huse havde luger eller anden form for udluftning, og alle hestegangshuse synes oprindeligt at have haft stråtag.

Hestegangshusenes mindste indre mål varierede

mellem 5,60m og 9,40m med et gennemsnit på 8,30. Således levede de vestfynske hestegange gennemgående op til Denckers anbefalinger. En del 4-kantede hestegangshuse var noget længere på den ene led end den anden, og det synes at hænge sammen med placeringen af især kværne, men måske også andre maskiner i tilknytning til hestegangen.

På Vibelund, en gård på 7 tdr. htk. som Den fynske Landsby nedtog i 1983-85 med henblik på genopførelse i museets „andelstidsafdeling“, nyforsikredes i 1875 et tærskværk, en hakkelsesmaskine, en kornrensemaskine, samt „i maskinhuset 1 kværn“ i forbindelse med en nybygget bindingsværkslade. „Maskinhus“ betyder her hestegangshus (Jeppesen, 1989, si. 160-161).

Investeringen i en hestegang og evt. en bygning til at have den i skal i denne periode først og fremmest ses i sammenhæng med tærskningen. Hvad man senere fandt på at koble denne energikilde sammen med, er ikke nøjere undersøgt.

6. Gårdbyggeriet 1875-1900

6.1 Andelstidens moderne gård

I 1879-80 nedrev gårdejer Anders Larsen på Brunsholm ved Åsum på Fyn sin gamle gård og byggede en ny ved siden af - også firlænget. Det nye stuehus var grundmuret og opført af røde sten med skifer på taget. Udlængerne havde grøn-afstolpet bindingsværk og stråtage; sidelængerne havde dog murede, hvidkalkede gavle ud mod Odense-Nyborg landevejen.

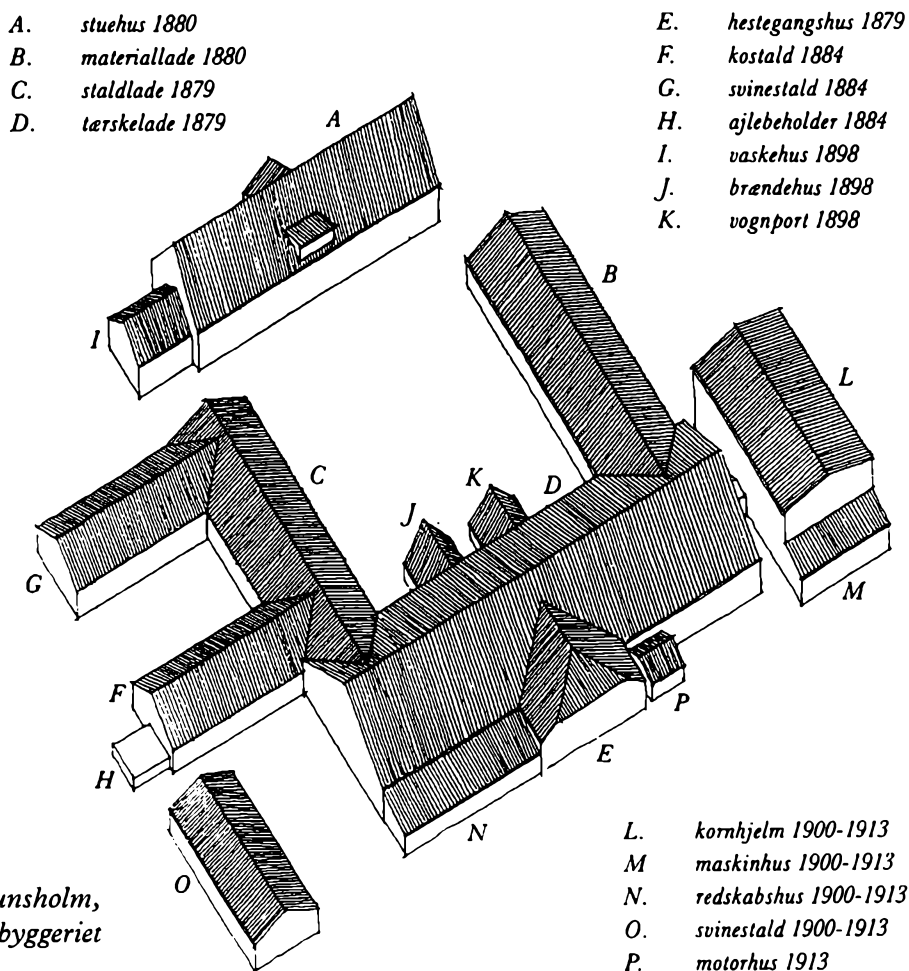
Bindingsværkskonstruktionen var måske ved at være lidt gammeldags, men indretningen på Brunsholm var fuldt tidssvarende for en gård på 50 tdr. land: Sidelængen mod vest fungerede som stald, laden mod syd havde fuld gennemkørsel og en udbygning på midten til hestegangen. Sidelængen mod øst var til karlekamre, vognporte mv. Ikke desto mindre opførte Anders Larsen og sønnen Niels 10 nye bygninger omkring det 4-længede kompleks mellem 1880 og 1914.

Allerede 4 år efter færdiggørelsen af den nye

gård byggede Anders Larsen 2 grundmurede stalde til henholdsvis svin og nogle flere køer. Der blev samtidig lavet en ajlekumme. I 1898 byggede Niels Larsen et vaskehus til stuehuset, samt 2 små bindingsværksbygninger på gårdspladsen til brændehus og vognport. Endelig lod han umiddelbart efter århundredskiftet opføre et motorhus (til en petroleumsmotor) til erstatning af hestegangen, og i tiden 1900 - 1913 yderligere en letbygget hjelm til korn, et kalvehus, samt 2 halvtagsbygninger til markredskaber.

Det var ikke almindeligt med en så voldsom byggeaktivitet, men Anders Larsen var så uheldig at bygge umiddelbart før andelstiden. Husdyrbrugets stigende betydning skabte overalt nye og store bygningsmæssige behov, men selv om den traditionelle 4-længede gård viste sig ude af stand til at honorere disse, holdt man fast i formen 1800-tallet ud - og længere endnu.

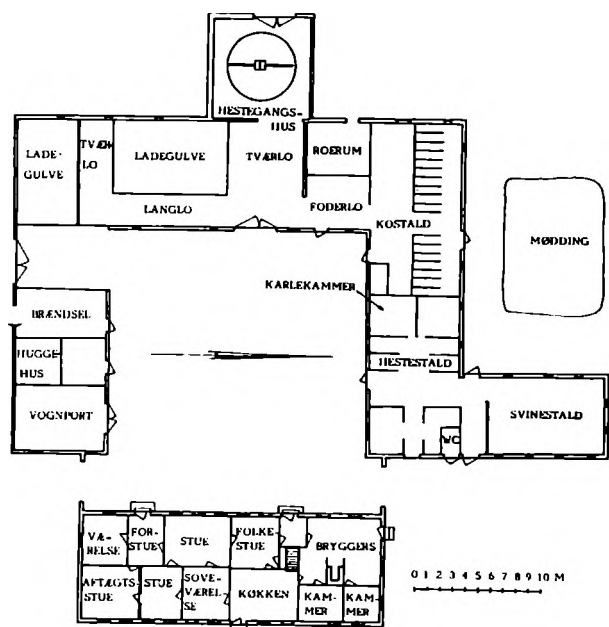
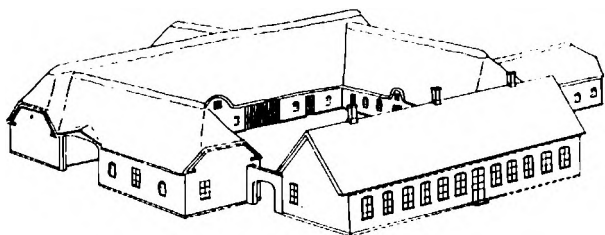
Og hvordan byggede man så? I de følgende af-

III. 52. Grundplan over Brunsholm, Åsum sogn, med angivelse af byggeriet 1880-1914; OBM.

snit beskrives nogle af de nytilkomne bygnings-typer, men her først lidt generelt om byggeriet.

Grundmur blev efterhånden enerådende, og fra ca. 1880 blev det almindeligt at bygge med hulumur - først i stuehusene. Stenene i den blanke mur skulle helst være røde, ligesom kørerne og hestene efterhånden blev det. Nationalfølelsen var stærk i årtierne efter 1864! De rundbuede vinduer afløstes i 1880-ernes byggeri af rektangulære „dannebrogsvinduer“, der ligesom de indvendige „dannebrogsdøre“, var opdelt i 4 felter med korset henholdsvis foroven og forneden.

III. 53. Fugleperspektiv og grundplan over Lovbjerggård (ca. 60 tdr. land), hvis bygninger opførtes i forbindelse med en udflytning fra Fangel by syd for Odense i 1875. Gården blev opmålt af Den fynske Landsby i 1980 og er her forsøgt tilbageført til den oprindelige ruminddeling. Umiddelbart kan man dog bemærke, at det store roerum i laden næppe stammer fra 1875, samt at det ene af kamrene bag bryggerset stammer fra nedbrydningen af bageovnen; efter Uldall 1982.

Havde stuehuset frontispice, kunne vinduerne her og i gavlen dog fortsat være rundbuede.

Stuehusene på små landbrug kunne stadig have stråtag, men hårdt tag af skifer eller røde vingetegl blev stadig mere almindeligt - i hvert fald på Fyn. Samtidig fik taget galvaniserede tagrender og nedløbsrør³². De rigt udsmykkede gesimser, som havde deres højdepunkt i midten af 1870-erne, kom i skygge og forsvandt efter 1880, hvor taget fik et stort udhæng med svejfede spærender. Det „fritstående“ spær i hver gavl eller gavlkvist endte mod århundredskiftet ofte i en husbrand, hvilket sammen med et kraftigt udhæng og udskårne vindskedebrædder, gik under betegnelsen „schweizer-stil“ (Bygmesterbogen 1941, si. 366 og Dragsbo, 1993, si. 57).

Steensberg gengiver i Den danske Bondegård (1974, si. 153) et billede af et stuehus i Frøslev ved Padborg, opført 1875 med højt muret trempel med vinduer i samt pap på det svagt hældende tag. Hverken tagbeklædningen eller konstruktionen findes på de fynske stuehuse i denne periode og synes heller ikke særlig udbredt i det øvrige Danmark. Særlige udsmykningsmæssige træk synes i øvrigt at have gjort sig gældende på Esbjerg-egnen, hvad der behandles i afsnittet om bygmestrene (6.2).

De høje stuer blev nu tapetserede, og bræddeloftene blev beklædt med strævæv og pudset. Der kom kapper over vinduerne, blomster i vindueskarmene - mod slutningen af århundredet også gardiner.

I 1890-erne eksperimenteredes der med ændringer af stuehusets grundform, og der blev bl.a. på større gårde opført stuehuse i H-form (se ill. 54). Gennemgående blev det tidligere længebyggede stuehus gjort mere kompakt med højere kælder og en trempel, der forøgede loftsrummet betydeligt.

Foreløbig var udnyttelsen af loftet dog begrænset: Det kunne bruges til pulterrum, rullestue og tørreplads i regnvej. Mange brugte også fortsat stuehusloftet til korn. Det blev først almindeligt at indrette kornmagasiner i ladelængen i slutningen af 1800-tallet. Der var sjældent lagt gulv over hele loftet, men en gangbro førte fra bryggers-trappen hen over det tomme uisolerede loft til de udnyttede arealer, herunder evt. til et par små værelser, der tit opførtes i gavlene med pudsede bræddevægge og uden opvarmningsmuligheder til værelser for større børn - sjældnere til karlekamre.

Kælderen i 1890-ernes stuehus havde ofte ind-

III. 54. Stuehus med H-formet grundplan på gård (60 tdr. land) i Særslev på Nordfyn. Hele anlægget er fra 1897-98; foto i OBM.

gang via en udvendig kældertrappe. Den høje sokkel gav mulighed for mere lys ned til kælderen, og foruden spisekammer, ølkammer og måske bageovn, kunne kælderen nu rumme funktioner som folkestue, vaskerum, brændselsrum og bryggers. Såvel den udvendige sokkel som vægge og gulve i kælderen blev fra 1880-erne pudset i cement - dette nye vidundermiddel, der fra slutningen af

1890-erne også kunne fåes som tagbeklædning i form af cementtagsten.

Der var ikke sjældent indlagt vand både i køkken og kælder - enten fra gårdpumpen (evt. via en vandtank på loftet), eller ved en pumpe i huset. Spildevandet måtte bæres op fra kælderen; fra køkkenet løb det ud på gårdspladsen via en udslagsvask og en rende gennem væggen.

III. 55a og b. Et stort og et lille stuehus fra 1892.

a. Stuehuset til Abildtoft i Særslev sogn (ca. 66 tdr. land) blev bygget med høj kælder (hvad man nok kan se på trods af „gårdbesigtigerens“ Folkevogn). Cementen blev brugt til trappe og sålbænke, men indgik derudover som dekoration i den refendfugede sokkel, og i form af stænkpuds i buen over dannebrogsvinduerne, samt som indramning af hoveddøren. Netop de grå „øjebryn“ findes på mange af egnens stuehuse fra slutningen af 1800-tallet.

b. I nabosognet Skovby stod landmand og murer Hans Andersen selv for byggeriet på „Dyrebarstedet“, en ejendom på 12 tdr. land. Bygningerne rummer måske derfor dekorative træk, som man ellers sjældent finder på små ejendomme. Foruden stuehusfacadens runde cementtrappesten og det pudsede vinduesstik med et fuglemotiv på slutstenen finder man på murfladerne væk fra alfarvej årstal, kunstfærdige gesimser og løbende mønstre af sten i afstikkende farver. Dekorationen på Dyrebarstedet var primært for hjemmets skyld, hvor den på andre og større steder hovedsagelig rettede sig mod offentligheden. Alle bygninger havde oprindeligt stråtag. Cementstenene på stuehuset blev lagt på omkring 1950; begge fotos i OBM.

6.2 Det monumentale stuehus

Det monumentale præg i de nye stuehuse, der blev beskrevet i forrige kapitel, kom fortsat til udtryk i denne periode, skønt perioden 1880-1900 generelt var en krisetid for landbruget. Bygningen skulle være andet og mere end blot rammen om dagligt virke. Det var vigtigt, at huset understøttede slægtens, familien og den personlige sociale position, men derudover havde mange bygherrer bevidste eller ubevidste fordringer om, at bygningsværket skulle udtrykke en særlig ideologi (nationalbevidsthed, grundtvigianisme, mv.). For bygmesteren var det vigtigt at skabe et hus, der med de forhåndenværende midler levede op til bygherrens forestillinger og samtidig stod som et monument over hans egen formåen.

Dragsbo gennemgår i Esbjerg-rapporten 4 af periodens bygmestre, der virkede i området mel-

lajsen, byggede i årene omkring århundredskiftet gårde med stor trekantsfronton.

Dragsbo mener, at visse elementer dominerer byggeriet i en sådan grad, at man kan tale om en „lokalstil“. Stilen var karakteriseret ved en fastholdelse af dekorative træk som trekantsfrontoner, pilastre og liséner ved hjørner og midterparti, samt efter ca. 1875 med nye elementer som tungede gavlgesimser, sålbænke med konsoller, og vinduer med kunstfærdigt sprosseværk over døren, pilastre i gråt stænkpuds af cement, som Dragsbo mener skulle illudere sten³³. Lokalstilen består i alt af „et yderst utraditionelt og varieret register af dekorative elementer, uden alt for megen overholdelse af de i byerne herskende mere historisk korrekte stilarter“, konkluderer Dragsbo.

I stedet for at gøre selve variationen over i øvrigt tidstypiske træk til en selvstændig, lokal „stil“

Ill. 56. Ét af bygmester Peder Højers fineste bygninger var Vestergaards gård i Solbjerg. Murene stod i røde sten, mens de dekorative træk ved vinduer, gesims, trekantsfronton, pilastre og konsoller var hvidmalede. Felterne på pilastrene var malet gråblå; Esbjerg byhistoriske Arkiv, her efter Dragsbo 1983.

lem Bramming i øst, Ribe i syd og Guldager i nord. (1985, si. 12-13):

1. Peder Højer (1841-1923), Solbjerg, byggede gårde fra 1865 til 1885. De udsmykningsmæssige træk var meget ens fra stuehus til stuehus: Rødt murværk, pilastre og trekantfronton - sidstnævnte evt. med „et lille hak opad i siderne“.

2. Jens Christian Jensen (1851-1922), Bryndum, synes ikke at have brugt trekantfrontonen, men udmærkede sig snarere ved tungede gesimser, hvad andre bygmester dog også brugte.

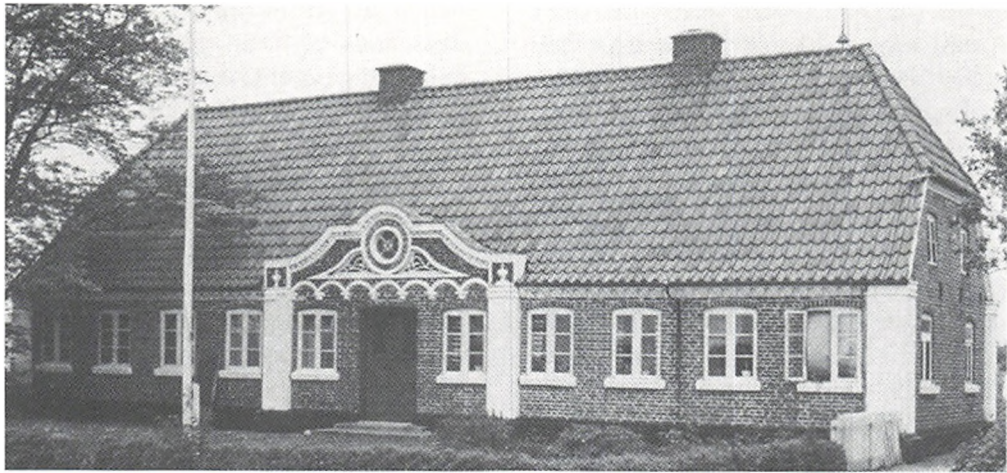
3. Søren Frederiksen „Mose“, Tjæreborg, byggede i årene 1881-1910. Han lavede bl.a. huse med svungne gavle og fronton med svungne sider.

4. Én af Søren „Moses“ lærlinge, Nikolaj Niko-

giver det måske mere mening blot at følge, hvordan den enkelte bygmester udfolder sig indenfor den ramme, som materialerne, teknologien, samt bygherrens ideer og pengepung sætter.

Fra den udprægede æstetiske tilgang i Esbjerg-eksemplerne går vi både geografisk og teoretisk til et andet yderpunkt for at vise, hvordan mentalitetshistorien forklarer arkitekturen efter en ideologisk bevidst bygherre:

Niels Pedersen (NP) overtog Vittingbjerggård ved Køge på 80 tdr. land i 1881. Han skrev som gammel mand sine erindringer, og i kraft af dette materiale foretager 3 studerende ved Odense Universitet en „socialisationskritisk“ analyse af NP's stuehusbyggeri i 1888 - året efter giftermålet med gårdmandsdatteren Petra fra Drigstrup, Fyn (Jun-

III. 57. Stuehus til en gård i Tjæreborg ved Esbjerg - angiveligt opført af bygmester Søren Frederiksen „Mose“ omkring 1880; ældre foto i Esbjerg byhistoriske arkiv, her efter Dragsbo 1983.

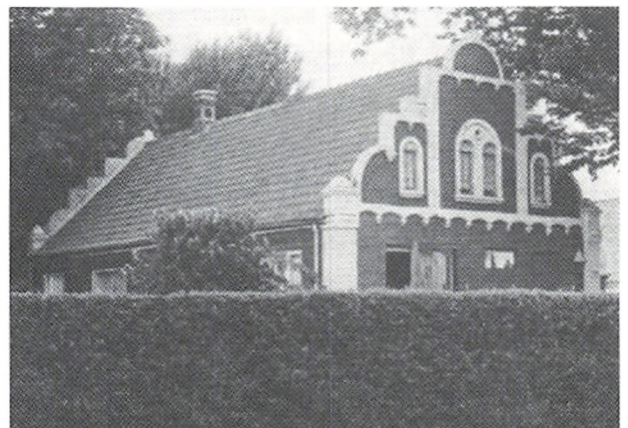
ager, Kristensen og Rasmussen 1984):

Ud fra en nutidig økonomisk betragtning virker byggeriet hovedløst. Der var landbrugskrise, og det pompøse byggeri forbrugte „størsteparten af Petras arv“. Den eneste konkrete begrundelse for byggeriet var, at fugten i det gamle stuehus bragte Petras klaver ud af stemning. Klaveret spillede imidlertid en særlig rolle for Petra: Som barn „havde hun stridt tappert for at faa lov til at spille, thi hun elskede sang og musik, men den gang var det ikke almindeligt blandt bønder, og de ville nødigt gaa over grænsen, men naar bare hun ville blive ved med at sanke sten i marken om foraaret, malke køer og klippe faar, ja, saa maatte hun da faa lov“ (Niels Pedersen, si. 108).

I NP's erindringer repræsenterede klaveret for Petra dels et positivt minde fra barndommen, dels forbindelsen til et mere urbant miljø, der i 1880-

erne kunne virke tillokkende på vakte piger fra landet med sine alternative jobmuligheder (lærerinde, sygeplejerske) i forhold til landhusmoderrollen. Klaveret var altså på en måde Petras betingelse for at indgå i ægteskabet, og hvis det ikke kunne spille, ville der kun være de daglige, landlige pligter tilbage, og drømmen, og dermed ægteskabets forudsætninger, ville risikere at smuldre.

Petra spillede salmer og sange de havde bragt med sig fra grundtvigianske miljøer på Askov og i Drigstrup til Køge-egnen, der af NP blev opfattet som en „død egn“. Han mente at repræsentere fremskridtet med hensyn til viden, arbejdsmoral, politisk og religiøst ståsted. Og det nye stuehus skulle være det ydre tegn på dette - eller med forfatternes ord: „Stuehuset opføres som et monument over det agrare småborgerskabs tilegnelse af en ny kulturel og familial identitet“ (si. 114).

III. 58. To former for gavludsmykninger på Esbjergegnen omkring 1880: Den tungede gesims var brugt af alle lokale bygmestre i perioden, renæssancegavlen på Ølgaard i Gammelby fra 1881 var Søren Frederiksen „Moses“ første bygningsværk efter en tur til Amerika; Dragsbo 1983.

III. 59. Det arkitekttegnede „grundtvigianske“ stuehus på Vittingbjerggård ved Køge fra 1888. De 3-fags vinduer og de pudsede blændinger oven over var bygningstræk, som senere vandt indpas i det almindelige gårdbyggeri; her efter Junager m. fl., 1984.

NP kalder stuehuset „et værdigt minde om den danske højskole“. Det var arkitekttegnet, og NP taler om dets „stilfulde linier“ og om stråtaget, der gav „det jævne, hyggelige præg i landskabet“. Naboerne var ikke sene til at hæfte betegnelsen „grundtvigiansk stil“ på husets arkitektur. De studerende ser byggeriet som „en næsten humoristisk blanding af gamle og nyere stilelementer: højskoleencyklopædien visualiseret i runde, romanske vinduesbuer, kampestenstung feudal magtsymbolik, oldklassiske propylæer med trægavl og hjortegevir som et bidrag fra nationalromantikens hyperrusticale svær-

meri. Denne udprægede stileklekticisme er i sig selv et moderne fænomen, der sammen med de røde murstensvægge, førstesalen og gardinerne viser hen til borgerskabets bokultur, som den i samme periode er under udfoldelse i de større byers villakvarterer.“ (si. 118).

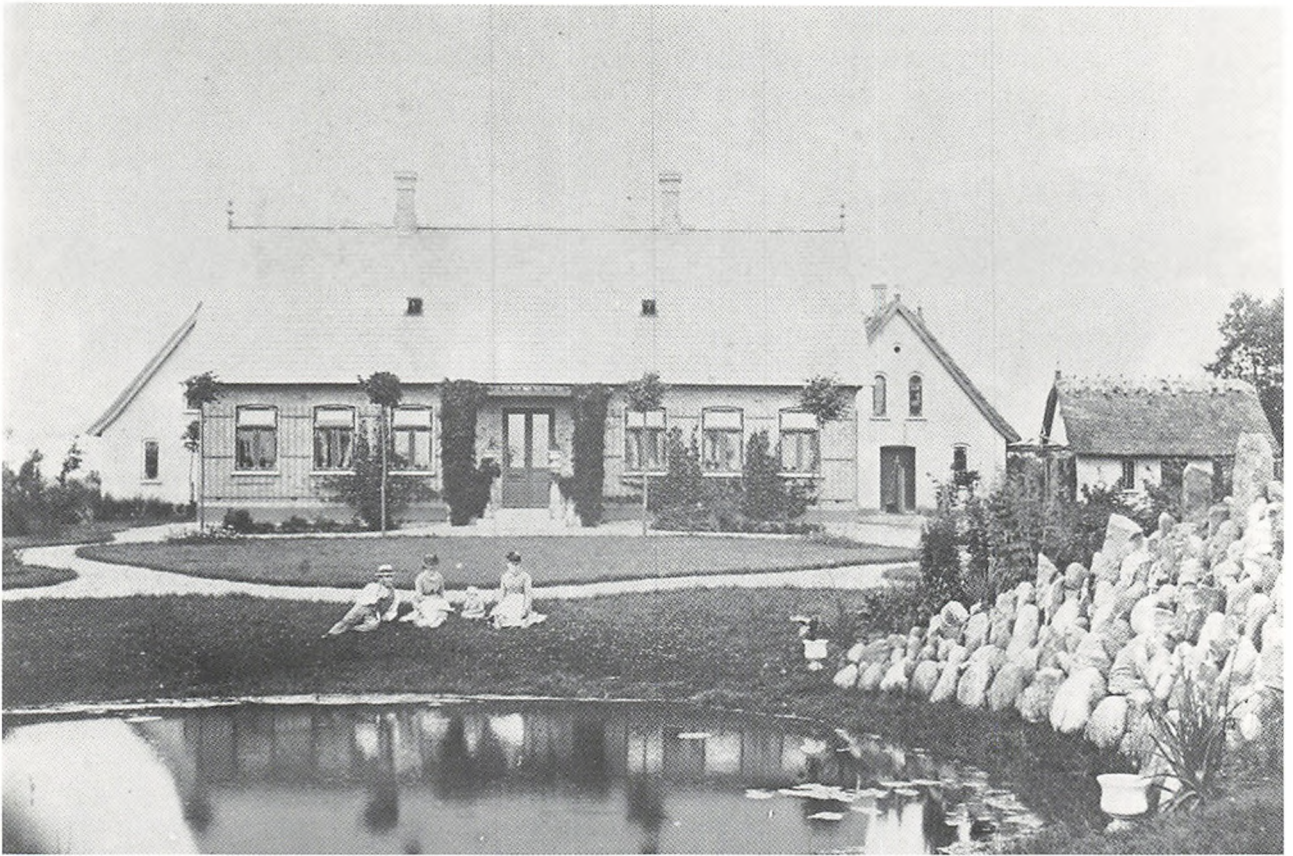
At kalde NP's stuehus for eklekticisme i betydningen stilforvirring er misvisende i den forstand, at NP i hvert fald ikke synes forvirret, men usædvanlig bevidst om de signaler, huset skulle udsende. Naboernes reaktioner tyder da også på, at signalerne blev korrekt opfanget. Det, som kan opfattes som forvirrende eller latterligt, er, at arkitekten knapt har formået at indarbejde de forskellige stilelementer til et harmonisk hele; de fremstår endnu til dels som ydre attributter. Grundtvigianernes ideal om et familiært forhold mellem husbond og tjenestefolk fik et mere konkret udtryk i boligindretningen: Der var aldrig folkestuer hos grundtvigianere. Måltidet var samlingspunktet, hvor husstandens samhørighed skulle bekræftes gennem samtale og fællesspisning.

„Hvert måltid skal være en fest!“ hævdede også Kristian Lohmann Rasmussen (Lohmann), der i 1880-erne og 1890-erne prægede landbyggeriet i egnen øst for Odense. Han skal her fremhæves som endnu et eksempel på den ideologisk bevidste bygherre.

Lohmann var født i Åsum i 1853 på slægtsgården „Brydeland“. Som ung var han først på Vester Skerninge Højskole, og derefter på Skovgård Højskole - det første år som elev, men de næste 4 år som lærer. Her lærte Lohmann at tegne

III. 60. „Solbakken“ i Åsum øst for Odense. Gården var på 8 tdr. htk. og bygningerne opført i 1881 efter Lohmann Rasmussens tegninger; kopi i OBM.

III. 61. Hlidarende ved Odense, bygget 1881-82. Kristian Lohmann Rasmussen rekreerer med kone, barn og friskolelærerinden(?) i sit Elysium omkring 1885; kopi i OBM.

bygninger og skulle angiveligt have skrevet en bog om landbygninger (Fischer Hansen, 1985, si. 24). Landmåling og nivellering var almindelige højskolefag på dette tidspunkt, og derfra var springet til at tegne landbrugsbygninger måske ikke så stort?

I 1881 vendte Lohmann hjem til Åsum og købte godt 20 tdr. land af fødegårdens jord på favorable vilkår. Her byggede han gården „Hlidarende“, hvor han, ligesom NP, forsøgte at forene håndens og åndens arbejde og lade hjemmet være et både åndeligt og materielt samlingspunkt. Lohmann drev sit landbrug efter moderne principper og holdt samtidig friskole for børn og aftenscole for egnens unge. Undervisningslokalet var indrettet i et lokale i udlængerne; en lærerinde havde værelse på loftet og logi på gården. Lohmann var desuden med til at oprette sognets sang- og skytteforening; han var i en periode rigsdagsmand og tog gennem flere årtier rundt i landet og holdt foredrag om dansk guldalderlitteratur.

Lohmann var delagtig i mindst 6 nye gårde, bygget på egnen mellem 1880 og 1898. Nogle af ejerne var slægtninge til Lohmann. For flere af gårdene udarbejdede han tegninger, hvoraf en-

kelte endnu er bevarede. Bygningerne står også alle sammen i dag, og der er ikke flyttet mange skillerum, hvilket beviser, at Lohmanns planer var så enkle og rummelige, at de kunne fungere under skiftende vilkår.

Gårdene var alle bygget symmetrisk op med fire længer og et fritliggende stuehus. Laden lå overfor stuehuset og havde hestegang og gennemkørsel. Sidelængen til venstre, når man trådte ud af stuehuset, var hovedsagelig benyttet til karlekammer og vognporte, længen til højre rummede staldene. Alle længer var bygget af gule sten, bortset fra den store agerumslade på „Solbakken“ fra 1880, som var i bindingsværk. Udlængerne havde stråtag, stuehusene med skifertag.

Byggeriet er bedst kendt på Åsum Enggård, bygget midt i 1890-erne, idet ét af børnene fra gården har givet en detaljeret beskrivelse af byggeprocessen i sine erindringer, begyndende med nedrivningen af den gamle, til dels sulebyggede gård; aftaler med Lohmann, håndværkere og håndlangere, hvoraf flere kom på kost og logi; tilkørsel af materialer (som gårdmanden selv stod for; bl.a. af alle mursten fra „mosters teglværk“ i Mesinge, 20-25 km væk); selve byggefasen for de

enkelte bygninger og genanvendelse af dele fra den gamle gård; sliddet og morskaben på byggepladsen; samt omkostningerne ved byggeriet. For erindringsskriveren er det uforståeligt, hvordan forældrene kunne få råd til at bygge en hel ny gård, umiddelbart efter deres overtagelse af ejendommen, men som tidligere omtalt var det et typisk træk (Fischer Hansen, si. 22).

En enkelt interessant detalje omtales ikke i erindringerne: Lohmann havde tegnet stuehuset med 3-fagsvinduer, men bygningen fik kun 2-fags. Heller ingen af „Gårdprojektets“ 900 gårde havde 3-fagsvinduer i 1896, så man kan forestille sig, at mureren havde modsat sig at gøre så store huller i væggen. Først i 1898, hvor Lohmann leverede tegningerne til et stuehus i nabolandsbyen Rågelund, kom der 3-fags vinduer i. I perioden herefter bredte de større vinduesåbninger sig over hele øen³⁴.

En betydningsfuld faktor i diskussionen om små eller store vinduer var troen på lysets sundhedsskabende virkning, der kendetegnede sidste halvdel af 1800-tallet, og som fik et mere konkret holdepunkt ved Robert Kochs sensationelle opdagelse i 1882 af tuberkelbacillen - og Finsens senere påvisning af lysets nedbrydende virkning på samme. Tuberkulosen var datidens mest frygtede sygdom - vel fordi den så hensynsløst ramte folk selv i den bedste alder og i de bedste familier - og de store vinduer blev et symbol på viljen til beskytte sig og sine. Det var næsten uansvarligt at lade være.

På Hlidarende omlavede Lohmann (antagelig i 1890-erne) 2 2-fags vinduer i facaden mod gårdspladsen til ét 4-fags, og tilsvarende forandringer skete på hundredvis af ældre stuehuse landet over i årene omkring og lige efter århundredskiftet. Respekten for tuberkulosen var større end

respekten for symmetrien. Reelt betød de få store vinduer dog mindre lys i stuerne end de mange små!

Hlidarende-komplekset var i øvrigt gennemtænkt til mindste detalje, og mytologiseringen omkring dette monument over bygherrens anskuelser har været så kraftig, at historierne om byggeriet endnu lever i 3. eller 4. generation efter Lohmann:

Byggeriet skulle være solidt, og Lohmann skaffede selv de fleste af byggematerialerne - herunder spærrene, der var af pommersk fyr og „så hårde at man knapt kan slå et søm i dem“. Vinduerne lavede han selv, og de var ganske specielle med den øverste trediedel ud i et, hvor alle traditionelle vinduestyper fra samtiden havde gennemgående midterpost. Gården havde ajlekumme og et relativt stort svinehus med to latriner - et til kvinder og et til mænd. Indretningen var traditionel, dog strakte stalden sig ned i hjørnet til ladelængen med gennemkørselsmulighed fra ladens agerum gennem staldens foderlo; en smart indretning, der var speciel Lohmannsk.

Bygningernes symmetri fortsætter i haveanlægget, gangene og i de opstammede „søjle“bøge. Haven var først og fremmest indrettet til mental fordybelse og rekreation. For at lede tankerne på rette vej vrimlede det med symboler, som viste hen til klassikken og det nordiske, som de græske vaser og statuetter, vinen, der slyngede sig romantisk op ad huset, den vilde natur (sletten, vandet og klipperne), repræsenteret i en noget tæmmet form, som plæne, dam og klippehøj. Sidstnævnte gav også associationer til bautasten og den nordiske sagatid. Som hos NP i Køge og på de grundtvigianske skoler var der i stuerne friser med motiver fra den nordiske mytologi, og over indgangsdøren sad en marmorfrise med ordene:

III. 62. Marmorfrise over indgangsdøren på Hlidarende; kopi af Lohmanns tegning i OBM.

III. 63. Dette herlige billede af en spillemand og nogle børn afslører også mange træk om indretning og brug af en dagligstue på en gård på Tåsinge omkring århundredskiftet; kopi af foto fra Søren Lolks Samling, Tåsinge Lokalhistoriske Arkiv.

Gårdspladsen var anlæggets centrale rum, og herpå satte Lohmann et lindetræ, som et samlede symbol på alt, hvad der skulle vokse sig stort på gården. Lohmann udlovede flødeskumskager til alle den dag, linden første gang kunne ses over hustagene fra sognevejen.

I øvrigt havde han det princip, at der hvert år skulle sættes et træ ved gården, hvilket var til stor fortrydelse for karlene, der snart ikke kunne vende med en hestevogn nogen steder for alle de træer. Både karlene og andre medlemmer af husstan-

den skulle efter sigende også have fundet det lidt anstrengende ind imellem at feste ved **alle** måltider.

Niels Pedersens og Lohmann Rasmussens gårde var som nævnt monumenter over ideologisk bevidste bønder fra tiden 1875-1900. Kun få havde deres „klasse“, men de fleste bønder var i større eller mindre grad prægede af højskolerne og grundtvigianismen - og det smittede af på deres bygninger. For indretningen af staldene havde mere prosaiske faktorer dog større betydning.

III. 64. Kostaldinteriør på gård i Skonager ved Varde. Der er ingen krybber, køerne stod bundet med hovedet op mod ydervæggen i denne ellers så velbyggede stald; foto i Nationalmuseet.

6.3 De nye stalde

Cementen var måske det allervigtigste element i andelstidens staldbyggeri. Som (beton)bund i båse og stier, som fuger mellem en gulvbelægning af teglsten, eller som krybber af beton. Cementen gjorde staldarbejdet meget lettere (i forhold til de ujævne brosten), og den muliggjorde en effektiv opsamling af ajlen - for så vidt cementgrunden var tæt.

Kun landmænd på små brug eller fynboer kunne finde på at bygge stalde i bindingsværk i denne periode. Alle andre byggede i grundmur og de fleste med brændte mursten som byggemateriale. Kampesten og andre lokalt forekommende materialer var også almindeligt - til gengæld byggede man sjældent stalde med støbte betonvægge, som det skete på Risegård på Bornholm i 1899 (Larsen, 1983, si. 107).

ovenliggende mur. I karlekamre og huggehus var der dog oftest vinduer med træramme.

I forbindelse med ny- eller ombygning blev møddingsstedet flyttet fra gårdspladsen og placeret på staldlængens yderside - for så vidt der var plads; i tætbebyggede landsbyer eksisterede denne mulighed ikke.

Forandringerne indenfor stalddøren var slående:

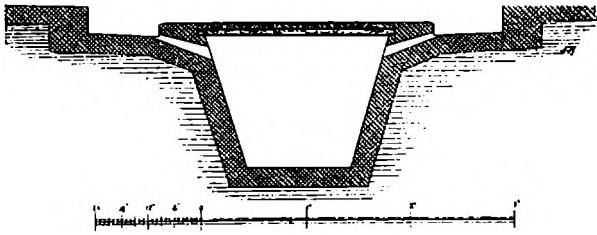
Ovennævnte Niels Pedersen på Vittenbjerggård byggede straks efter sin overtagelse af gården en ny stald til 20 køer og startede sin egen mejeridrift på gården med en centrifuge trukket af en hestegang. En smørgrosserer i København aftog smørret, „og det gav mønt“. Stalden var „med murstensgulv og rendestensbrædder, bræddeloft, som blev ferniseret“ (Junager m.fl. 1984, si. 101). „Rendestensbrædder“ var løse brædder, enten lagt

Ill. 65. Rejsegilde på „søndre kostald“ i 1899 på Risegård i Åker, Bornholm. Bygningen var opført med vægge af beton; Bornholms Museum.

Gesimsen kunne være udsmykket med tand-snit eller savsnit, dog oftest enklere end på stuehuset. Derudover kunne gavlene være dekorerede med vinduesstik, blændinger, gesimser i mursten eller efter ca. 1885 i cementpuds. Nogle staldbygninger fik trempel, hvad der selvfølgelig gav plads til noget mere stråfoder (se også afsnit 6.4). Taget var stadig af strå næsten alle steder. De små halvmåneformede vinduer afløstes af større og højere vinduer, støbt i jern med en kapitælagtig afslutning på midtersprossen. Vinduer var stadig rundbuede foroven med murbue af hensyn til den

enkeltvis over en smal muret ajlerende (der ofte havde behov for at blive rensat op), eller (nok sjældnere) lagt som dæk over en 60-80 cm dyb rende mellem 2 rækker af køer fyldt med tørvesmuld, der for en tid kunne opsuge ajlen (Landmandsbogen 1895, III, si. 263-64). Først senere ledtes ajlen til den udendørs ajlekumme („-kule“, „-grube“ eller „-beholder“) via en støbt jernrist og lukkede, helst glaserede drænrør. Endnu i 1895 mente kvægvilskonsulenten A. Appel, at lukkede afløb gav for store problemer (Landmandsbogen, 1895, II, si. 285).

III. 66. Skitse af rensegang med sammenløjede „rendestensbrædder“. Denne type med en ajlegrube blev dog næppe meget udbredt; efter Landmandsbogen, 1895, III, si. 364.

De nye kostalde var lysere, bredere og mere højloftede end de gamle - ofte 8-10 meter brede med to rækker kreaturer på langs ad bygningen med en staldgang imellem. Køerne havde fået faste krybber i beton eller saltglaseret formsten af tegl at æde og drikke af; i de mest moderne stalde kunne vandet pumpes ind i stalden. De bredeste stalde havde plads til en smal fodergang foran køerne, hvilket var en stor fordel for et rationelt staldarbejde.

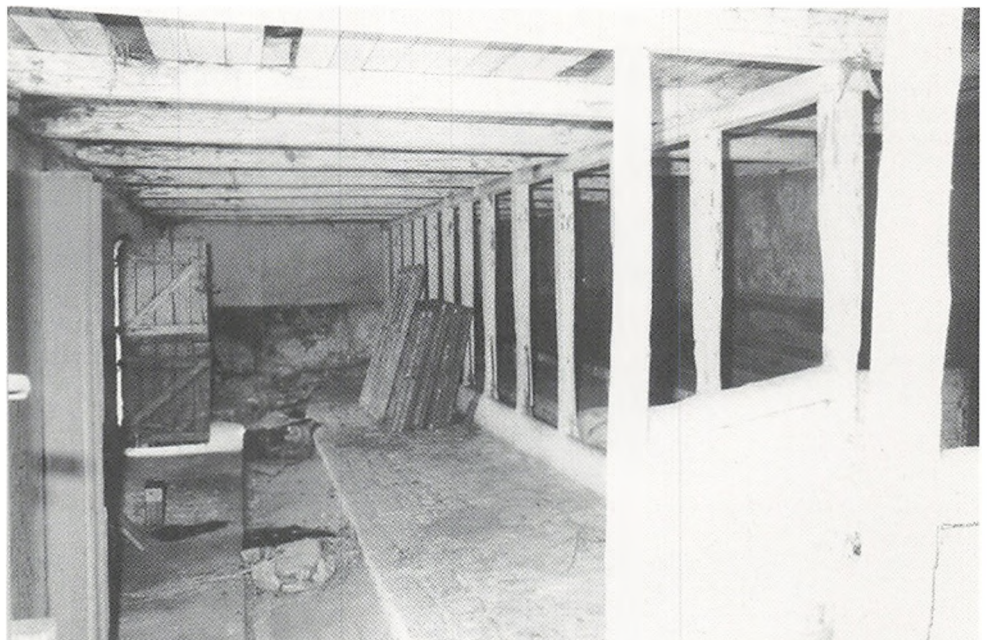
Fodringen af køerne på stald ændrede sig nemlig radikalt i løbet af denne periode, ikke mindst på grund af højskoleforstander Anders Svendsens agitation for den stærke fodring³⁵. Hvor køerne omkring 1850 havde indtaget omkring 2-3 foderenheder i døgnet - knapt svarende til koens vedligehold, så skulle de fra 1880-erne helst indtage 10-14 foderenheder - hovedsagelig bestående af kraftfoder, byggrut og enorme mængder roer. I smallere stalde, hvor køerne fortsat stod med ho-

vederne bundet op til væggen, måtte man anvende en smal roebør, der kunne gå op mellem køerne, og som havde et svingbart stel underneden til at forcere grebningen med.

Den ændrede fodring havde betydning for koen, staldarbejdet og staldbygningens udformning på flere måder. Den større omsætning fik koen til at drikke mere end før, hvilket sammen med roerne forårsagede større mængder ajle. Gødningen blev samtidig tynd af alle de roer, og man kunne ikke længere muge ud med greb, men måtte bruge skovl. Køerne blev lettere skidne end før, og møget satte sig i store kager på deres lår og bug, hvis der ikke blev godt strøet, hvad der derfor som regel blev. Den forøgede mængde gødning og strøelse blev nu mange steder fjernet to gange om dagen mod tidligere én - højst.

Meningen med det hele var selvfølgelig at opnå en større mælkemængde, men da mejeriet satte krav til mælkens renhed, var det nødvendigt med

III. 67. Interiør fra kostalden på Vibelund, opført 1880, med gennemgående krybber og fodergang. Jernbøjlen på stolperne var til „asketræsbindslerne“, en meget udbredt bindseltype, der var fastgjort til en glidestang i begge sider; OBM.

mere lys i stalden. De støbte jernvinduer løste det problem om dagen i sommerhalvåret (hvor der i øvrigt malkedes i marken mange steder) - om vinteren måtte man bruge lygter.

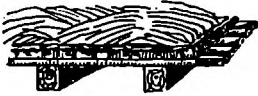

Et større problem end lyset i staldene var den dårlige ventilation. Med flere kreaturer, der samtidig omsatte mere og derfor også havde langt større afgivelse af fugt og varme end tidligere, var det fatalt at bygge i massiv mur uden tilstrækkelig luftudskiftning. Med lerklinede bindingsværksvægge og loft af rafter og hø kunne det nogenlunde gå an, men ikke med tykke mure af hårdtbrændt teglsten eller endnu værre, kampesten. Staldvinduerne i støbejern kunne som regel ikke lukkes op, der anvendtes sjældent aftrækskanaler, og da slet ikke ventilationsskorstene³⁶. Den varme fugtige luft fortættedes, hvad der gav fugtskjolder og efterfølgende frostsprængninger på ydervæggene og råddent træværk i staldene.

Særlig hårdt gik det ud over de nye trælofter af sammenpløjede brædder. De fleste forsøgte at forlænge deres holdbarhed ved at kalke dem; færre ferniserede dem, som Niels Pedersen på Vitenbjerggård. Kun særlig store eller velhavende gårde fik brandsikre lofter af murstenshvælvinger eller armeret beton („monier“) båret af træ- eller jernkonstruktioner. (Brücker & Hansen-Larsen, 1945, si. 22 og Landmandsbogen, 1895, III, si. 361).

De forskellige problemer i andelstidens første stalde blev ikke løst før århundredskiftet, og derfor var stalde gennemgående usunde væresteder for dyrene. Udbredelsen af smitsomme sygdomme efter 1850 som tuberkulose og kalvekastning skyldtes antagelig i højere grad byggemåden end import af inficerede dyr fra Tyskland, som ellers fremført af S. P. Jensen i *Det danske landbrugs historie* (III, si. 330 ff.).

Bygmester Andreas Bentsens gennemgang af 1890-ernes landbrugsbygninger var præget af forsøget på at skabe et sundere miljø i stalde og dæmpe smitterisikoen. Isolering, ventilation og brandsikring var nøgleord. Stalden burde deles op på tværs af en bræddevæg til én afdeling for raske, og én for syge dyr - med særlige forholdsregler for transport af foder og møg fra den ene afdeling til den anden. Når man talte om automatiske drikkeventiler til køerne, var det ikke længere alene for at rationalisere staldarbejde, men også af hensyn til tuberkulosen. Ligesom man ikke længere måtte spise af samme fad indendøre, skulle køerne have hver sin drikkekop og hver sit trug. Forsøg viste, at lortene fra de fritgående høns kunne sprede tuberkulose - godt nok én af de mindre farlige typer, men alligevel - mejerierne forlangte hønsene ud af kostalden. Mange mejerier forlangte svinene samme vej - de lugtede jo, som om de fejlede noget! I hvert fald skulle op-

Oversigt over Isolering af:

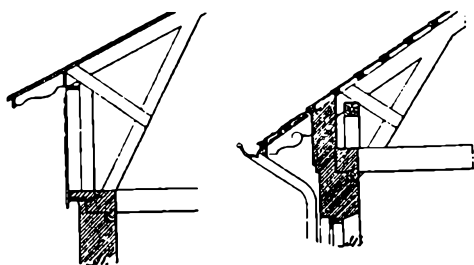
Art og Tykkelse	Snit	Isoleringens Art og Tykkelse	Hele Dækket isolerer omtrent som Teglmur af Tykkelse
Staldlofter. Bjælkeloft med Brædder eller Rafters.		7 cm faststampet Ler, ca. 50 cm-Halm, Avner e. l.	op imod 2 Sten
		6 cm Letbeton ..... 8 - - - - -	2 ¹ / ₄ Sten 2 ³ / ₄ -
Hulstensloft 12—14 cm.		6-8 cm Letbeton	2 ¹ / ₄ -2 ³ / ₄ Sten
		6-8 - Letbetonplader	2 ¹ / ₄ -2 ³ / ₄ -
Muret Loft mellem Jernbjælker.		ca. 4 cm Letbeton over Jernbjælkerne	1 ³ / ₄ Sten

III. 68. 4 typer af brandsikre staldlofter; efter Byggekonsulenten, 1944, si. 243.

bevaringen af råmælken og en evt. hjemme-
produktion af mælkeprodukter foregå langt fra
svinene, så mælken ikke fik afsmag. Det var af
andre grunde upraktisk, da svinene jo skulle fod-
res med „(centri)utmælken“ (Landmandsbogen,
1895, III si. 339 ff.).

6.4 Trempel

Efter 1880 begynder udlænger med trempel-
konstruktion at blive almindelige på gårdene. Med
trempel forstås en bygning hvis ydermur er for-
højet op over bjælkelaget. Konstruktionen beteg-
nes også „dukværk“, hvor „duk'en“ svarer til bin-
dingsværkets „dok“ = det korte, lodrette tømmer-
stykke mellem løsholt og rem (Landmandsbogen
1895, III, si. 342)³⁷.

III. 69. To trempelkonstruktioner, bræddeklædt eller
muret; efter Landmandsbogen, 1895, III, si. 342.

Forhøjelsen, der normalt var på mere end 3/4
meter, kunne være lukket af murværk i 1/2 eller
helstens mur eller med sammenfløjede, malede
brædder, der var savet i en retvinklet spids for-
enden. Spærrene hvilede ikke på trempelmuren, men
på en „stol“, der var bygget op fra bjælkelaget.
Konstruktionen indeholdt tillige „stormbånd“
(skråstivere) fra bjælkelaget til spærret. Taget var
i reglen noget fladere end stråtaget, og det var i
begyndelsen altid beklædt med tjæret pap på et
underlag af brædder.

Stoklund giver følgende beskrivelse af bygge-
måden:

„Ved bygning af udhuse så man i reglen kun på,
hvad der var praktisk uden at skele til æstetikken.
Lader med trempel og paptag var billige og rumme-
lige, men bestemt ikke nogen pryde for landskabet.
Trempelhuset kom sydfra, men blev heldigvis kun ta-
get i brug i begrænset omfang i Danmark. Derimod
kan man i Sønderjylland, hvor byggeskikken i be-
gyndelsen af århundredet var stærkt tysk påvirket
finde mange beboelseshuse med høj trempel og lav tag-
rejsning.“ (1965, si. 63-64).

Den absolut største fejl ved trempelkonstruk-
tionen var, at den var tysk, hvilket især omkring
verdenskrigene var ensbetydende med noget
udansk, uskønt og unaturligt. Og Stoklund har
ikke ret i, at trempelen kun blev taget i brug i be-
grænset omfang. Den blev i årene op mod århund-
redskiftet den dominerende måde at bygge på i
store dele af landet, ikke bare i Sønderjylland, der
jo hørte under Tyskland i denne periode, men også
på Lolland, Fyn, i Vendsyssel og store dele af Øst-
jylland. Og efter århundredskiftet var den en ud-
bredt byggemåde på statshusmandsbrugene³⁸.

Det var imidlertid ikke alle trempelbygninger,
der havde lavt tag beklædt med pap. Et forhøjet
murværk med høj rejsning og eksempelvis tegl-
eller cementstenstag blev en almindelig bygge-
måde på større bygningsværker, også på stuehuse
efter 1890, som omtalt i afsnit 6.1.

6.5 Møddingshuse

I perioden 1860-1914 blev gødningens nærings-
værdi omtrent fordoblet på landsplan - dels på
grund af det forøgede husdyrhold, dels som følge
af den rigeligere fodring, der især påvirkede
gødningens kvælstofindhold. Samtidigt dokumen-
terede videnskabelige forsøg, at hovedparten af
de store værdier i møget og ajlen fordampede op
i den blå luft eller sivede ned i jorden; et ordent-
ligt regnskyl kunne få det flade møddingssted til
at gå over sine bredder og dermed bortføre nær-
ingsstoffer, der ellers kunne erstatte kostbar
„kunstgødning“.

De første overdækkede møddingssteder kom
antagelig i 1870-erne - vel som det første direkte
bygningsmæssige resultat af landbrugsviden-
skabelig forskning. Frem til den første tælling af
„Landbrugsmaskiner mv.“ i 1907 byggedes der
17.063 såkaldte „møddingshuse“; derefter opfør-
tes der kun få, og antallet toppede i 1918 med
19.018. Bygningerne var ligeligt fordelt mellem
små og store brug, men ikke geografisk: Der var
flest i Jylland, særlig i den sydvestlige del - fær-
rest på Fyn.

Omkring 1. verdenskrig viste nye forsøg, at
næringsstabet ikke kunne opveje forrentningen af
et møddingshus, og i 1944 registreredes der kun
14.114 - heraf halvdelen på helt små ejendomme.
Reelt var møddingshusenes eksistens alene be-
tinget af prisen på kunstgødning³⁹.

Møddingshusene blev vel ofte rejst over et ek-
sisterende møddingssted; i tilfælde af nybyggeri
blev bygningen opført i umiddelbar nærhed af

III. 70. Møddingshus på Druebjerggård, Klippinge på Stevns. Fredet 1995; Skov- og Naturstyrelsen.

kostaldens møddingsdør eller helt sammenbygget med stalden.

Det gjaldt om at begrænse det areal, som skulle overdækkes, hvilket kunne gøres ved at grave møddingsstedet ud, men samtidig skulle der være afløb for møddingssaften til ajlekummen ved siden af, og desuden skulle hestene kunne trække den fyldte vogn op. Omvendt måtte møddingen gerne være så høj som mulig, da det fremmede omsætningsprocessen, men der var selvfølgelig grænser: Risikoen for at den „træforsålede“ fører ville forulykke med den fyldte møgbør voksede eksponentielt i forhold til stigningsgraden på de glatte møddingfjæle.

Møddingshusene var gennemgående simple bygninger, mange af dem antagelig selvbyggede med forhåndenværende materialer. Et uomgængeligt krav til byggeriet var et godt afløb fra bygningen, så regnvandet ikke samlede sig i møddingsstedet.

Den udgravede grund var i begyndelsen belagt med piksten i et lag af fed ler, helst blåler. Efterhånden opførtes de fleste møddingshuse dog med en pudset betonbund. Siderne var opbygget fra bunden til 1 meter over terræn i marksten på de ældste, men pudset i cement eller støbt i beton på de yngste. Den øverste del af siderne var åben på nogle møddingshuse - andre var lukkede med brædder eller andre lette materialer.

På større ejendomme skulle der gerne være til- og frakørselsmulighed på to sider, da man læsede kontinuerligt og skiftede heste fra den tomme til den fyldte vogn midt i møddingsstedet. Mindre ejendomme kørte kun med én vogn og

møddingshuset kunne her være lukkede på de tre sider.

Taget kunne være et sadeltag med strå eller, antagelig hyppigere for de yngres vedkommende, en halvtagsbygning med svag taghældning beklædt med tagpap eller falsede blikplader (Landmandsbogen, 1895, III, si. 367-68).

Mange af de bevarede møddingshuse vil antagelig være særligt velbyggede huse, der kunne fungere som vognporte eller lignende, da det blev umoderne at overdække møget.

6.6 Ajlekummer

Ajlekummer kom til at spille en større rolle i landbruget end møddingshusene. Allerede i 1821

III. 71. Det indre af møddingshuset ved Sofienlyst (knap 2 tdr. htk.) i Marslev sogn, øst for Odense, opført i 1892. Bygningen havde oprindeligt paptag; OBM. Bygningen nedbrændte i 1995.

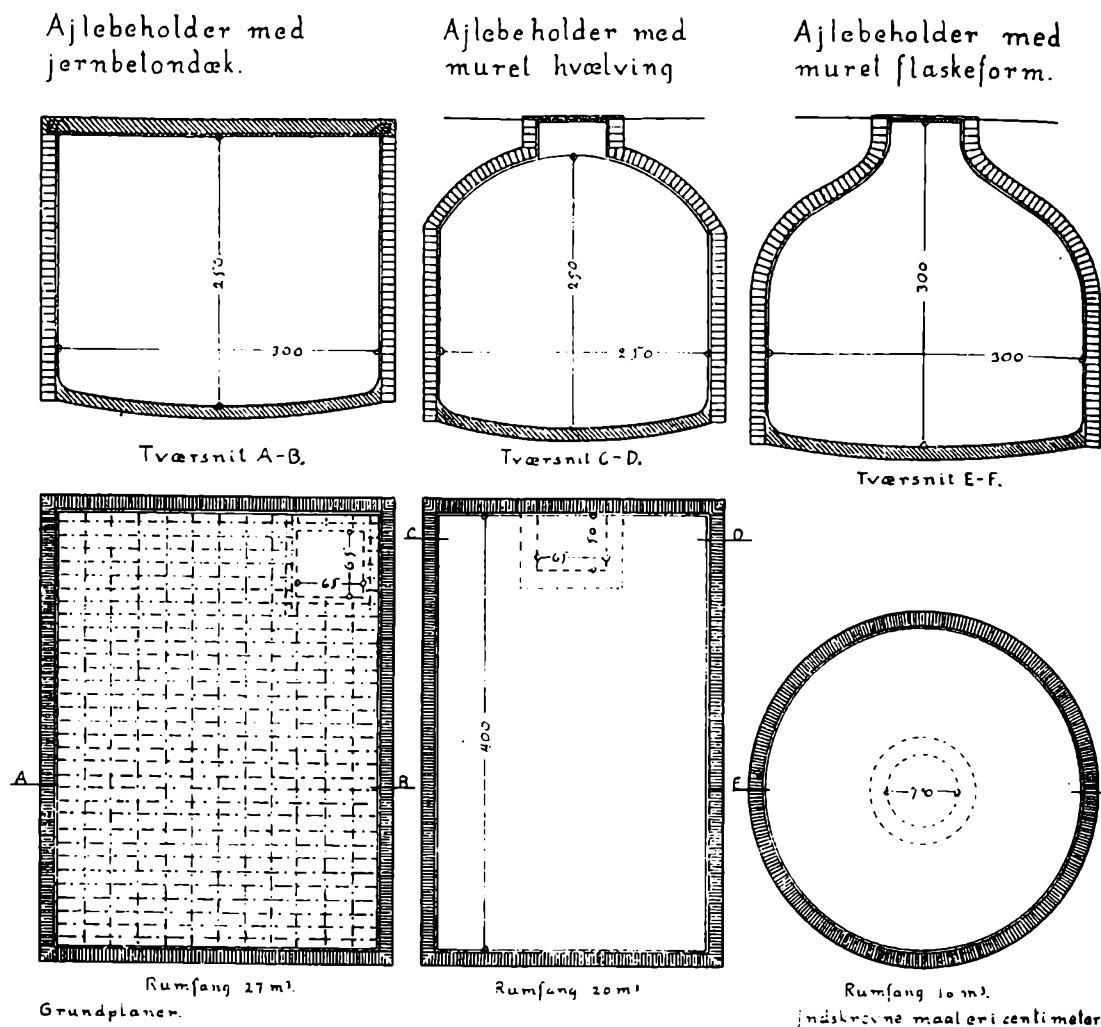
kunne man på Herningegnen se et besynderligt syn: En hestevogn, der kørte ud over markerne med et stort vinfad på ladet, hvorfra der løb en gullig væske (når hullet ikke var stoppet!). Det var godsejer Fjelstrup på Sindinggård, der antagelig som den første i landet kørte ajle ud (Hoff, 1988, si. 184-85).

Den ajle, Fjelstrup havde opsamlet i en „grube“ ved møddingen, var i realiteten møgsaft, som regnen havde udvasket fra møddingen. Hovedparten af de ældre ajlekummer tjente antagelig dette, mere praktiske end økonomiske formål. Afledning af kourinen fra grebningen til en kumme udenfor stalden blev godt nok, som nævnt, foreslået af arkitekt V. Tvede allerede i 1856, men først i løbet af 1870-erne og 80-erne blev en sådan indretning almindelig på større, fremskridtsivrige landbrug.

Ligesom med møddingshusene kan masse-

anlæggelsen af ajlekummer kobles sammen med den landbrugsvidenskabelige forskning. Husdyrurinens store gødningsværdi og lette fordampning påvist ved forsøg omkring 1890. Allerede i 1896 var der ajlebeholder på 28.000 ejendomme; i 1907 var tallet 83.096, og mere end halvdelen af landets mellemstore gårde havde nu ajlekumme. Der var relativt flest i det sydøstlige Jylland og færrest på Lolland-Falster. I 1918 var antallet af ejendomme med ajlekumme steget til 137.000, og i 1944 havde 191.528 ejendomme ud af 209.689 en ajlekumme.

Kummens størrelse ahang af, om møddingsstedet var overdækket. Hvis ikke, måtte man oveni de 2-3 kubikmeter pr. kreatur regne med 1/4 - 1/2 kubikmeter møddingsvand pr. kvadratmeter møddingssted. Det krævede en meget stor ajlekumme, og nogle valgte da også at lade møddingsvandet blive i møddingsstedet, hvorfra det kunne pum-

III. 72. Skitse af forskellige typer af ajlekummer; fra *Bedre Byggeskik, Danske Landbrugsbygninger*. Detailtegninger af stalde. Bilag til husmandshusets indretning. Kbh. 1920; se også Ill. 80.

pes op og køres ud om nødvendigt, eller man kunne overpøse møddingen med det om sommeren, så den ikke tørrede ud.

Det synes at have været et almindeligt problem, at ajlekummerne var utætte. Ikke så meget fordi ajlen løb ud i grundvandet, men mere fordi trykvandet fra den omgivende jord fik ajlebeholderen til at fungere som en brønd - og det var jo ikke meningen.

De ældste „ajlegruber“ var langt hen ad vejen bygget som en brønd med en diameter på 3 alen, med en bund af beton og vægge af 1/2 eller 1 stens mur, pudset med cement indvendig, foret med fed ler udvendig og afsluttet foroven med planker (Landbrugs-ordbog, 1877, IV, si. 444).

Så længe ajlekummer var relativt små holdt man sig til de runde modeller, men med et voksende kreaturhold og dermed behovet for større opbevaringskapacitet gik nogle allerede før århundredskiftet over til kasseformede ajlekummer. (Landmandsbogen, 1895 III, si. 368).

I Landbrugets Ordbog 1919 skelnes mellem murede (nr. 1, 2 og 3) og støbte ajlebeholdere (nr. 4):

1) en rund opretstående kumme med cylinderform og paptag, „der gennem mange Aar har været den mest benyttede, men er i de senere Aar fortrængt noget af andre Former, nærmest fordi det er lidt vanskeligt at faa Papdækket tilstrækkelig stærkt, tæt og holdbart“.

2) en opretstående cylinderformet kumme med kort, flaskeformet hals med en maksimal diameter på ca. 4 meter, hvorfor den egnede sig bedst til mindre landbrug. Dobbeltlåg af brædder.

3) en firkantet, langagtig kumme med fladt dække enten af Monier eller af jernbjælker med murede eller støbte hvælvinger.

4) støbte ajlekummer af beton blandet i forholdet 1 : 3 : 6 (cement - grus - skærver) med tykke mure af samme form som nr. 3, evt. med skillevægge til støtte.

De 2 sidstnævnte typer synes at være de mest byggede i mellemkrigstiden. Man kunne evt. give den konvekse (udadbuede) sider og bund for at forbedre ajlekummens evne til at modstå trykket udefra (Haandbog for det mindre Landbrug, 1948, I, si. 194).

Hver ajlekumme var forsynet med en (suge)-pumpe. Der var forskellige modeller, men de var alle håndbetjente indtil efter 1. verdenskrig.

Ajlen blev ikke kørt ud i vinfade ret længe. Fra 1880-erne blev de cylinderformede trætønder med jernbånd udbredt over hele landet.

6.7 Latriner

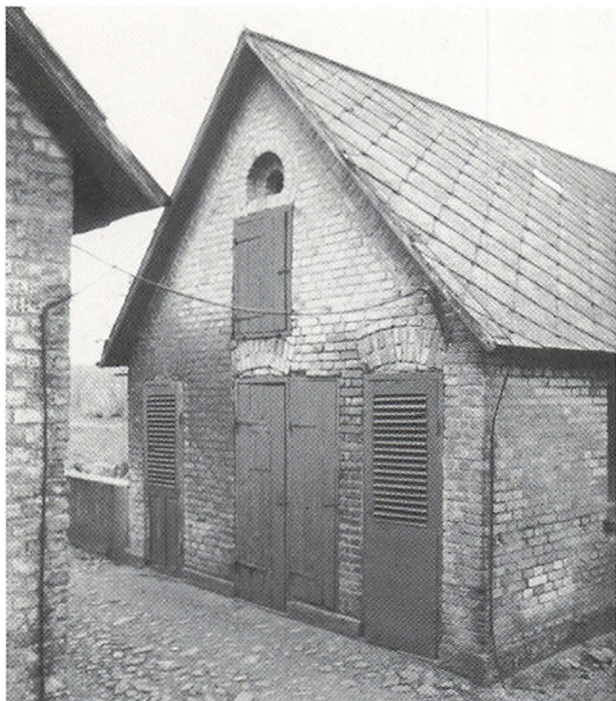
Latrinet blev i indledningen brugt som eksempel på en bygningsdel, der var tilkommet alle landbrugsejendomme mellem 1850 og 1940. Vi kan endda afgrænse det nærmere i tid: Latriner indgik ikke i de byggeprojekter til mellemstore gårde, som Landhusholdningsselskabet præmierede i 1859; til gengæld anfører Landbrugets Ordbog i 1919, at „Latrinet, Retiraden eller Lokummet nu er alm. ved ethvert Hjem på Landet“. Samtidig konstaterer ordbogen dog, at man er utilbøjelig til at benytte dem, fordi de ikke er så hyggelige og rene, som de burde være (I, si. 617).

Men hvad gjorde man uden latrinet?

Man gjorde i grebningen eller i det fri og tørrede sig om nødvendigt med en tot hø, og man tissede i natpotter og, for kvindernes vedkommende, i askespenden i bryggerset - og så gjorde man antagelig ikke så stort et nummer ud af det. I en landsby med måske 200 mennesker og ingen latriner måtte man nødvendigvis jævnligt træffe på folk i hugsiddende. Latrinet har ikke en produktionsøkonomisk eller en agrokemisk eller en praktisk årsag. Når man efter midten af forrige århundrede pludselig følte det nødvendigt at opføre en bygning til at forrette nødtørften i, så var det for at kunne skjule den nøgne krop og dens udskillelser - ikke nødvendigvis sin egen krop, men måske degnens eller præstens, hvis de skulle komme på besøg⁴⁰.

Latrinerne fremkom på landet mellem 1860 og 1. verdenskrig i samme takt, som man gerne ville anses for at være kultiveret. På samme måde havde sovekammeret bredt sig fra begyndelsen af 1800-tallet, og badeværelset fra begyndelsen af 1900-tallet. Generelt kan man antage, at større gårde i bynært miljø med unge folk fik latriner først, mens latrinet omvendt var fraværende på ejendomme med de modsatte karakteristika indtil begyndelsen af vores århundrede.

Latrinerne udgjorde sjældent selvstændige bygninger, men kunne være indbygget i bagsiden eller porten af én af sidelængerne, i et fritliggende vaske- eller svinehus (som på sognefogedgården i Nr. Lyndelse, opført 1863) - på større gårde altid med adgang udefra. Latrinet kunne også være tilbygget som en knast bag på eksisterende længer. Tilbygningen lå da med indgang parallel med længen, så man kunne komme til at „rense“ fra den anden side. I det hele taget skulle latrinet indrettes „*lidt afsides for alm. Færdsel, men paa den anden Side med let, bekvem og renlig Adgang*“, anbefaler Landbrugets Ordbog 1919.

III. 73. Jalousidørerne afslører indgangene til de to latriner på Hlidarende, der var indrettet i det fritliggende svine- og brændehus. Oprindeligt fremgik det med påmalede, gotiske, bogstaver, at det ene var til „kvinder“, det andet til „mænd“; OBM.

Latrinerne var oftest murede i 1/2-stens mur, og for tilbygningernes vedkommende med et halvtag af tegl - senere pap eller blik. De indendørs latriner kunne være opført i brædder eller bindingsværk og havde sjældent loft. Indretningen var enkel: En lukket bæk med et hul i sædet, hvortil der hørte et låg. Lokumpapiret sad på et søm på væggen, og på bænken eller gulvet stod der på ordentlige latriner en spand med tørvesmuld eller muldjord til at drysse ned i hullet efter hvert besøg. Døren havde i reglen jalousi (vandrette, skråtstillede lister) i øverste halvdel eller andre former for udskæringer.

På gårde, hvor man faktisk mente, at latrinet skulle benyttes til daglig, blev der ofte i forbindelse med nybyggeri efter 1880 opført to rum - et til familien og et til tjenestefolk - eller (på „grundtvigianske“ gårde) et til kvinder og et til mænd.

Der fandtes forskellige „latrin-systemer“: Ved det ældste faldt urin og ekskrementer ned i en fast „grube“ med lidt tørvesmuld eller lignende i bunden. „Grubesystemet“ beskrives i en særlig udgave i Landbrugs-Ordbogen, 1877, idet forfatteren foruden tørvesmulden opfordrer til at bruge melkalk, hvorved grubens indhold „ved at blandes daglig [bliver] et tørt, lugtfrit pulver“ (IV, si.

134). Var latrinet bygget ind i svinestalden blev latringødningen fjernet inde fra stalden af, samtidig med at man muggede ved svinene.

„Tøndesystemet“ svarende omtrent til renovationen i byerne, blot skulle man selv (eller tjenestefolkene?) klare tømningen og rengøringen af tønden. Beholdere svarende til byernes praktiske jerntønder med 2 hanke og tætsluttende låg blev næppe brugt på landet.

„Udskyldningsystemet“, dvs. wc'er som man især kendte fra England og Frankrig, var endnu ikke almindelig brugt i 1919, og selv om systemet var både renligt og lugtfrit, finder Landbrugets Ordbog det betænkeligt at lade så store næringsværdier gå ubenyttet bort (om wc'er senere). Derimod nævner flere af leksikonforfatterne det hensigtsmæssige i at indrette latrinerne i møddingshusene (Landmandsbogen, 1895, III, si. 368) eller med udskyldning til ajlekummen (Landbrugets Ordbog, 1919, si. 618). Sidstnævnte finder forfatteren meget efterfølgelsesværdigt på mindre ejendomme (vel p.gr.a. de små afstande), blot må man vare sig for ikke at komme for meget papir eller andet sværtopløseligt i ajlen, da det senere vil stoppe pumpen eller sprederen.

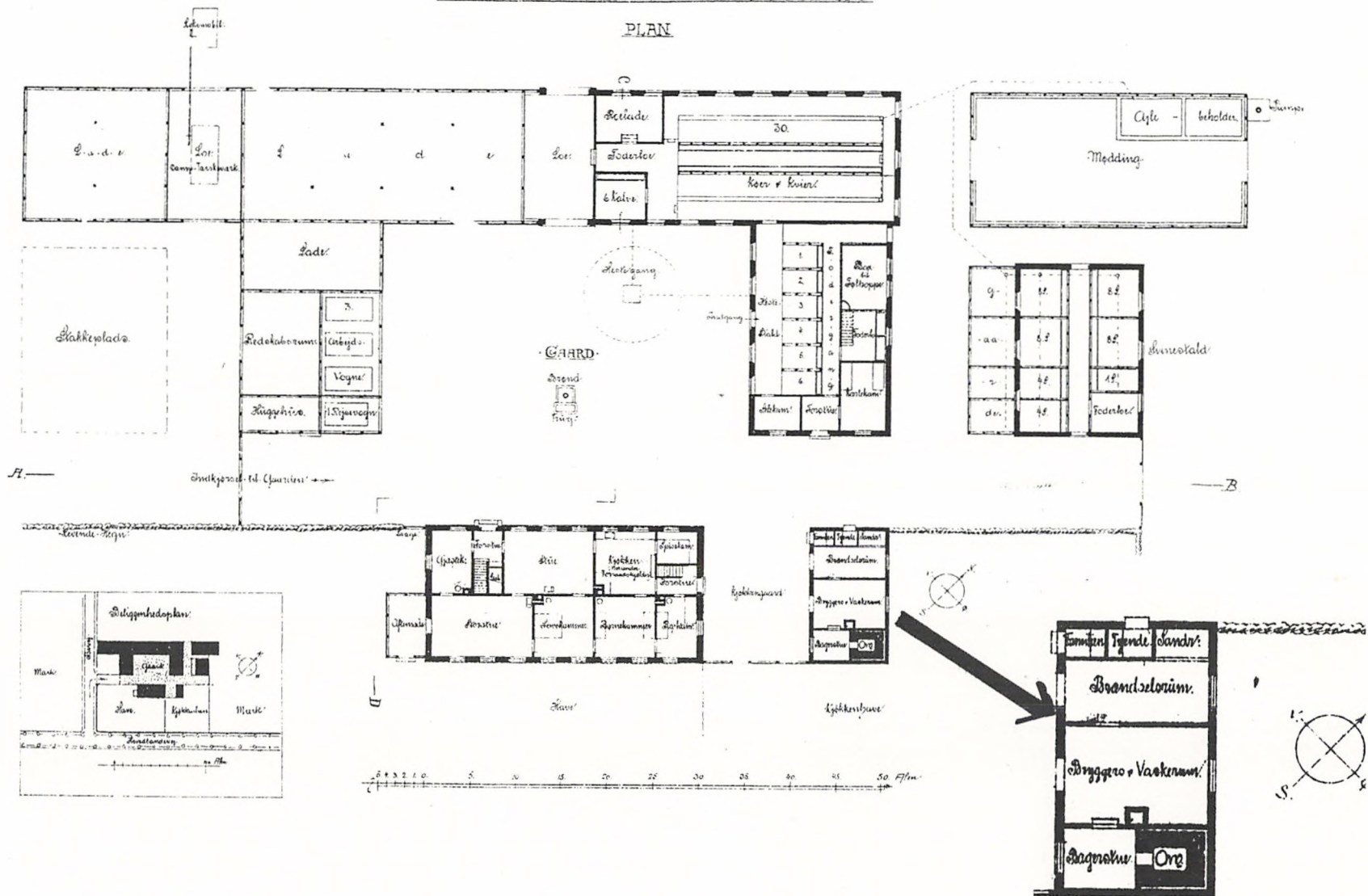

III. 74. Det beskedne og næsten overgroede latrin på Smidstruplund i Harritslev sogn. Hvad billedet ikke viser, er den storslåede udsigt den modsatte vej - fra brædtet og milevidt ud over det nordfynske landskab; OBM.

Bygningsplan I.

BONDEGÅRD MED 60 TD LAND-MIDDELJORD

PLAN

III. 75. Arkitekt K. A. Ludvigsen grundplan til en gård på ca. 60 tdr. land med fritliggende hus til brændsel, vask, baigning og 2 larriner, Landmandsbogen, 1895, III. Af førstørrelsen fremgår det, at der ene larrin var til "familien", der ander til "syende".

7. Husmandsbyggeriet 1899-1940

7.1 De nye husmandssteder

Der var en afgørende forskel på 1800-tallets husmænd og 1900-tallets „statshusmænd“. Den første kategori var „uselvstændige“, i den forstand at familien var afhængig både af indtægter fra anden side end landbruget og af fremmed trækraft¹¹. Den sidste kategori blev især efter 1919-loven „selvstændige“ landbrugere, hvilket betød, at landbruget var tilstrækkeligt til familiens underhold.

Landbruget på 1900-tallets statshusmandsbrug kom i kraft af det voksende jordtilliggende til at ligne gårdbrugets, men bygningerne vedblev at være noget for sig og er derfor også behandlet særskilt her.

En gårdmand havde altid kunnet bygge, som han lystede og havde råd til; statshusmændenes byggeri var derimod underlagt statslig rådgivning og kontrol; det var betingelsen for at opnå gunstige statslån med relativ lav forrentning og lang løbetid. Denne forskel bevirkede, at husmandsbyggeriet dels blev langt mere uniformt end gårdbyggeriet, dels fik et meget gedigent præg - typisk med brug af gode materialer, velafprøvede konstruktioner og indretninger.

1899-loven om „tilvejebringelse af jordlodder til landarbejdere“ gav enhver ustraffet, gældfri, flittig, ædruelig og sparsommelig dansker mellem 25 og 50 år og med mindst 5 års landbrugserfaring ret til at søge staten om lån til oprettelse af husmandsbrug på indtil 3.600 kr., svarende til 9/10 af den totale ejendomsværdi, hvor ansøgeren selv skulle kunne præstere den sidste 1/10 eller 400 kr. Lånet løb over 50 år, hvoraf de første 3 var afdragsfri; renten var på 3% om året.

Husmandslodderne var maksimalt på 4 tdr. land middeljord, hvilket gav anledning til kritik bl.a. fra husmandsforeninger, der kaldte dem „daglejerbrug“. Ved de senere revisioner af loven forhøjedes lånebeløbet til 5.000, 6.500, 8.000, 10.000, men jordspekulanter udnyttede også lovgivningen, og forhøjelsen af lånerammen blev delvist opslugt af stigende jordpriser. Staten forsøgte at modvirke jordspekulationen ved at gå mere aktivt gik ind i opkøb af jord efter 1906. Gennemsnitsstørrelsen for statshusmandsbrugene oprettet 1899-1919 var kun 3 1/2 ha, og en undersøgelse i 1910 viste, at disse første statshusmænd gennemgående arbejdede næsten halv-

delen af årets arbejdsdage for andre (Skrubbeltrang, 1948, si. 150 ff).

Samtidig med de statslige tiltag virkede enkelte private udstykningsforeninger, der opkøbte og udstykkede jord i noget større parceller end statshusmandsbrugene. Det var med til øge det politiske pres for oprettelsen af selvstændige landbrug, og ved 1909-lovrevisionen ændredes navnet til „Lov om Oprettelse af Husmandsbrug“. Samtidig åbnede 1909-loven mulighed for erhvervelse af „tillægsjord“ til bestående, små husmandsbrug.

Efterhånden skabtes der kolonier af nye småbrug landet over, hvoraf mange faktisk kunne leve af landbruget ved en stor arbejdsindsats og en ekstrem påpasselig omgang med ressourcerne.

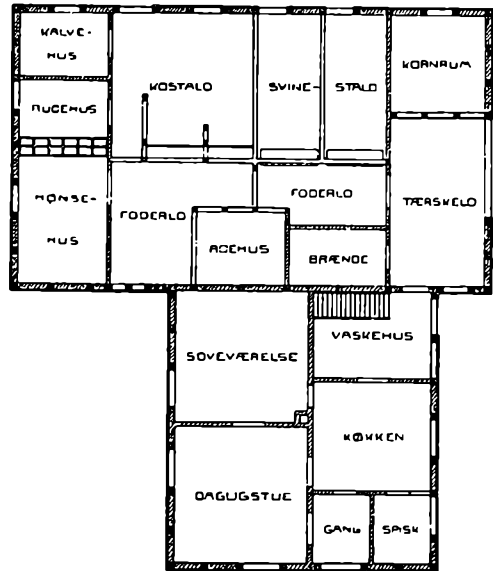
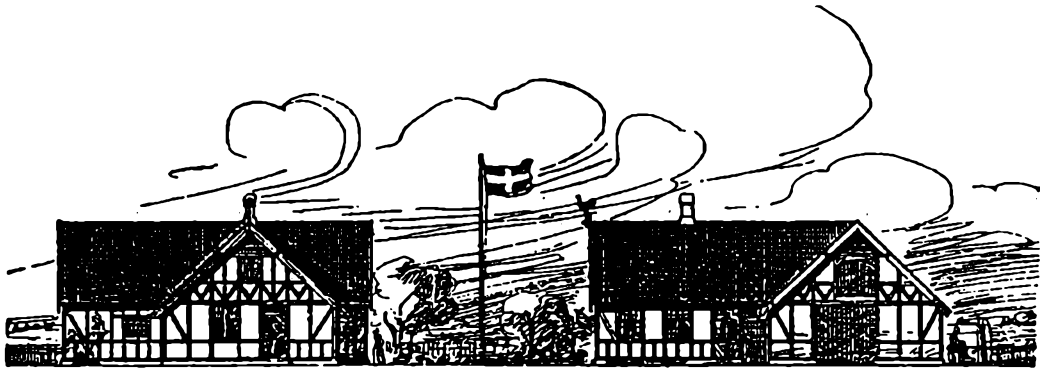
Når 4-5 husmandsfamilier kunne ernære sig på samme areal, som der lå til en gennemsnitsgård, hang det sammen med andelsvirksomhederne og en intensiv drift med relativt stort indkøb af kraftfoder og kunstgødning. Det kunne betale sig at holde flere køer, fedesvin og høns, end gårdens marker kunne producere foder til.

Med de såkaldte „oktoberlove“ i 1919 („Lensafsløsningsloven“, „Præstegårdsloven“ og „Salgsloven“) skabtes der grundlag for langt større udstykning - og af bedre jord. Dermed blev det slået fast, at udstykningen til „nye statshusmandsbrug skulle have en sådan størrelse, at de kunne ernære en familie i egen Bedrift“. I praksis betød det brug på minimum 5 ha. Generelt voksede udstykningernes størrelse noget gennem 1920-erne og 1930-erne; i 1946 var der i alt oprettet 6900 brug efter 1919-loven med en gennemsnitsstørrelse på 8 ha.

Ifølge 1919-loven skulle husmanden ikke betale nogen købesum ved overtagelsen, men fik skøde på jorden mod at svare en konjunkturbestemt afgift af jordværdien, „jordrente“. Staten ydede lån til opførelse af bygninger efter omtrent samme principper som den tidligere lovgivning - altså 9/10 af omkostningerne op til et vist maksimumsbeløb. Et „Jordlovsudvalg“, nedsat af landbrugsministeren (efter 1934 overvejende valgt af rigsdagen) stod for den centrale organisering af og kontrol med udstykningerne. Lokalt blev den varetaget af amtslige „Husmandsbrugs-kommissioner“.

De ældre, og gennemgående små, statshusmandsbrug fik i 1921 forbedret mulighederne for at købe tillægsjord og bygge til - i begyndelsen

Ill. 76. Tegning og grundplan af mønsterhusmandsstedet på Landmandsforsamlingen i Odense 1900; her gengivet efter Beretningen.

med et byggetilskud på 6000 kr., senere med noget mindre. I visse egne af landet var det dog næsten umuligt at udnytte den nye lovgivning på grund af jordmangel, hvad der affødte begrebet „de indeklemt husmænd“. Ved senere lovændringer blev de økonomiske betingelser for de forskellige typer af statshusmænd udjævnet (Skrubbeltrang, 1948, si. 153-57).

Som den absolut mest produktive landbrugstype pr. arealenhed blev statshusmandsbruget gjort til et ideal for det øvrige landbrug, ja for en anstændig levevis i det hele taget, og husmændenes vished om eget værd gjorde de lange arbejdsdage og den tarvelige levevis acceptabel. I realiteten var det dog så som så med selvstændigheden, fordi den lille bedrift satte så snævre grænser for

handlefriheden. Løsningen blev for mange at tage en mælketur, dvs. hente mælk for mejeriet, en ægge- og en købmandstur. Det var surt tjente penge, for turene blev udbudt til licitation og der var mange om budet - men det kunne retfærdiggøre at holde 2 heste.

7.1.1 Et mønsterværdigt husmandssted år 1900

1899-loven inspirerede komiteen bag den 18. danske Landmandsforsamling i Odense år 1900 til at leje 4 tdr. land af kommunen på kasernens eksercerplads for at anlægge et mønsterhusmandssted med dyrkede marker, haveanlæg, bygninger, husdyr og husmandsfamilie. Komiteens brave højremænd ville gerne vise, hvordan den

sag skulle gribes rigtigt an, og håndplukkede 3 husmænd til at planlægge mønsterhusmandsbrugets konkrete udformning.

I forbindelse med udstillingen afholdtes 2 foredrag, hvoraf det første ved højskoleforstander Kristensen-Randers fra Ollerup, illustrerer den retorik, som skulle danne selvbevidstheden hos den nye statshusmandsstand:

„Netop de smaa gode Hjem ere sunde Vøxesteder for Hjertets ædleste og værdifuldeste Kræfter .... I et saadant er det lettest for Mennesker at faa Livet bygget paa Nøjsomhedens, Pligtfølelsens og Arbejdsomhedens Grund og at faa Fædrelandskjærlighedens og Guds frygtens Himmel hvælvet over Livet. Og hvor der bygges paa den Grund og under denne Himmel, kan der voxe en Slægt op, der egner sig til at tjene baade i mindre og større Stillinger og til selv engang at stifte Hjem til Ære og Gavn for Fædrelandet ...“ (Beretning, si. 374).

Det andet foredrag blev afholdt kl. 7 om morgenen og blev ligesom det første overværet af 600 tilhørere, hvoraf de 587 var husmænd, som var kommet tilrejsende på statsunderstøttelse, og som havde adgang til udstillingen til nedsat entré. Formanden for udstillingens „Husmandssektion“, lærer og husmand P. Pedersen, Søllinge gjorde her rede for tankerne bag det udstillede mønsterhusmandsbrug:

Husmændene havde et fortrin frem for de øvrige landbrug, mente formanden, og dette fortrin bestod i „at hvert enkelt Arbejde, der udføres i Husmandsbruget til Frembringelse af Jordens Afgrøde og udnyttelsen af samme, kan blive udført med langt større Forståelse, Nøjagtighed og Omhu, end det kan ske i de store Brug ... Husmandsbruget er Smaatingenes Brug, men Summen af Smaatingene bliver en Kapital.“ (Beretning, si. 615).

III. 77. Husmandsstedets lidt besynderlige bygninger med havelodden foran, som sektionen havde det største besvær med at få til at se „mønsterværdig“ ud; OBM.

Sektionen havde set det som sin opgave at fremstille en bolig, der var sund og hyggelig, „*saa Familien med Tilfredshed og Velbehag kan færdes og hvile deri. Der er derfor sørget for, at der kan komme rigeligt Lys og frisk Luft derind*“. Rummene var få, men rummelige, „*da en Husmandsfamilie er bedre tjent med at have en rummelig og smuk Dagligstue, end at have flere Stuer*.“ Dagligstuen var møbleret med et firkantet spisebord, en krogbænk, et bornholmerur, samt et kombineret buffet og skrivebord, hvorover sektionen havde anbragt en bogreol med et udvalg af landbrugsfaglige skrifter, som ville være nødvendige, hvis husmanden ikke skulle sakke agterud landbrugsmæssigt, samt nogle naturkundskabsbøger og bøger med historisk og poetisk indhold, der udover fornøjelsen ville „*udvikle Husmandens aandelige Sans og berige hans Tankeliv*.“ På den ene væg hang billeder „*af vore tre store Hoveddigtere: Øhlenschläger, Grundtvig og Ingemann og lige overfor paa den østlige Væg Billedet af Docent Fjord [grundlæggeren af det moderne mejerivæsen]. Med disse Billeder har vi villet betegne, at det er en lykkelig Samvirken mellem Ideernes Stormænd og det praktiske arbejdes Foregangsmænd og Vejledere, der har bidraget i betydelig Grad til den udvikling, det danske Landbrug har naaet*.“

Der var skam tænkt på husmoderen ved at give direkte adgang fra køkkenet til både stue og soveværelse, hvor småbørnene skulle sove. Fra bryggerset eller vaskehuset var der adgang til laden, og derfra videre til udlængernes øvrige smårum, herunder roehuset, som var placeret frostfrit bag foderloen. Placeringen betød, at husmanden ikke kunne smide roerne direkte fra hestevognen ind i roehuset, som det var skik, men først måtte læsse roerne af på jorden, derefter køre dem til roehuset på trillebør. Det så lærer Pedersen ikke som et problem, da der jo ikke var tale om så store mængder; man anså husmandens arbejdskraft for gratis, mens frosne roer kostede rede penge.

Stalden skulle rumme besætningen på 2 køer, 1 kalv, 6 fedesvin, en griseso, samt 50 høns. Den var gjort lys og havde hensigtsmæssig ventilation. Over de enkelte båse og bokse hang der skilte med oplysning om dyrenes alder, fodring og, for køernes vedkommende, mælkemængde. Fedesvine havde løbegård, men også plads indvendig at bevæge sig på for at modvirke stivsyge. Hønsehuset havde store vinduer af hensyn til æglægningen; det havde separat rugerum og kunne desuden deles i to med et stykke olieret lærred i tilfælde af streng vinterkulde. Den tråd-indhegnede hønsegård lå ud til en stor frugthave, hvis over-

flødige frugt kunne give familien en pengeindtægt, og hvis læ, skygge og græsbund var et godt sted for hønsene. Her var anbragt et flytteligt „bade-skur“ med aske af hensyn til hønsenes utøj.

Vest for ladebygningen (ikke medtaget på tegningen) lå møddingshuset og ajlebeholderen, over hvis ene hjørne latrinet var bygget op, „*da vi gaar ud fra, at Latrinen ikke faar en bedre Opbevaring og Anvendelse end sammen med Ajlen*.“

Ved frugthaven lå en køkkenhave med et bredt sortiment af urter, der var anlagt på en sådan måde, at „*deres bladfarver virkede velgørende for øjet*“, samtidig med at urterne var nyttige. Umiddelbart op til stuehusets syd- og vestside var der anlagt en lille prydhave for at vise, „*at selv om Husmanden kun kan ofre en lille Plet Jord til dette Afsnit af Haven, saa kan det med smaa Midler godt benyttes saaledes, at Skjønheden aabenbarer sig derigjennem, og Trangen til Skjønhed vil og bør melde sig ogsaa hos enhver opvakt Husmandsfamilie*.“

Som det fremgår af tegningen var husmandsstedet opført af bindingsværk. Tagene havde helgavle, og de var belagte med cementtagsten, hvilket var et højst moderne træk, ligesom de 3-fags vinduer. Gulvene i loen, brændehuset, roehuset, kohuset og møddingshuset var af beton; de øvrige rum i udhusene havde gulve af mursten i cement. Bindingsværkswæggene var næppe sektionens idé, da husmændene forlængst var overgået til grundmur - især da for stuehusets vedkommende. Byggemåden må antagelig tilskrives Anton Rosen, der var arkitekt på hele udstillingen og sværmede for bindingsværket af æstetiske grunde¹².

I sin beretning over „husmandsbrugssektionens“ arbejde opstillede P. Pedersen et regnskab over udgifterne til bygningernes opførelse. Med samlede udgifter på 4242 kr. og 47 øre oversteg alene byggeomkostningerne statslånets maksimumsbeløb (til jord, bygninger, besætning og maskiner), og Pedersen kunne konkludere, at selv om håndværkerlønninger var lavere ude på landet end i Odense, så viste eksemplet, at statslånet var for lille (Beretningen, si. 622).

I løbet af foråret 1900 fik udstillingskomiteen den glimrende idé at udlodde husmandsstedet under Landmandsforsamlingen på 20.000 lodder á 1 kr. I alt 14497 lodder blev solgt, og husmandsstedet blev derved en god forretning for Landmandsforsamlingen. Den heldige vinder blev landmand N. F. Sørensen, som altså erhvervede et husmandssted for 1 kr. - dog med forpligtelse til at holde stedet uændret i mindst 10 år og sam-

tidig lade det være åbent for offentligheden (Beretningen, si. 610).

Husmandsstedet var vældig populært og blev antagelig besøgt af samtlige 102.000 gæster i løbet af de 11 dage Landmandsforsamlingen i Odense varede. Husmand Frands Hansen med familie stod i den tid for bedriften. Han var 5 gange tidligere præmieret af Fyns Stifts Patriotiske Selskab for sin hjemlige virksomhed på ejendommen „Vaadager“ på Midtfyn. Det er imidlertid højst tvivlsomt, om N. F. Sørensen nogensinde fik besøg. Dels behøvede han jo ikke at have været nogen fremragende landmand, dels var jorden på den gamle eksercerplads mager, beskidt og altså ikke særlig taknemmelig at skulle vise et mønsterværdigt landbrug på, og dels var et husmandssted i bindingsværk ikke lige det moderne landbrugere gik og drømte om - tværtimod⁴³.

III. 78. En akvarel malet af husmandsstedet i Refsnæs mellem 1910 og 1920; Vendsyssel Historiske Museum.

7.1.2 Et bevaringsværdigt husmandssted 1899/1914

Byggeriet på et enkelt husmandssted fra perioden kan fortsat (med få modifikationer) besigtiges i den form, det havde før 1. verdenskrig. Vendsyssel Historiske Museum rekonstruerede i begyndelsen af 1980-erne et husmandssted fra Refsnæs ved Vrå, oprindeligt bygget i 1899 af tømrer Jens Anton Hansen.

Husmandsstedet var oprindeligt på ca. 10 tdr. land, og det var ikke bygget med statslån. Det gamle hus på ejendommen blev brækket ned og materialerne brugt til opførelsen af et lille udhus. Det nye hus blev opført i én længe, ifølge museumsleder Palle Friis „i fuld overensstemmelse med den lokale byggeskik ... med lade og stald i den ene ende og beboelse i den anden“⁴⁴. Murværket var af teglsten, og taget var oprindeligt beklædt med strå over udhusdelen og spån over beboelsen. Under 1. verdenskrig blev hele tagdelen lagt om, og de halvvalmede gavle erstattedes af spidsgavle.

I 1940-erne kom der fast tag (se noten) over beboelsen; når museets rekonstruktion anno 1914 har teglstenstag skyldes det bl.a. brandhensyn.

III. 79. Husmandsfamilien grupperet til fotografering omkring 1920; Vendsyssel Historiske Museum.

Der eksisterer flere fotografier fra stedet, herunder adskillige interiørfotos fra omkring 1920, bl.a. med familien i en klassisk kønsrollespecifik opstilling. Billederne vidner om møblementet, der for hovedpartens vedkommende var fremstillet af Jens Anton selv, om gardiner, blomster, nips, mv. Fra nedrivningen kender man farverne på rummene. Under tapetet i dagligstuen var væggen malet i en kraftig grøn farve; spisestuen, eller „den pæne stue“ var malet mørkerød.

Forskellige detaljer i byggeriet afslører, at stedet var bygget og beboet af en „træmand“: Staldvinduerne havde træ- og ikke jernramme, som det var almindeligt, og i tærskeladen var der lagt træplanker ud over lergulvet til at tærske på. Endelig var der midt i huset indrettet 2 fag til værksted; de måtte dog i 1912 vige til fordel for studeplads til 2 russerheste. Jens Anton havde på det tidspunkt fået ondt i ryggen og gav sig i stedet for tømrerarbejdet til at køre tørv til den ekspanderende stationsby.

I 1928 døde Jens Anton, hvorefter enken og sønnen førte driften videre. Som det ofte er tilfældet ved sådanne familiekonstellationer, gik al udvikling herefter i stå. Da sønnen som ungkarl flyttede på alderdomshjem i 1977, var der stadig ikke indlagt vand og strøm.

7.1.3 Husmandsbyggeriet 1899-1919 i øvrigt

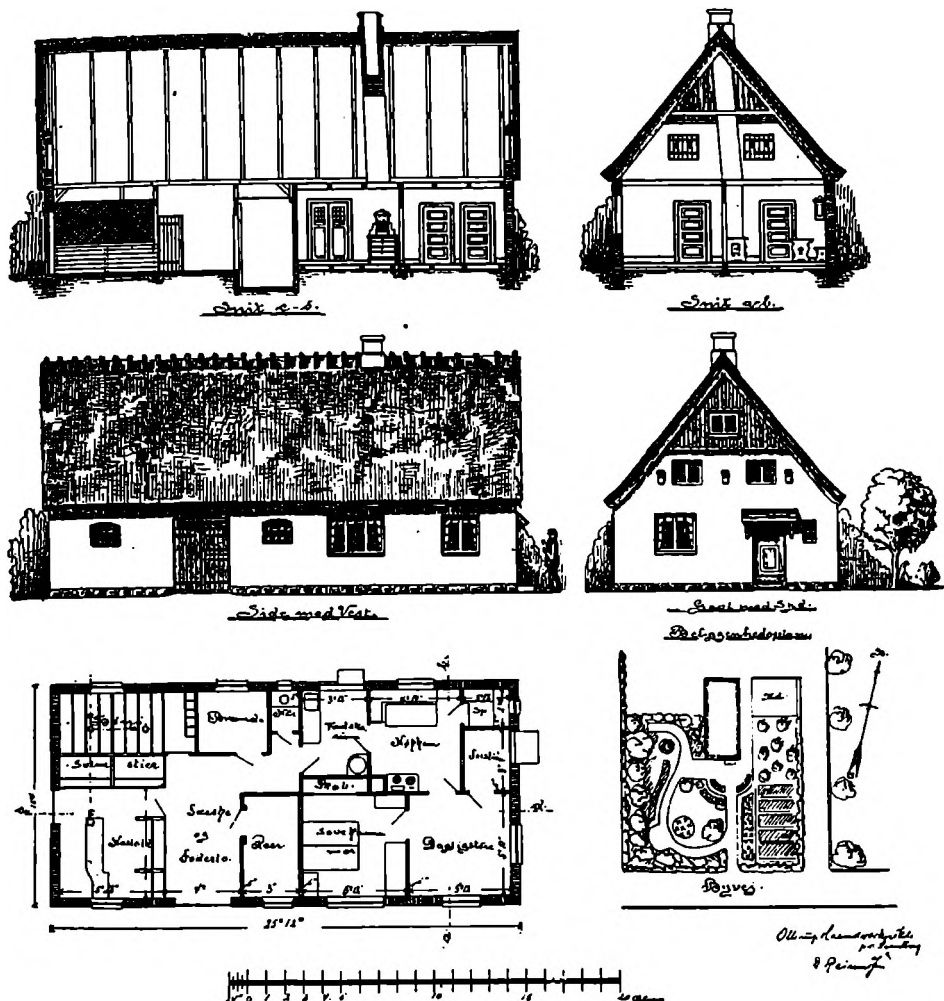
Man ved i øvrigt ikke meget om bygningerne på de tusindvis af mindre husmandssteder, som oprettedes på grundlag af 1899-loven med senere revisioner indtil 1919, og at forsøge at udpege egnsforskelle eller lignende på det foreliggende grundlag ville være gætteværk. Man kan blot op-

fordre til, at nogen tager emnet op, og i øvrigt fortsætte med at øse af de normative kilder, som Gunnar Solvang har gjort, og som P. Brogaard gør det i *Danmarks Arkitektur* (IV, si. 71-76). Sidstnævnte gennemgår de indkomne forslag til pris-

opgaverne i 1899 og 1907, samt Sjællands og Fyns Udstykningsforenings udgivne tegninger til husmandshuse i 1914. Man må imidlertid stadig huske sig, at det ikke nødvendigvis siger noget om, hvordan bygningerne i landskabet ser ud.

Ill. 80. Der køres ajle ud med to nordbaggere fra det rekonstruerede husmandssted - nu beliggende i Mosbjerg; Vendsyssel Historiske Museum.

Ill. 81. Forstander D. Rasmussens tegning til et husmandssted på 3-4 idr. land; efter Rasmussen 1913.

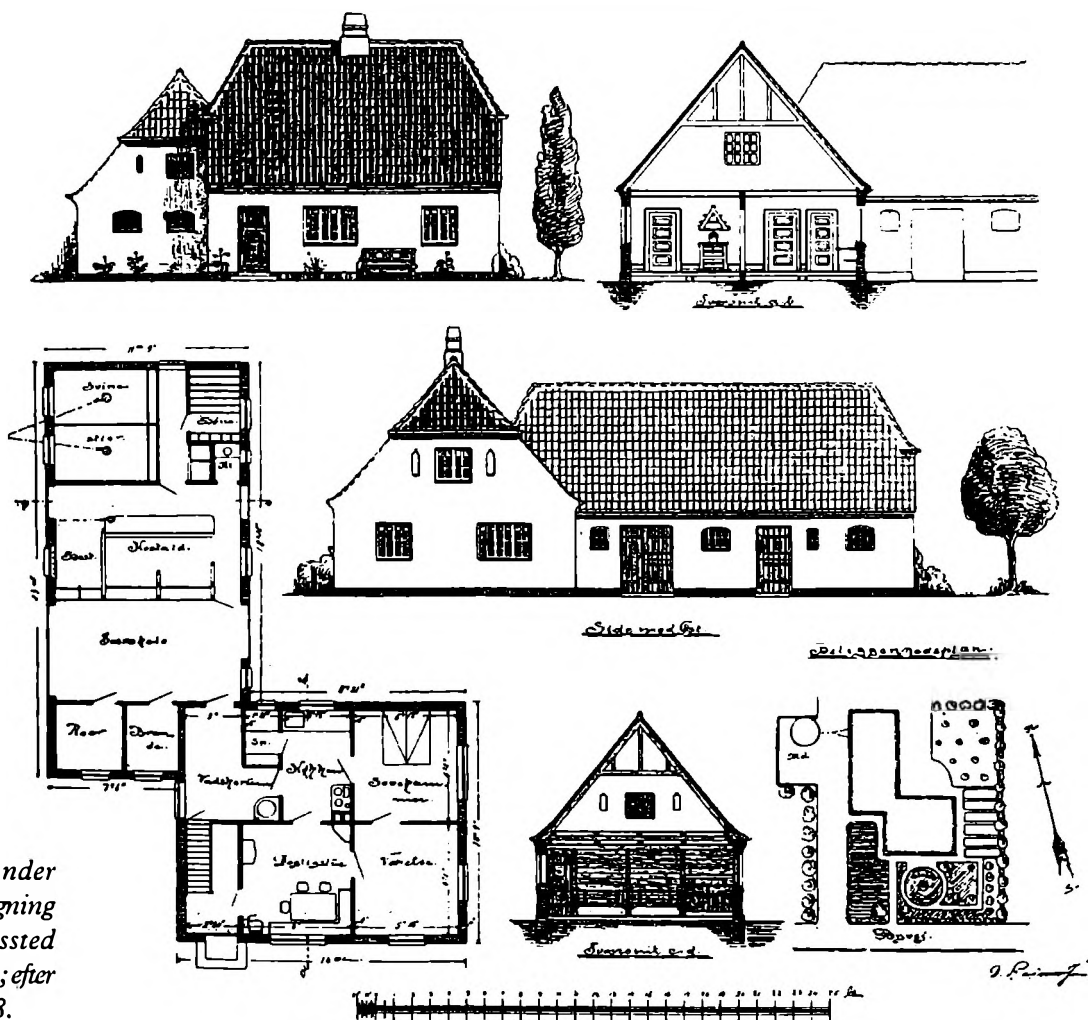
Ved en prisopgave, som Landbrugsministeriet udskrev i 1907, indkom der i alt 193 forslag - heraf nogle fra nogle af landets førende arkitekter. Besværelserne skulle indeholde forslag til en beboelse med forstue, 3 værelser på i alt 47 kvadratmeter, køkken, spisekammer, bryggers og et mindre kælderrum, samt til et udhus med stald til en hest og 3-4 køer, 2-3 svinestier, hønsehus, en foderlo, et rum til roer, et til brænde, lade og lokum.

Næsten alle foreslog at opføre det moderne husmandssted med hulmursvægge i brændte sten og strå på taget. Brogaard mener at kunne konstatere et „totalt skred i arkitekturopfattelsen“ siden konkurrencen i 1890-erne. Ingen af de fremsendte forslag med høj trempel og lavt paptag blev præmieret. Det blev i stedet bygninger baseret på „godt håndværk og gedigne materialer“; det var relativt dyrt byggeri, men „ærligt med et stænk nationalromantik.“

Husmændene var dog ikke upåvirkede af byggemoden i det større landbrug, og over hele landet med undtagelse af det vestlige Jylland ligger

der utallige husmandssteder fra begyndelsen af århundredet med høj bræddetrempe og tag med ringe hældning belagt med pap eller blik, evt. senere udskiftet med eternitplader. Og det var ikke kun et modelune: Mod stråtaget kunne der argumenteres, at det var næsten ligeså dyrt som hårdt tag, hvis langhalmen skulle købes, og det skulle det oftest. Der var god brug for al halmen fra de små kornmarker til den relativt store besætning, og der kunne knapt blive til den årlige vedligeholdelse af et stråtag. Dertil kom, at brandforsikringspræmien på et stråtakt hus var flere gange dyrere end på bygninger med hårdt tag.

Der synes ikke at ske den store forandring i husmandsbyggeriet frem til 1. verdenskrig, hvis man skal dømme efter Sjællands og Fyns Udstykningsforenings ovennævnte udgivelse af arkitekterne Ivar Bentsens og T. H. Hjejles og Rosenkjærs *Tegninger til Husmandshuse* fra 1914, samt bygmester og forstander for Ollerup Haandværkerskole, D. Rasmussens afsnit om husmandens bolig (1913) i *Husmandens Haandbog*, 1916.

III. 82. Forstander D. Rasmussens tegning til et husmandssted på 6-7 i dr. land; efter Rasmussen 1913.

Ill. 83. Selv om arkitekt Ivar Bentsen egentlig afskyede trempelbygninger, følte Sjællands og Fyns Stifts Udstykningsforening sig åbenbart nødsaget til at lade udføre et bygningsforslag, der imødekom ansøgernes ønsker og smag; her efter Tegninger til Husmandshuse 1914.

Begge udgivelser tager stærkt afstand fra tidens fremherskende byggeri. „Den ny type var mere praktisk, og der var mere Rum og mere Sol. Men et manglede næsten altid: Skønheden. Efterhaanden som der rejste sig flere og flere, saa man først rigtig, hvor grimme de var, og hvor man savnede de gamle, der passede ind i Omgivelserne, som en Hyld i et Hegn, som en Pil paa et Gærde“, hedder det i førstnævnte, hvilket dog ikke forhindrer udgivere og arkitekter i selv at foreslå anlæg med trempel og paptag i deres egne forslag (litra G) - der var sågar et med mansardkonstruktion og tagpap (litra H).

D. Rasmussen hævdede (si. 3-4), at „... De ny Huse og Gaarde ligner ikke de gamle, men staar saa underlig fremmede. I Stedet for de smukke gamle Bygninger med Bindingsværk eller Grundmur, med forholdsvis lave Mure, med smaa højsiddende Vinduer, og med høje, mosgroede Straatage, der saa smukt slutter sig til Landskabet og ofte forhøjer dettes Skønhed, faar vi nu Bygninger med høje Mure med Trempel over Bjælkelaget og med Tagpap til Tag, med store Vinduer, der har Former, som skal ligne Vinduerne i de store Bygninger i Byerne. Beboelsesbygninger skal være Villaer med klingende Navne, som ofte Beboerne selv ikke kender Betydningen af“. Hans kritik af de store vinduer afholdt dog ikke ham selv fra at sætte både 3- og 4-fags vinduer i sine forslag.

Stuehusene var gennemgående tegnet næsten lige så dybe, som de var lange, i de to udgivelser. En bærende væg delte husene midt igennem på langs, og på begge sider af denne lå værelserne, der var næsten kvadratiske. Køkkenet havde oftest 3 døre: til bryggers, soveværelse og den ene stue. Af Rasmussens byggevejledning fremgår det, at køkkenet nu burde have faste skabe og et fast køkkenbord med forramme med låger i, løse hylde underneden og en vask (med vandlås) med afløb til en kloak, der vel snarere var en sivebrønd.

Rasmussen beklagede, at den gamle bohøve med krogbænk, slagbænk og et bredt, kraftigt bord ikke havde vundet indpas i de nye husmandshjem, hvor man i stedet „nøjedes med at efterabe Folk i

Byerne“. Allerhelst burde husmanden, som i ældre tid, lave sine møbler selv. For at fremhjelpe den slags husflid havde Dansk Husflidsselskab i begyndelsen af århundredet foranstaltet en offentlig konkurrence om de bedste tegninger til bohøve for et husmandshjem. Der fremkom 46 besvarelser, men Rasmussen måtte konstatere, at møblerne desværre „ikke rigtig [har] vundet Indgang i de Hjem, som de særlig var bestemt for, men kan derimod efter Sigende findes i unge Kunstnerhjem. - Det burde være anderledes.“ (si. 30).

Generelt blev stuehus og udlænger altid sammenbygget, små ejendomme på 3-4 tdr. land var én- eller tolængede, større husmandsbrug to- eller trelængede; ved trelængede brug som regel med stuehuset placeret i én af sidelængerne og så vidt muligt mod syd i anlægget med køkken og spisekammer mod gårdspladsen, dvs. nord, og stuerne modsat.

Projekternes udlænger indeholdt alle de samme rumfunktioner, blot var der ligeså mange variationer, som der var tegninger. Af gennemgående træk kan følgende fremhæves: Selv på de små ejendomme blev køerne nu enten fodret fra en fodergang eller fra foderloen gennem en lem; alle grebninger foreslåes nu støbt i beton med afløb til en ajlekumme; overbyggede møddingshuse indgik i de fleste projekter i 1907, men ikke i nogen af dem fra 1913-14¹⁵; latrinet var placeret i tilknytning til møddingshuset i 1907 - i 1914 ofte med indgang fra loen, dvs. få skridt fra bryggersdøren og altså langt bekvemmere end på gårdene, hvor man næsten altid skulle ud; endelig blev svinstierne altid forbundet med en udendørs løbegård med en låge i ydermuren.

7.2 En bedre byggeskik - eller arkitekturens absolutte nulpunkt?

I 1915 dannedes Landsforeningen Bedre Byggeskik, hvis formål var at arbejde for en ny byggeskik med „enkle, hjemlige og smukke“ huse. Foreningen nød stor offentlig bevågenhed og støtte,

III. 84. Bedre Byggeskik anklagede danske bygherrer og -mestre for at bygge udansk. Det afholdt imidlertid ikke foreningen (ark. Harald Nielsen) fra selv at foreslå fremmedartede bygningsanlæg: Her et italiensk inspireret model af en gård på 25 tdr. land, hvor poplerne må gøre det ud for pinjer; efter Landsforeningen Bedre Byggeskik: Danske Landbrugsbygninger. Praktiske .... 1920.

og man har siden med begrebet „Bedre Byggeskik-stil“ tilskrevet denne forening æren for alt statshusmandsbyggeriet og meget af gårdbyggeriet fra 1915-1940. Den kraftige påvirkning af byggeskikken skulle være sket gennem foreningens agitationsvirksomhed, publikationer, dens næsten gratis „tegnehjælp“ og dens kurser for bygmestre og lærere ved tekniske skoler. Det er på én måde rigtigt, men på flere andre måder misvisende at give Landsforeningen Bedre Byggeskik denne rolle:

Interessen for den danske bygningskunst og kampen mod grimheden, det fremmedartede, unaturlige, udanske, uharmoniske, dårlige og dyre byggeri startede før århundredskiftet, og altså længe før foreningen blev dannet⁴⁶. Reelt kan man tale om en hel bevægelse, hvis egentlige mål næppe var bygningerne som sådan, men derimod alle de „moderne“ træk i tiden, som bl.a. afspejledes i byggeriet (især efter 1890). Modviljen mod de moderne bygningstræk dækkede over en modvilje mod urbanisme, industrialisme, kapitalisme, internationalisme, verdslighed og fremskridtstro - med efterfølgende nedbrydning af traditionelle skranker mellem køn, klasse og landegrænser til følge.

Bevægelsen for en bedre byggeskik var ikke begrænset til Danmark, men opstod omtrent samtidig i en række vesteuropæiske lande (bl.a. også i Tyskland og Sverige) og var overalt kendetegnet ved sin konservatisme og sin sammenkobling af byggeriet med nationalisme og hjemstavnsbevægelse. Grundtanken i bevægelserne var, at den almindelige frigørelse også truede med at løsrive byggeriet fra lokalbundetheden i konstruktion og materialer, og traditionsforkæmperne gik vidt i deres bestræbelser på at dokumentere lokale og nationale træk.

I Danmark blev kampen for en bedre byggeskik mere eller mindre bevidst vendt mod Tyskland og knyttet ideologisk til kampen for genforeningen. „Det er en Sag, der angår alle, ikke alene

dem, der skal bygge, men enhver, der holder af den danske jord og det danske landskab“, som det hed i foreningens formål, og i årsskriftet 1916 (si. 5): Arbejdet for at give „vore Bygninger en skønnere Form og et mere dansk Væsen“ er en „landsgavnlig Opgave, fordi det danske Landskab er følsomt for hæsligt Byggeri og netop mange af vore smukkeste Egne er bleven skamskændede og forringede i vore øjne af fremmedartet og forloren Byggeskik.“⁴⁷

Bindingsværket opfattedes virkelig som „hylden i hegnet“, men også 1800-tallets klassicistiske byggeri opfattedes som meget dansk og kunne bedre bruges som forbillede for det 20. århundredes byggeri. Den tidligere omtalte bygmester Peder Hollensen, der byggede lige nord for Kongeåen, blev „opdaget“ første gang omkring 1912 og brugt som eksponent for en særlig dansk byggeskik, selv om hans „frontoner“ og „pilastre“ viser mere hen til Parthenon og Brandenburger Tor end til gammel jysk byggeskik.

Konkret skulle man bygge med danske materialer og konstruktioner: Taget skulle være sadeltag med en markant rejsning, og det skulle have halvvalm og beklædes med tegl eller strå. Muren skulle helst være med røde teglsten, fuget med den hvide kalk, og denne „dannebrogsvirkning“ kunne forstærkes med lyse blændinger og vandrette bånd i murværket; hvidkalkede vægge kunne også gå an; tømmeret skulle være „indenlands gran“, selvom enhver træmand vidste, at udenlandsk fyr var bedre⁴⁸. Udsmykningen skulle være enkel og døre og vinduer have en „taktfast“ placering.

Kampen mod hæsligheden i det nye byggeri blev ledet af Dansk Arkitektforening, der havde hovedsæde i København. Byggeriet i stationsbyerne, der i sig selv var et fremmed element i landskabet, blev kritikernes yndlingsaversion, men væsentligere var det trods alt at genrejse byggeriet i landbohjemmene, folkesjælens vugge. De tidligere nævnte aktiviteter, foredrag, „tegnehjælpen“ og kurserne foregik allerede i Arkitekt-

foreningens regi før dannelsen af Landsforeningen Bedre Byggeskik. Forstander D. Rasmussen måtte dog konkludere i 1913, at „*Det store Arbejde, der allerede er gjort, spores dog til Dato alt for lidt i de Bygninger, som opføres, men Begyndelsen er gjort, og Bevægelsen fortsættes*“ (si. 5).

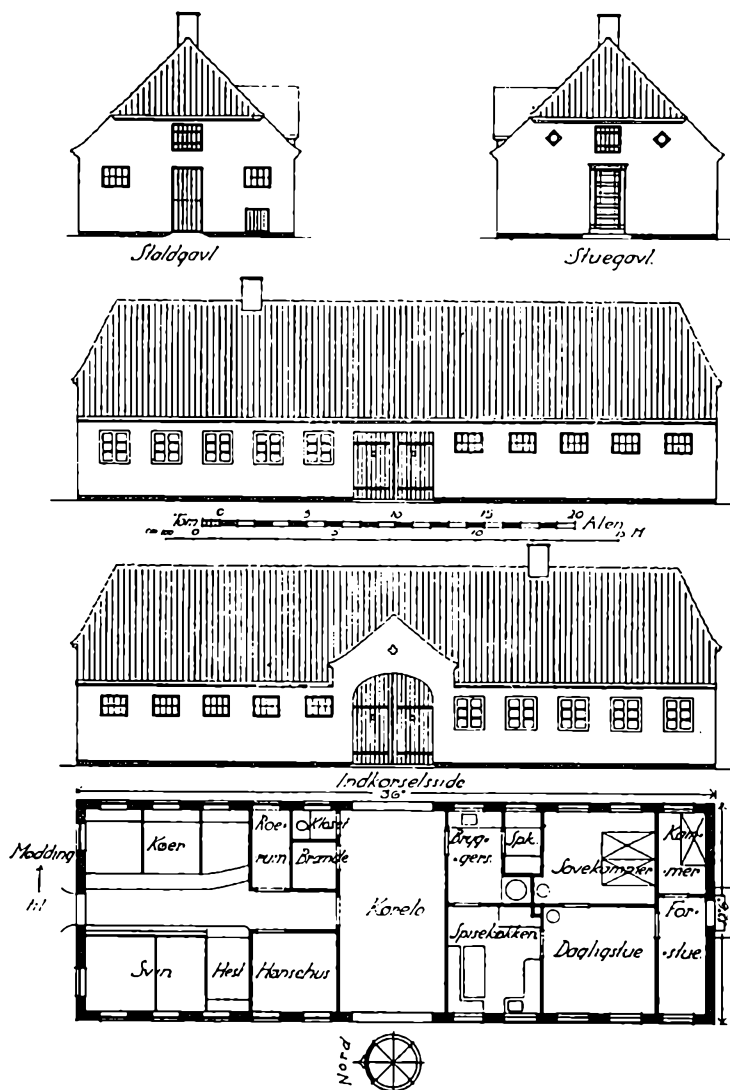
Efter Landsforeningens dannelse i 1915 skete der to væsentlige nyskabelser, som fik stor betydning for byggeriet. For det første begyndte foreningen at udgive et årsskrift, hvis byggeanvisninger på forskellige typer bygninger frit kunne benyttes - og som i hvert fald synes at have været til stor inspiration landet over. Årsskrifternes artikler og tegninger samledes senere i *Bygmesterbogen*, der udkom i store oplag 1932 og igen 1941.

For det andet bad Statens Jordlovsudvalg re-

præsentanter fra Bedre Byggeskik om at være „*delagtige i Bedømmelsen af de til Godkendelse indsendte Projekter*“⁴⁹. Bedre Byggeskik fik ikke nogen officiel censurstatus „*af Frygt for at krænke de enkelte Parcellisters Frihed og Amtskommissionernes Myndighed*“ (Årsberetningen 1921, si. 20), men i praksis fik foreningen antagelig afgørende indflydelse på byggeriet gennem udgivelsen af publikationen *Danske Landbrugsbygninger* i 1920, der bl.a. indeholdt 16 plantyper til landbrugsbygninger på indtil 30 tdr. land.

Foreningen vurderede efter det første års samarbejde, at „*Langt den største Part af de Projekter, der indsendes til Amtskommissionerne, er under det Lavmaal, som kan tillades, hvis et nogenlunde tilfredsstillende Resultat skal kunne opnaas. Det gælder*

JYDSK HUSTYPE. C. 8 TDR. L.

F. H. Hansen

III. 85. Bedre Byggeskiks model af „Jydske husstype c. 8 Tdr. L.“; efter Landsforeningen Bedre Byggeskik: *Danske Landbrugsbygninger. Praktiske ... 1920.*

ikke alene, at der økonomiseres daarligt med Pladsen, hvorved Bygningerne fordyres, men Indretningen er ofte daarlig i Brug og daarlig i Konstruktion, og de simpleste Hensyn til Skønhed er ganske forsømt“ (Årsberetningen 1920, si. 37). I Årsberetningen fra 1921 gengives nogle eksempler på tegninger, før og efter „Tegnehjælpens“ forskønnelse af dem. Generelt var Bedre Byggeskik dog frustreret over at have fået en tilsynsopgave, der i realiteten blev begrænset til en korrektion af overfladiske ting. Man forsøgte forgæves at overbevise Jordlovsudvalget om, at Landsforeningen burde ind lokalt som konsulenter, så byggeriet kunne blive „rigtigt“ fra grunden af.

I længden ønskede det magtfulde Jordlovsudvalg ikke at være forpligtet til at rette sig efter en udenforstående instans som Landsforeningen Bedre Byggeskik. Til stor fortrydelse for Landsforeningen (se Årsberetningen 1925, si. 7) ansatte Jordlovsudvalget derfor i 1922 sine egne arkitekter, der til en pris på 40 kr. pr. ejendom kom til at stå for rådgivningen og godkendelsen. Til den pris kunne arkitekterne selvfølgelig ikke tegne nye bygninger til hver ejendom, og princippet for husmandsbyggeriet i 1920-erne og 1930-erne var, at husmanden i heldigste fald fik valget mellem forskellige standardtyper, som baseredes på Bedre Byggeskiks efterhånden forældede tegninger, og som der kun kunne foretages minimale ændringer på.

Husmanden havde vel ofte sine egne ideer om byggeriet, men befandt sig ikke i en reel forhandlingssituation i forhold til Jordlovsudvalgets arkitekt: Ikke alene besad han ikke dennes faglige kompetance, men han var hele tiden underlagt myndighedernes dom om hans „velegnethed“ som husmand. Selv om han havde den fornødne egenkapital, var straffri osv., kunne han fravælges af andre grunde til fordel for ansøgere, der var villige til betingelsesløst at indgå på myndighedernes anvisninger. Man fornemmer magtforholdet i en skrivelse fra husmandskommissionen til en parcellist på Als i 1926: „Angaaende Bygnings-tegning og Tilbudslister og de forskellige forhold der hører derind under, vil De i Løbet af en halv Snes Dage blive stævnet til et Møde sammen med Statens tilsynsførende Arkitekt og Husmandsbrugskommissionens Formand“ (Solvang, 1984, si. 39).

Myndighedernes patriarkalske holdning til ansøgerne kommer tydeligt frem i en beretning som formanden for Statens Jordlovsudvalg, Niels Frederiksen, gav til Fyns Venstreblad om udstykningen på Egholm, der var den første, og dermed

prestigefyldte, udstykning efter 1919-lovene:

„Alle Parcellisterne var mødt uden undtagelse. Det var en ren fornøjelse at se disse 40 nybyggere, alle typiske repræsentanter for fremtidens selvstændige husmænd. Det var ikke cigaretrygende kasketdrengene, men det var kraftige, målbevidste og selvstændige lejemænd fra herregårdene, landarbejdere og enkelte tjenestekarle, alle præget af energi og virkelyst. Enhver, der havde lejlighed til at se disse nybyggere, vilde indrømme, at dem kunde man trygt overlade Egholms jord. Den skal nok blive passet“ (Statens Jordlovsudvalg, 1919-44, si. 55-56). Stillet direkte overfor parcellisterne kunne tonen have en noget anden lyd, og en alsisk husmand husker tydeligt den dundertale Niels Frederiksen holdt i forbindelse med jordfordelingen ved Rønhave i 1925, hvor hovedbudskabet var, at „... nu skulle husmændene ikke regne med, at staten ville være barnepige for os - man måtte klare sig selv“ (Solvang, 1984, si. 37).

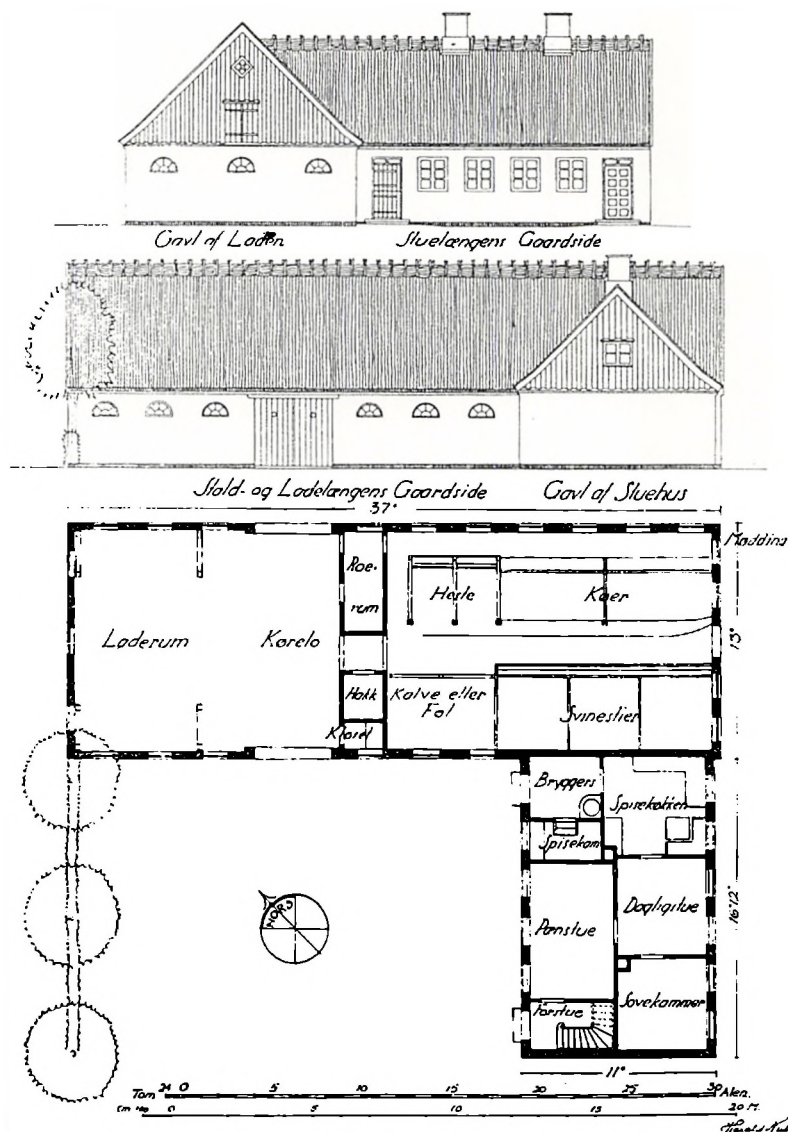
Det gedigne, men uniforme, præg i 1920-ernes og 1930-ernes husmandsbyggeri har sin forklaring i det ovenstående og ikke i husmændenes forkærlighed for en bestemt bygningstype. Mens gårdmændene kunne bygge, som de havde lyst og råd til, var husmandsstederne statsligt byggeri uden indbygget dynamik.

Bedre Byggeskik havde på sin vis sejret ad Helvede til. Foreningen havde igangsat en bevægelse, som stivnede ved statens overtagelse i 1922. Det var vel ikke mindst manglen på udvikling PH sigtede til, når han omtalte stilen som „arkitektur-ens absolutte nulpunkt“, og foreningens arkitekter ville næppe heller selv have vedkendt sig mange af de husmandssteder, der blev bygget omkring 1940, og som i dag får hæftet betegnelsen „Bedre Byggeskik-stil“ på sig. Nogle af de sjællandske Bedre Byggeskik-arkitekter deltog tværtimod i 1930-ernes nyudvikling af landbrugsbyggeriet, som professor i husdyrbrug ved Landbohøjskolen Lars Hansen-Larsen og arkitekt Knud Brücker blev de kendteste eksponenter for.

De nye typer blev imidlertid forbigået af Jordlovsudvalget og amtskommissionerne til fordel for forældede „Bedre Byggeskiksmodeller“, hvilket efter Hansen-Larsens opfattelse var skæbnesvanget:

„Planlægningen og Dimensioneringen af Husmandsstedernes Avlsbygninger bærer Præg af at være et typisk Arkitekt-kontorarbejde, fuldstændig upaavirket af landbrugsfaglig Udvikling og Landbrugssynspunkter. Og det maa være forkert af Staten at dække over stigende Byggeomkostninger ved Underdimensionering af Husmandsstederne og at frem-

SJÆLLANDSK TYPE, C 15 TD. LAND

III. 86. Bedre Byggeskiksmode af „Sjællandsk type, c. 15. Td. Land.“; efter samme kilde som ovenfor.

elske en Landbrugsstørrelse, som ikke kan bære Udgifterne ved tidssvarende Bygninger ... Og Husmanden, der har faaet foreskrevet sit Byggeri, havde dog ellers et rimeligt Krav paa at faa gode Bygninger“ (1945, si. 172).

Den allerstørste fejl ved Bedre Byggeskiksejendommene var imidlertid, ifølge Hansen-Larsen, at de „formentlig ville kunne stå i flere hundrede år!“

Den følgende beskrivelse af bygningernes udformning vil holde sig til de traditionelle typer, mens fornyelsen af landbrugsarkitekturen fra 1930-ernes slutning vil blive behandlet i afsnittet 8.8 om den moderne gård.

7.3 Husmandsbyggeriet 1919-1940

De mest benyttede plantyper i 1920-ernes og 1930-ernes husmandsbyggeri var

a) anlægget med stuehus og staldlade beliggende parallelt overfor hinanden, evt. med en halvtagsbygning imellem, så der dannedes en lille gårdsplads, og

b) det vinkelbyggede anlæg, oftest sammenbygget med vognporten placeret op til hjørnet, og

c) de lidt større husmandssteder, hvor anlægget dannede et T med kort ben og vognporten igen placeret i et af hjørnerne.

Blandt de allerførste statshusmandsejendomme efter 1919-loven var der endvidere mange, der

blev bygget med 2 eller 3 fritliggende længer. I følge konsulent Harald Nielsen fra Bedre Byggeskik skyldtes det fritliggende stuehus først og fremmest „lysten til det villaagtige Hus“ (Årsberetningen 1921, si. 21).

Ydermurene var omkring 1920 næsten altid af tegl, men i løbet af 1920-erne blev det almindeligt at benytte cementsten, som støbtes på stedet, og som efter opmuring berappedes og kalkedes hvide, sjældnere røde. Gule sten overkalkedes som regel også. I nogle husmandskolonier lagde arkitekten vægt på, at der skulle anvendes røde sten, der også af de fleste husmænd ansåes for at være kønrest - de var blot dyre.

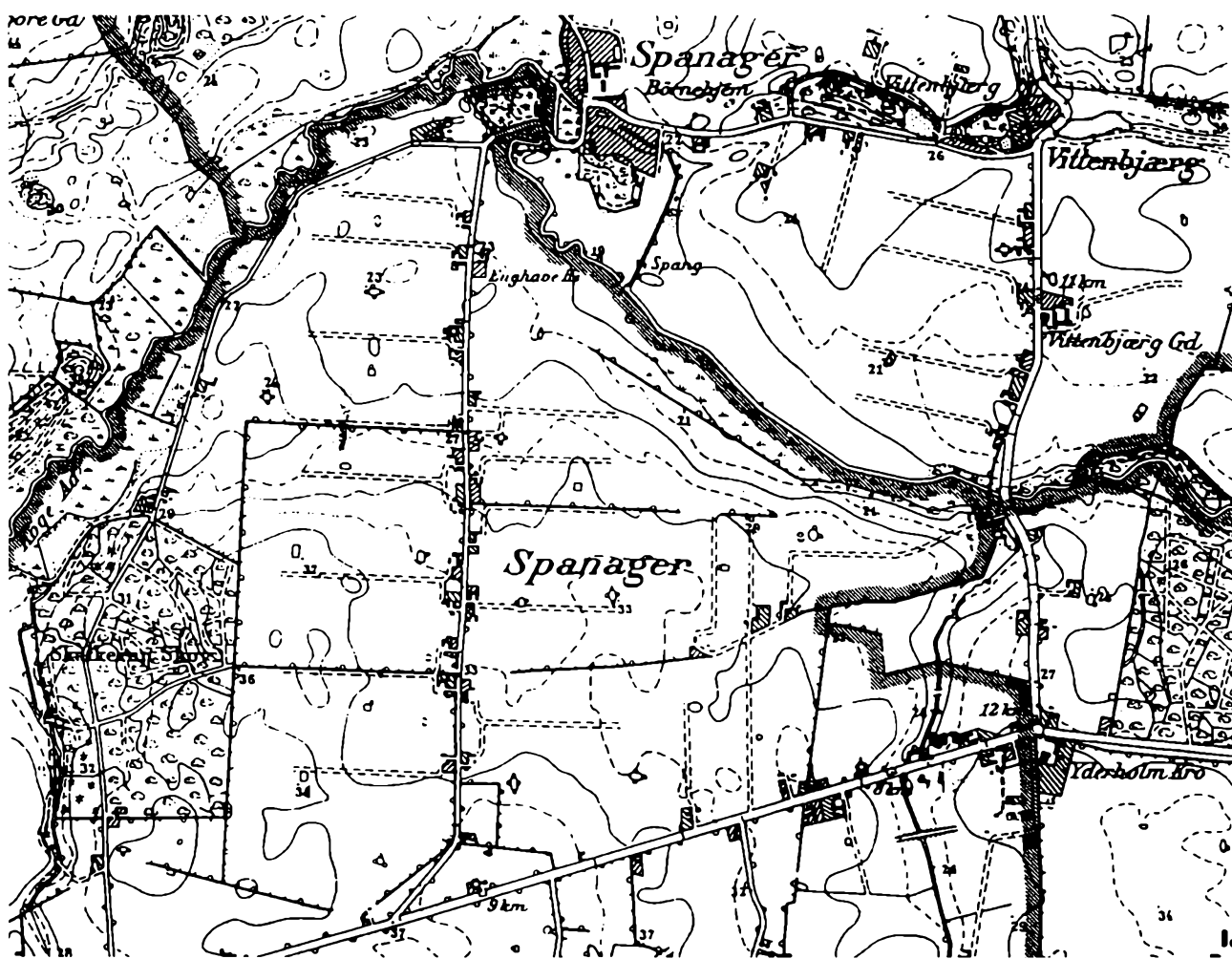
Tagene var oftest teglrøde, og de bestod da også af tegl mange steder, men ligesom med væggene gik mange over til at bruge cementtagsten, som var indfarvede, og som desværre hurtigt blev lysrøde (og som i dag fremtræder grå)⁵⁰. Også de faldede blikplader, de såkaldte „pandeplader“, fandt anvendelse mange steder, især på udlængen; tagpap og strå var derimod næsten udeluk-

ket som tækkemateriale, selv om Bedre Byggeskik stadig agiterede for stråtaget i sine type-tegninger fra 1920.

Enkelte statshusmandsbrug fik fra slutningen af 1920-erne tage af „asbestskifer“, altså eternitplader, der i størrelse og oplægning efterlignede skifertaget, og fra slutningen af 1930-erne de senere så bekendte „bølgeeternitplader“, som dog i første omgang kun kom på udlængen.

Stuehusene havde som regel 3-5 2-fags vinduer siddende med regelmæssige mellemrum i facaden væk fra gårdspladsen (oftest mod syd). Den enkelte indgangsdør sad oftest midt i facaden mod gårdspladsen med et eller to vinduer på hver side. Nogle husmandsteder havde dog (hoved)døren siddende i gavlen, væk fra udlængen.

Indretningen afveg ikke synderlig meget fra den ene type til den anden. Beboelsesdelen var indrettet som beskrevet for den tidligere periode; man var stadig tilbøjelig til at benytte tagetagen til beboelse, og selv om man spiste i køkkenet til hverdag, fik dette rum sjældent en størrelse, som sva-

III. 87. Kort over Spanagerudstyknngen ved Køge; her gengivet efter Solvang 1988 med tilladelse fra GI.

Ill. 88. Husmandssted ved Brønderslev, opført 1931; OBM. Se også ill. 89.

rede til brugen (Langkilde, si. 162). Fra vaskehuset var der på sammenbyggede anlæg udgang til laden, i hvis tilknytning roehuset lå. Husmandstederne havde fra starten altid et stort rum til hønsene, men sammen med et skur til redskaber og vogne var det fritliggende hønsehus noget af det første, husmændene byggede til. Hestestalden lå altid i et rum for sig selv, mens kvæg og svin oftest delte husrum - med mindre der blev leveret konsummælk til byerne, så mejeriet forbød det (Svendsen, si. 186-87).

Gunnar Solvang har gennemgået nogle af de

mere ideelle udstykninger i sin artikel fra 1988 om „De nye husmandskolonier“, som refereres i det følgende:

I 1923 udstykkedes 44 jordrentebrug på tilsammen 287 ha. samt 9 tillægsparceller fra herregården Spanager ved Køge (i øvrigt nabo til Vittenbjerggård, se afsnit 6.2). Hvert brug var på 6,5 ha. i gennemsnit, og bygningerne lå for enden af jordstykket op til den snorlige vej, der gennemskår kolonien. Parcellistene kunne vælge mellem 4-5 typer af Bedre Byggeskiks typetegninger.

En anden af de ofte omtalte og offentlig fore-

Ill. 89. Under berejsningen i forbindelse med denne rapport fotograferede vi gennemkørselsporten på dette husmandssted i Brønderslev dagen før, den blev omgjort til et stort vinduesparti. Nu skulle der være køkken i den del af bygningen; OBM.

III. 90. Statshusmands-
parret foran deres nye
ejendom i hedekolonien
Liftrup omkring 1935-
36; efter foto på Esbjerg
Museum.

viste udstykninger var udstykningen af Nislevgård på Nordfyn i 1925. De 236 ha deltes i 45 statshusmandsbrug, og 13 ældre brug fik tillægsjord. De nye husmandsbrug opførtes enten som vinkelbygning eller som to parallelle længer forbundet med en mellebygning. Ca. 10 brug byggedes i røde sten, de øvrige i cementsten. Alle bygninger fik røde cementsten på tagene.

I 1925 købte Jordlovsudvalget 3 store herregårde på Als på tilsammen 1000 ha. førsteklases jord af en tysk baron. Heraf oprettedes der i årene 1931-35 65 statshusmandsbrug med varierende byggemåde, som blev betegnet som hørende til *„de smukkeste og bedste i vort land ... her er genopstået fortidens små bondesamfund, som hensynsløse herremænd lod forsvinde for at samle store godser og gode jagtmarker“*. Udstykningen var som det meste af udstykningen i Sønderjylland i dobbelt forstand en velgerning: Det var småfolks generobring af jorden fra herremanden, og det var danskeres generobring af jord fra tyskerne.

Hjemmetyskerne hævdede i 1930-erne, at Jordlovsudvalget førte dansk bosættelsespolitik i det tyndt befolkede vestlige Sønderjylland, bl.a. ved at favorisere danske ansøgere. Udvalgets prestigeprojekt ved Bjerndrup kunne pege i den retning: På 7-800 ha. uopdyrket mose og overdrevs jord blev der 1930-38 med store omkostninger til afvanding, dybdepløjning, vejanlæg anlagt 34 nye statsjordbrug med tilliggende på 12-25 ha., hvoraf de første 10 blev bekostet fuldt ud af staten. Siden opførte staten håndværkerhuse og „en

smuk lille skole“, og der blev anlagt sportplads og et anlæg. Jordlovsudvalget gjorde siden op, at antallet af mennesker (danskere) i området var vokset fra 20 til 129 mellem 1929-1940, antallet af malkekøer var steget fra 20 til 200, og antallet af slagterisvin pr. år voksede fra 16 til 476 (Karup, si. 24).

Udover det nationalpolitiske aspekt hviler ideologien bag Bjerndrup-projektet på det natursyn, at ejendomsretten til naturen er betinget af dens nyttiggørelse. Projektet var ikke blot økonomisk, men også moralsk prisværdigt, fordi parcellisterne havde forvandlet *„en ørken til en have“* (Statens Jordlovsudvalg, si. 170-171).

Byggemåden i Bjerndrup varierede fra 3-længede anlæg i bedste Bedre Byggeskik-stil til vinkelbyggede anlæg, og sågar til énlængede bygninger med midterrisalit med gennemkørselsport, pandepladetag og både 3- og 4-fags vinduer (Solvang, 1988, si. 167-68).

Ved Lundsmark syd for Ribe blev der anlagt flere statshusmandsejendomme efter genforeningen. Det var røde vinkelbygninger, som skulle følge den sønderjyske byggeskik, og lade- og stald-døre blev derfor malet hvide - som kontrast til hjemmetyskernes grønmaledede døre og hegn. Først efter 1950 trådte anvendelsen af de nationale farver i baggrunden (Børgesen & Due, si. 60).

Både ved udstykningerne i Lundsmark og ved hedeudstykningslængere nordpå (Krageris, Grindsted og Lifstrup) synes det at have været en almindelig anstødssten, at man på den ene side

levede efter en pionérrånd - hvor en ny tilværelse, ofte som nygift, skulle bygges op fra bunden på den bare hede - og så på den anden side måtte acceptere at få et hjem og en arbejdsplads i færdigdesignet udgave. „*Staten er en hård arkitekt!*“, sagde de, der gerne ville have haft andre rumforhold eller „pænere“ vinduer: „*Min kone ville gerne have haft store vinduer i stuehuset, især i dagligstuen, men det kunne ikke lade sig gøre. Der blev sagt, at det var villastil, og det skulle være almindelig bondestil. Andre fik dog store vinduer senere, men de havde brokket sig*“, erindrer en husmand i Liftrup. Mange var også fra starten utilfredse med boligens to små stuer, og fik dem derfor slået sammen kort efter opførelsen. Andre husmødre fik „gennemtrumfet“, at der blev byttet om på placeringen af køkken og bryggers og eventuelt, at der kom rigtigt gulv i køkkenet (i stedet for terrazzo).

Her, som de fleste steder i landet, brød man sig ikke om den énlængede bygningstype: „... navnlig kvinderne var ikke glade for at få stald og stue side om side. Dyrene kom for tæt på stuehuset.“ Mange nybyggere på heden boede dog i årevis i en lejlighed i stalden, indtil der blev råd til at bygge et stuehus. (Børgesen & Due, si. 58-59).

7.3.1 Rønhave-kolonien på Als 1925-26

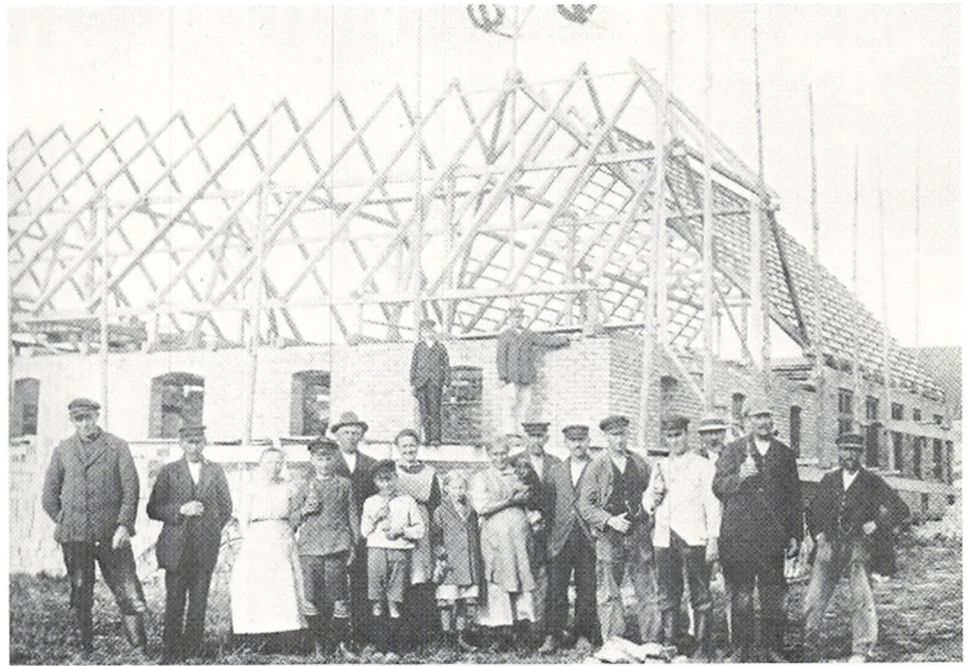
Det utvivlsomt bedst belyste husmandsbyggeri stammer fra udstykningen i 1925-26 af 27 statshusmandsbrug på hver 5,5 ha. fra Rønhave på Als - én af statens 36 domænegårde - beskrevet af Gunnar Solvang i bogen *Husmandsliv* fra 1984.

De første 24 husmandssteder opførtes i løbet af 1925. Husmændene stod formelt som bygherre

III. 91. Udstykningen af herregården Krastrup i Himmerland, udstykket 1941 og fotograferet i 1950-erne. Billedet viser typehuskarakteren på disse forholdsvis store statshusmandsejendomme; de fleste husmødre har dog her fået gennemtrumfet at få store stuehusvinduer; Sylvest Jensen foto, Det kongelige bibliotek.

III. 92. Rejsegilde på Hans Petersens ejendom i Rønhavekolonien 1925, her efter Solvang 1984.

og skulle selv søge byggetilladelse og træffe aftale med en bygmester. I alt var 10 lokale bygmestre involveret i byggeriet; én parcellist havde tidligere arbejdet som murer og opførte selv sin ejendom.

Bygmester H. P. Frost fra Ormstoft leverede en tegning, som blev fulgt på 13 af husmandsbrugene; på de resterende blev der udarbejdet en tegning i et samarbejde mellem bygmester og parcellist, hvor sidstnævnte i flere tilfælde fremkom med et udkast. I forvejen var der dog sat ganske snævre rammer omkring byggeriet ved hjælp af vejledende tegninger og bygningsbeskrivelser, baseret på Bedre Byggeskiks arbejder. De enkelte ejendomme var altså nok forskellige, men kolonien havde et stærkt fællespræg i kraft af vinkelformen og de røde tegltage med halvvalm.

En parcellist havde sammen med broderen, der var tømrer, og bygmester H. P. Frost lavet en alternativ tegning til ét af de 3 husmandssteder, der opførtes i 1926: „Min broder havde tegnet laden med høj trempel og med blikbeklædning her og på taget, desuden lå stalden på tværs af bygningen, og der var gjort mere plads til dyrene - tegningen blev ikke godkendt“ (si. 53-54). I stedet ændrede man så lidt på bygmesterens tegning af det hus, han havde opført året forud.

Flere af parcellisterne var blevet nægtet tilsvarende ønsker og var ikke fuldt tilfredse med det foreskrevne byggeri: „Det var meget upraktisk med tegltag på stald- og ladebygningen, da fugten og dampen fra køerne steg op gennem loftet og halmen ovenfor. Når det var vådt og fugtigt, og det i strenge vintre satte ind med hård frost, faldt understrygningen ned,

og det hele blev utæt“, lyder én kritik. Et andet kritikpunkt gik på, at tagkonstruktionen var underdimensioneret i forhold til det tunge tag. De spinkle spær trykkede den murede trempel udad, så murene revnede ud for bjælkelaget og begyndte at skride ud.

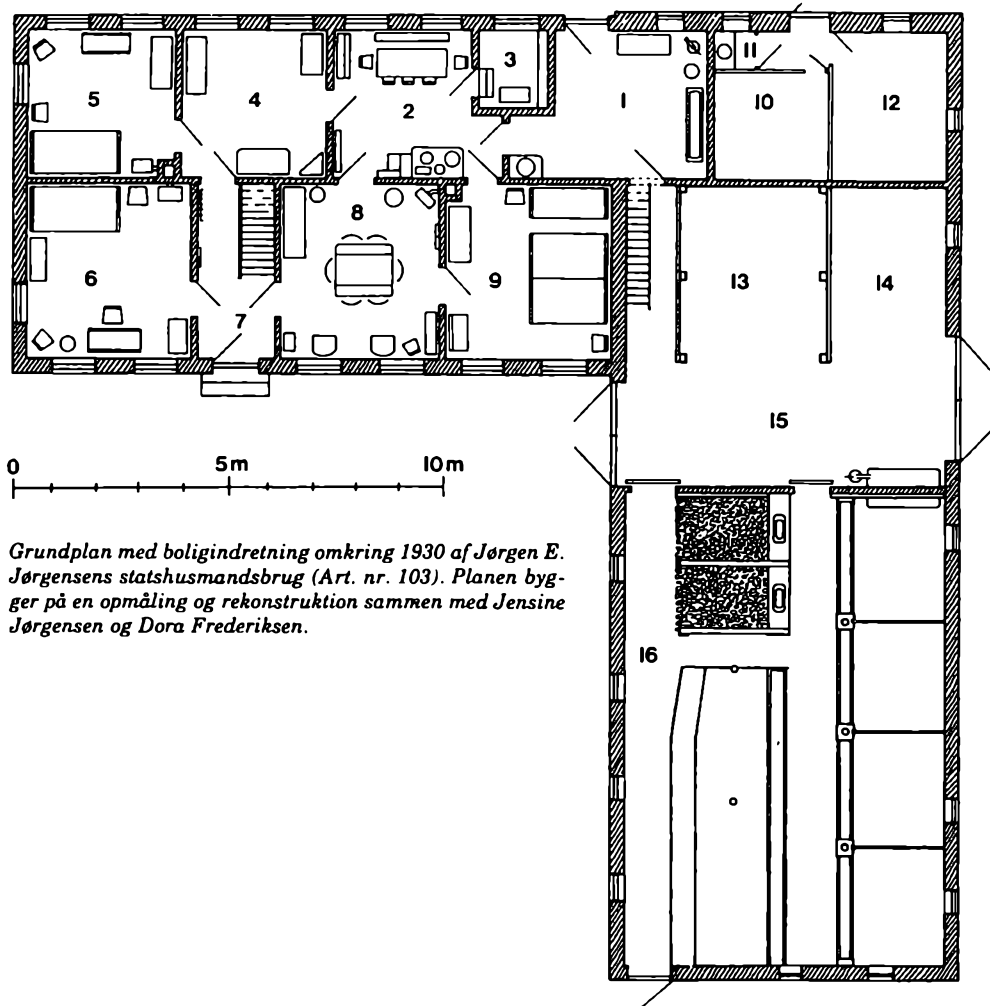
Ifølge parcellisterne skyldtes restriktionerne, at „Niels Frederiksen [Jordlovsudvalgets formand] ville have røde tegltage på alle bygninger“ og statens tilsynsførende arkitekt skulle have udtalt: „Man skæmmer ikke sin fædrende jord ved at bygge med bliktag“.

De fleste husmænd gjorde akkord med håndværkerne om selv af at udføre en del af arbejdet. Den sparede sum kunne indgå i husmandens egenbetaling. Arbejdet bestod især af jordarbejdet ved gravning af grund, brønd og ajlebeholder, støbearbejde, oppasserarbejde under opmuringen, samt kørsel med byggematerialer.

Ligesom på Nislevgård blev nogle af husmandsstederne opført af nedbrydningsmaterialer fra de overflødige udlænger på herregården, 8 husmandssteder blev opført af røde sten og resten af gule sten, som berappedes og kalkedes over. De 12 af stuehusene var på 5 fag, 14 var på 6 fag og 1 på 7 fag, svarende til 80-90 kvadratmeter. Udlængerne var omtrent lige store (130-150 kvadratmeter) og ens disponerede. De 24 af husmandsstederne var sammenbygget i vinkelform, 2 var delvist sammenbyggede i vinkel, og 1 bestod af fritliggende bygninger. Det statslige byggelån var på 12.500 kr. i 1925 og 2000 kr. lavere i 1926, men byggeudgifterne kunne godt over-

III. 93. Boligindretningen i Jørgen E. Jørgensens statshusmandsbrug i Rønhave omkring 1930 - baseret på en opmåling og døtrenes erindringer; her efter Solvang 1984.

Grundplan med boligindretning omkring 1930 af Jørgen E. Jørgensens statshusmandsbrug (Art. nr. 103). Planen bygger på en opmåling og rekonstruktion sammen med Jensine Jørgensen og Dora Frederiksen.

skrides, blot husmanden selv betalte. I gennemsnit blev byggeomkostningerne på ca. 15.000 kr, hvortil kom komfur, gruekedel og kakkellovne. Malerarbejdet måtte man også selv klare.

Husmænd, som kom langvejs fra, etablerede sig i bræddeskure, mens byggearbejdet stod på. Et nygift ægtepar boede således i et skur, bygget af nedrivningsmaterialer fra Rønhave, med en sammenslået trækasse med halm som seng i skurets ene ende, et bord og et komfur midt i, og hesten i skurets modsatte ende.

Allerede i slutningen af 1920-erne kom de første tilbygninger ved husmandsstederne i Rønhave. Udlængerne havde fra starten været underdimensionerede. Først blev der bygget maskin- og hønsehuse, og i 1930-erne „knopskød“ de fleste brug med halvtagsbygninger og skure til forskellige formål - ofte hjemmelavede med et træskelet beklædt med blikplader på sider og tag; der var ikke råd til andet.

1940-loven om „Istandsættelse af bygninger på

landet“ gav nye finansieringsmuligheder, og halvdelen af husmændene fik på grundlag heraf foretaget bygningsmæssige ændringer og udvidelser. Nogle fik nyt komfur eller kamin, og husmændene yderst „bag skoven“ benyttede lejligheden til at få indlagt elektrisk lys til en pris af 1372 kr. „Det var meget arbejdsbesparende; man skulle ikke længere gøre staldlygter og petroleumsglygter rene hver uge, og man kunne jo meget bedre se ved det lys. Jeg kan huske, at vi havde 10 lampesteder; hvis vi ville have flere, så skulle vi betale en ekstra afgift i 14 år. Det var 50 kr., og det var dyrtidsreguleret, så det blev jo til mere efterhånden; og det blev så ved de 10 ...“ (si. 96-97)⁵¹

Efterhånden fik det enkelte husmandssted et mere personligt præg i kraft af beplantningen og de bygningsmæssige ændringer. Produktion og beboelse måtte dog fortrinsvis baseres på den oprindelige vinkelbygning. Først i 1960-erne skete der mere gennemgribende bygningsforandringer på nogle af brugene (si. 93-97).

Boligindretning i statshusmandsbrug ved Rønhave omkr. 1930

Møbleringsplan:

1: Vaskerum (bryggers)

- 1 Saltkar (udhulet træstamme)
- 2 Vaskefad i metalstativ
- 3 Håndpumpe
- 4 Gl. bord m. skuffe anv. v. vask, slagtning (svin, fisk)
- 5 Muret gruekedel (aftræk gennem køkken til skorsten)

2: Køkken

- 1 Komfur m. 3 kogesteder, vandbeholder og bageovn. Ved siden af brændselskasse m. fast frasætningsplade t. gryder. Ovenover en pyramidehylde
- 2 Spisebord, bæk og 5 træstole
- 3 Højt todelt køkkenskab m. glasdør i overdel
- 4 Hyldearrangement til kaffe- og thedåser m.m. og m. „paradehåndklæde“ m. motiv (pige v. komfur - blå/hvid - eller med ordene „Gud bevare dig“)

3: Spisekammer (to trin ned)

- 1 Hylde fra gulv til loft - 7 stk.
- 2 Bord hvor man skar brød (m. hånden)

4: Tøjkammer

- 1 Hjørneskab
- 2 Chatol m. buet låg
- 3 Klædeskab
- 4 Chatol m. skrå klap

5: Onkels rum (her boede Chresten Friis Rasmussen)

- 1 Seng
- 2 Stole
- 3 Klapbord (92 x 60 + klapper 2 x 25)
- 4 Klædeskab
- 5 Lav firkantet kakkelovn m. kogested

6: Bedstemors rum (Jø's mor Anna Dorthea Jørgensen f. Iversen)

- 1 Seng
- 2 Højt skab m. opsats (kaldet for Verdico)
- 3 Kommode
- 4 Klapbord
- 5 Høj kakkelovn m. kogested og låge

7: Gang

- 1 Spejl
- 2 Knagerække
- 3 Skabsindretning under trappe til loft

8: Dagligstue

- 1 Kommode m. stueur ovenover
- 2 Stol
- 3 Kurvestole (2 stk.)
- 4 Sybord
- 5 Divan m. broderet vægtæppe fra Daells Varehus
- 6 Rygebord
- 7 Kurvebord
- 8 Kakkelovn
- 9 Pyramidehylde
- 10 Klapbord m. endeskuffer (110 x 60 + klapper 2 x 25), 6 wienerstole

9: Sovekammer

- 1 Seng til Dora og Sofie
- 2 Stol
- 3 Forældrenes seng
- 4 Stol
- 5 Hylde med „paradehåndklæde“
- 6 Servante m. fad og vandkande
- 7 Klædeskab

Udhuslængen

- 10: Brændselsrum
- 11: Lokum
- 12: Høsehus
- 13: Rum til halm (del af loen)
Her stod hakkelsesmaskinen
- 14: Rum til roer (del af loen)
- 15: Loen (gennemkørsel)
- 16: Stald
Båse til 2 heste, 6 køer og et par kalve samt svinestier

Gulvbelægning:

- Bræddegulv (ferniseret), rum: 4, 5, 6, 7, 8, 9
Terrazzobelægning, rum: 2
Cementgulv rum: 1, 3, 10, 11, 12, 16
Jord, rum: 13, 14, 15
Stenbrolægning, hestestald i rum 16

Ill. 94. Der bygges et skur til vogne og maskiner hos Peter Rasmussen, Rønhave i 1939. Skuret blev siden beklædt med pandeplader; her efter Solvang, 1984.

8. Gårdbyggeriet 1900-1940

8.1 Den firlængede gårds utilstrækkelighed

Fra midten af 1890-erne til 1. verdenskrig var der et vældigt byggeri på gårdene. I kraft af bygninger til nye funktioner, i kraft af nye konstruktionsformer, og ikke mindst i kraft af de nye bygematerialer ændrede gården karakter. Det nybyggede anlæg lignede ikke det harmoniske anlæg fra 1850: Længerne var ikke længere lige store, og de var heller ikke altid bygget på samme måde og af samme materialer.

Ét træk forblev dog uforandret de fleste steder: Man holdt fast ved den omtrent lukkede gårdsplads - selv om man efterhånden blev opmærksom på, at det betød flere skridt, mere ydermur og ringere rumindhold. Problemet blev nogle steder imødegået ved at samle stalde og fodermagasiner i én meget rummelig bygning, og så lukke gårdspladsen med 2 smallere bygninger, hvoraf den ene kunne være reduceret til en halvtagsbygning eller til blot en mur! Enkelte byggede dog gårde med færre og til gengæld større længer i vinkel-, U-, L- eller T-form - nærmest forvoksede udgaver af et husmandssted.

Fra 1. verdenskrig til 1940 var byggelysten begrænset på gårdene. Man byggede efter brand, og når de gamle længer absolut ikke kunne længere. Når man endelig byggede blev det som regel meget traditionelt. Man byggede lidt til udlængerne eller satte (i 1930-erne) en trempel og en let tagbeklædning oven på ældre bygninger, også dem af bindingsværk. Indlæggelse af vand, lys og kraft var de mest epokegørende nyheder. I lyset af det almindelige engagement i sociale spørgsmål, samt Medhjælperloven i 1921, der foreskrev værelser af en vis størrelse med trævinduer og ikke med entre fra stalden, forsøgte man også at indlægge tjenestekarlene i stuehuset - til mere komfortable og hygiejniske forhold. Men det gik langsomt med den reform - ikke mindst fordi mange karle synes at have prioriteret selvstændigheden over kakkelovnsvarmen.

Først i 1930-erne tog man initiativerne fra begyndelsen af århundredet op og forsøgte at skabe en gård, der var funktionel at arbejde i, behagelig og sund at bo i for både mennesker og dyr - og samtidig til at holde ud at se på. Disse nye gårdes udformning var et opgør med både trempelbyggeriet og den firlængede gård.

Beskrivelsen af denne periode vil i endnu hø-

jere grad end det forudgående blive præget af Gårdprojektets undersøgelser, da materialet fra andre egne af landet er meget begrænset.

8.2 Christiansminde 1908: Nytænkning

Den 22. juli 1908 brændte udlængerne til Kristian H. L. Hansens gård i landsbyen Harritslev ved Bogense, og han valgte da at sælge stuehuset til en husmand⁵² og opføre en helt ny ejendom på marken ved gårdens hovedparcel. Ejendommen var på godt 50 tdr. land, hvoraf de 12 var skov.

III. 95. Staldladen på Christiansminde i Harritslev; OBM.

Især udlængerne bar præg af nytænkning. Det synes klart, at Kristian Hansen i stedet for den afbrændte firlængede gård ville skabe et mere funktionelt produktionsanlæg, og det blev til én kæmpemæssig bygning. Hvor inspirationen kom fra er svært at sige; næppe fra nogen dansk gård eller bygmester, men måske havde han hentet nogle af idéerne fra herregårdene.

Bygningen målte 17 x 29 meter. Ydervæggene var ca. 5 meter høje og opført med hulmur og hvidkalkede. Taget over den høje trempel havde ringe hældning og var belagt med pap (nu eternit).

Næsten 3/4 af længens underdel var indrettet til stald og roehus, hvor sidstnævnte lå frostfrit i husets midte med træribber langs væggene af hensyn til luftcirkulationen. De 12 malkekøer + opdræt og en tyr havde plads i to rækker langs bygningens gavle; herfra var der åbent ind til en svineafdeling med moderne rensegang⁵³ på den ene side roehuset; hestestalden lå på den anden

side i et lukket rum med spiltove til 5 heste.

Gulve og grebninger var i beton overalt undtagen i hestestalden, hvor der var piksten. Krybberne i kostalden var støbte i beton; heste- og svinestalden havde saltglaserede formsten. Over hele stalden var der murede lofter båret af jernbjælker. Bygningen havde relativt store jernvinduer, hvis øverste halvdel kunne lukkes op, som det på det tidspunkt blev almindeligt; andre ventilationsmuligheder synes der ikke at have været. En stor vandbeholder på loftet forsynede stalden med vand.

I længens sidste 1/4 var der en kørelade med 4 meter høje rundbuede porte. I gavlen var der huggehus, kværnrum med kornmagasin over, samt et brandsikkert rum med selvlukkende jerndør til en petroleumsmotor. Ved hjælp af diverse aksler og remskiver kunne denne energikilde bruges til tærskværk, halmpakker, hakkelsesmaskine, kværn, hejseværk ved kornmagasinet, og antagelig også til (foder)kagebrækker, roeskærer, rundsav m.fl. maskiner.

På loftet over stalden var der plads til en utrolig mængde hø og halm, vel til hele gårdens avl?

III. 96. Stuehuset på Christiansminde i Harritslev; OBM.

Stuehuset på Christiansminde var også værd at se nærmere på. Det var en rødstens villa med cementstenstag (nu eternit). Huset var vinkelbygget, eller måske snarere bygget i T-form med høj pudset sokkel, indtrukket hoveddør og ved siden af denne en nedgang til kælderen. Huset havde endvidere vinduer af varierende størrelse (1-, 2- og 3-fags), en karnap med rigt ornamenteret gesims, 3 vandrette bånd af gule mursten, en lav trempel med mæanderbort under udhænget, samt en indtrukket havedør. Langs kældertappen og de to 7-trins trapper til hoveddør og havedør var

der et smedjernsgelænder - i havesiden formet med bygherrens initialer, „KH“.

III. 97. Stuehuset set fra havesiden. Smedejernsgelænder med initialerne K. H. for bygherren Kristian Hansen; OBM.

Bygningen havde ved en brandtaksation umiddelbart efter opførelsen 7 rum i stueetagen med brædde- eller linoleumsgulve og gipsede bræddeloft, oliemalede, tapetserede eller for et enkelt rums vedkommende, hvidtede vægge. På 1. salen var der 4 værelser med pudsede brædevægge. Der var kælder under hele huset, som udnyttedes til vaskehus, brændsel, viktualier, en bageovn mm. Vægge, gulve og lofter var støbte i beton, sidstnævnte båret af jernbjælker.

Villaen var den første af sin art omkring Harritslev, hvilket også anes i brandtaksationen, for hvad gør man, når folk ikke længere bygger i længeform? Vurderingsmanden beskrev og takserede det vinkelbyggede stuehus, som var det 2 selvstændige længer!

De nærmere omstændigheder omkring arbejdslivet og dagligdagen på Christiansminde er ikke nærmere undersøgt; og derfor kan vi heller ikke svare på endnu, om den kompakte staldlade var så funktionel, som den umiddelbart virker - og i givet fald hvorfor den ikke blev efterlignet? Var den for dyr? - eller betød den lukkede gårdsplads virkelig så meget?

Christiansminde er blot én af „Gårdprojektets“ 900 gårde, men usædvanlig velbevaret og samtidig interessant, fordi den rummer træk, der kom til at præge gårdbyggeriet i den efterfølgende periode.

8.3 Slagstrup 1905: Superlader og stuehuse i hjemstavnsstil

Staldladen på Christiansminde var exceptionel i sin udformning, men ikke i sin størrelse: Der blev

Ill. 98. Stuehuset til matr. nr. 1 i Slagstrup. På taget ses de tykke „diagonalsten“ af cement, som blev meget udbredte på Fyn i de første årtier af 1900-tallet - og som viste sig at have stor holdbarhed; OBM.

bygget mange, meget store staldlader i perioden, men næsten altid som del af et firlænget anlæg. Den 5. sept. 1904 nedbrændte den lille landsby Slagstrup på Nordfyn, og bebyggelsens 3 gårde genopførtes i så behørig afstand fra hinanden, at landsbypræget forsvandt. Selv om disse gårde blev opført af hver sin bygmester og havde forskelligt jordtilliggende, fik de dog mange fællestræk, bl.a. hvad man kunne kalde en „superlade“.

De nye gårde blev alle firlængede med fritliggende stuehus. Disse havde mure af røde sten og tage med udhæng belagt med cementsten. Soklens højde svarede omtrent til jordtilliggendet: Gården med matrikel nr. 1 (herefter „Matr. 1“) havde 63 tdr. land og lys, pudset sokkel, der var 7 trin høj; Matr. 2 var på 33 tdr. land og havde en 4 trins høj, sorttjæret sokkel, mens den 80 tdr. land

store Matr. 3 havde en sokkel, som var 8 trin høj, og efterlignede en sandstenssokkel med refendfugning, skønt den bestod af cementpuds. Der var en udvendig nedgang til kælderen på alle tre stuehuse. Matr. 1 og 3 med de høje sokler havde fuld kælder med pænt store vinduer. Det mindre stuehus havde halvkælder og kun et par små jernvinduer.

Alle stuehusene havde nogle af de moderne 3-fags vinduer, men de var placeret meget forskelligt. Kun de 2 største gårde havde frontispice. Stuehusene var alle udsmykket efter tidens mode med hvide pudsede flader mod de røde mursten. Dette træk, som er karakteristisk for den såkaldte „hjemstavnstil“, findes på stort set alle rødstensstuehuse fra perioden 1904-1909 - derefter mere spredt:

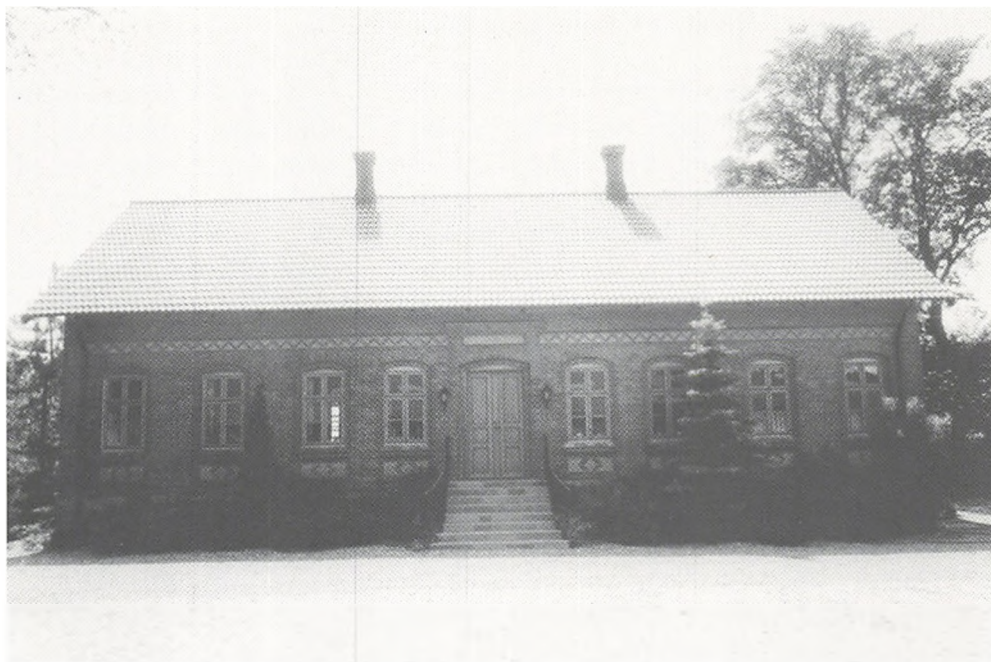
Matr. 1 har, foruden den lyse sokkel, hvidkalkede felter i brystningen under frontispiciens vinduer mod gårdspladsen, samt på den smalle savnitfrise, der følger den flade gesims hele vejen rundt om huset. Matr. 2 har blot 3 hvide felter i det fladbuede stik over vinduerne, samt en lys, pudset gesims. Matr. 3 har foruden sin lyse „sandstenssokkel“ pudsede, lyse felter med forskellige murstensmønstre i brystningen, på gavlene, samt i et bånd over vinduerne huset rundt.

Udlængerne var opført i gule sten på alle tre gårde. Sidelængerne var omtrent ens: De havde cementstenstag og var relativt smalle og korte, ca. 8 x 15-16 meter, og rummede svinestald, vognporte, huggehus, karlekamre og (på Matr. nr. 3) rullestue.

Ill. 99. Stuehuset til matr. nr. 2 i Slagstrup; OBM.

III. 100. Stuehuset til matr. nr. 3 i Slagstrup mod gårdspladsen. Bemærk vinduernes centrering omkring døren, hvilket sammen med den høje trappe og dørens indramning med pilastre og for-dækning er med til at koncentrere beskuerens opmærksomhed mod husets ophøjede indgang. Mod haven havde stuehuset frontispice med 2 store 3-fags vinduer på hver side;

Overfor stuehuset lå den mægtige staldlade med høj trempel og ret fladt tag, oprindeligt belagt med pap. Laden målte 20 x 40 meter på matr. 1, ca. 14 x 35 meter på Matr. 2 og 19 x 44 meter på Matr. 3; sidstnævnte havde en murhøjde på 5,8 meter - de 2 øvrige var ca. 1 meter lavere. Omtrent 2/5 af bygningen var indrettet til stalde for heste og kvæg. Fra La Cour: Danske gårde (2. samling ca. 1915) ved vi, at Matr. nr. 1 skulle have plads til 20 malkekøer, 15 stk. opdræt, 2 tyre, 6 heste, 2 plage og føl, 2 får, samt 30-40 fedesvin. Matr. 3 havde 25 malkekøer, men ellers omtrent

samme besætningsstørrelse. (Der findes ikke tilsvarende oplysninger for Matr. 2).

Staldladernes indretning er ikke nærmere undersøgt, men for ladedelens vedkommende fremgår det af portenes placering, at de meget brede lader på Matr. 1 og 3 havde køregangen placeret i midten med korngulvene ud til begge sider, mens den på Matr. 2 lå traditionelt placeret mod gårdsiden. På Matr. 1 indbygges en petroleumsmotor i et brandsikkert rum i ét af korngulvene i 1909; på Matr. 3 skete det samme i 1914 og bag laden opførtes 4 år senere en „vindmotor“.

III. 101. Den 20 meter brede staldlade på matr. nr. 1 i Slagstrup; OBM.

8.4 Stuehusene 1900-1940: Villaer og Bedre Byggeskik

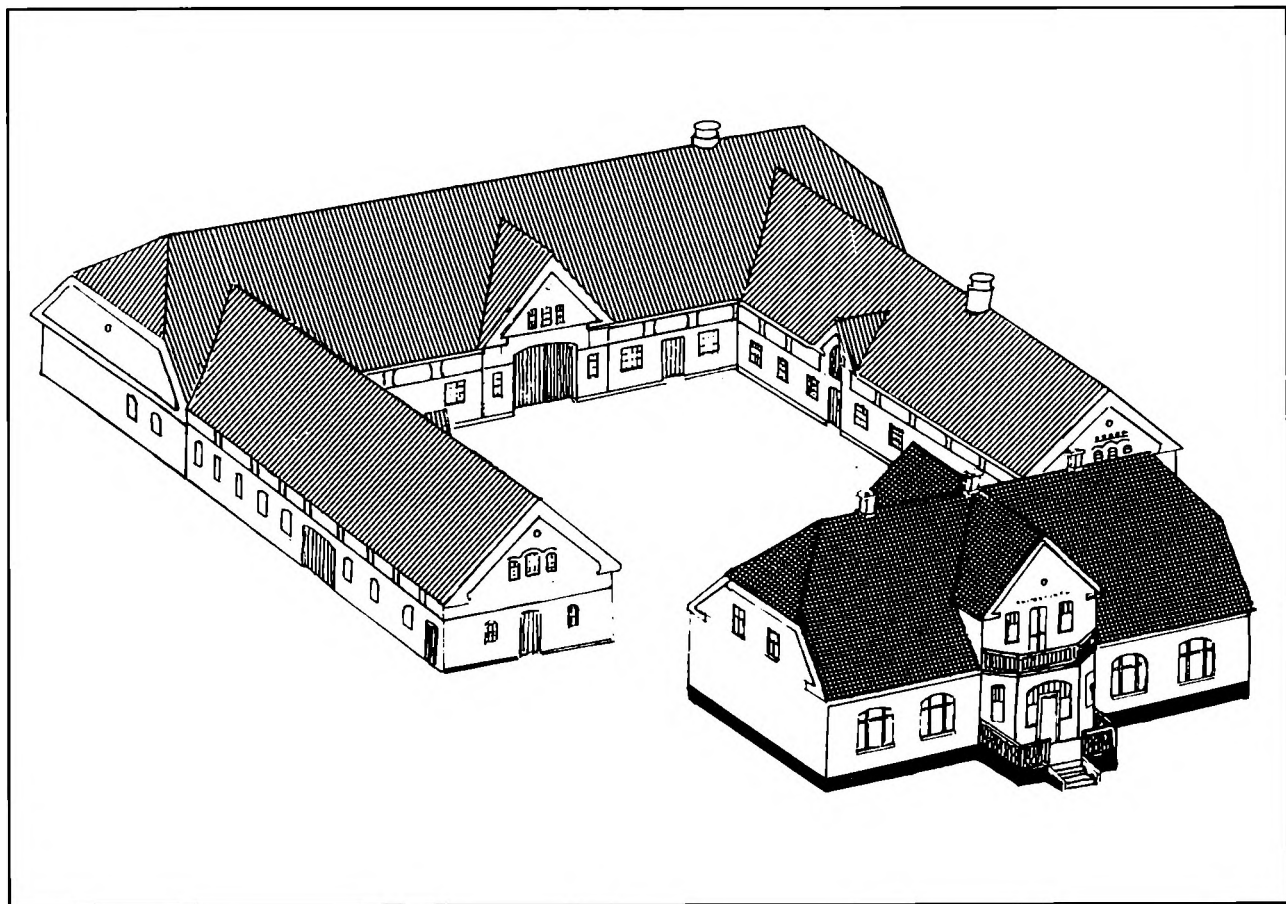
Stuehusene i Slagstrup var typiske for deres tid; store, velbyggede, kompakte huse med mindst 5 alen til loftet i stueetagen og en bedre udnyttelse af kælder og 1. sal end tidligere. De 2 største stuehuse var omtrent på 200 kvadratmeter i grundplan, hvilket med fuld kælder og et delvist udnyttet loft giver et samlet boligareal på henved 500 kvadratmeter. Man kunne bestemt tale om et monumentalt byggeri; det var den selvbevidste gårdmands bolig. Udstrålingen af penge og magt kunne forstærkes ved at lægge sorte, brune eller grønne glaserede teglsten på taget, der, som Steensberg formulerede det, „i solskin så ud, som det var belagt med lutter blanke sølvdalere“ (1974, si. 152-53).

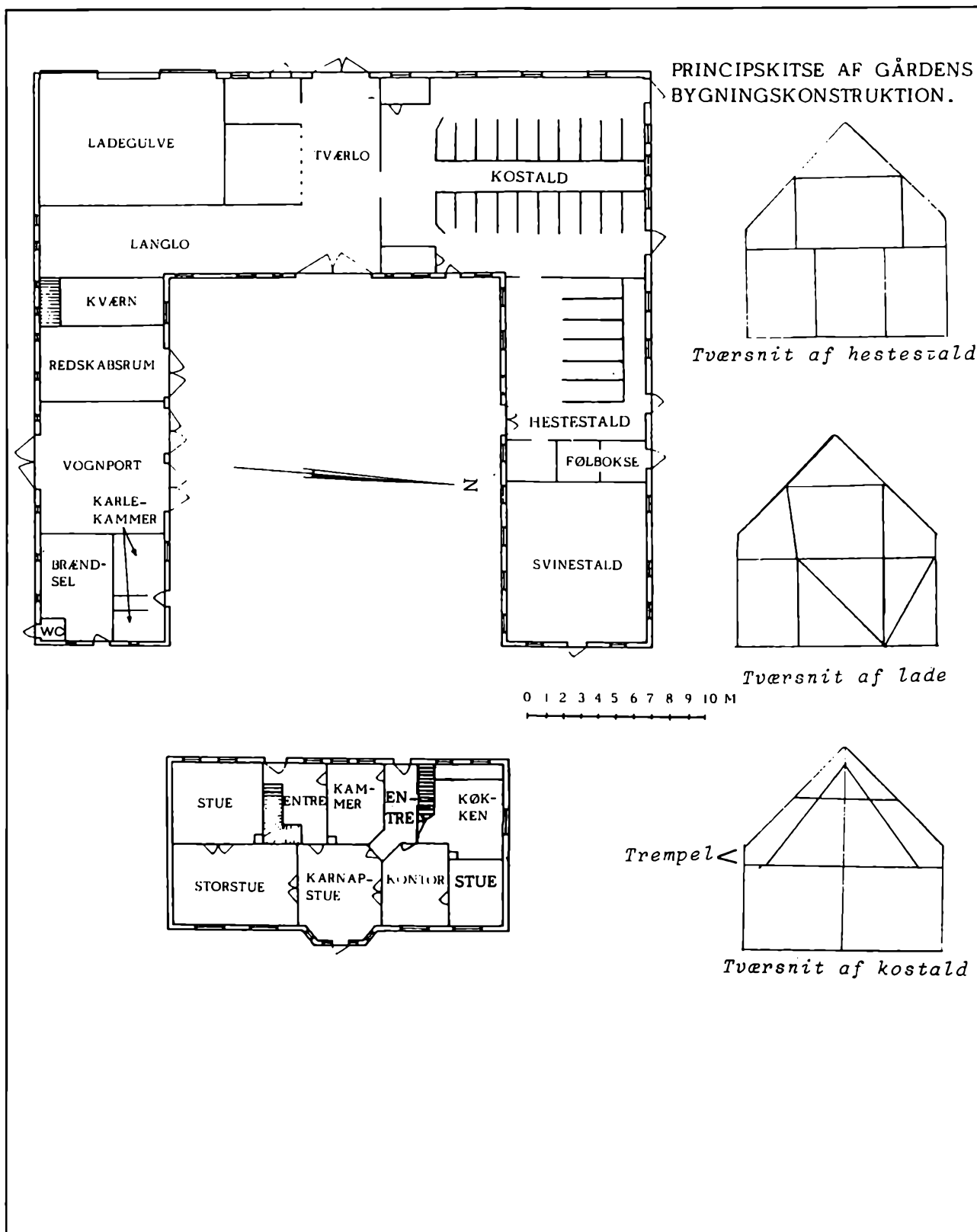
I perioden 1908-1914 var stuehusbyggeriet meget påvirket af borgerskabets villabyggeri i købstæder og stationsbyer. Ikke bare på Christiansminde, men på mange samtidige stuehuse gav det sig udslag i vinkel- eller T-formede bygninger med altan, karnapper, små dekorative tagkviste, frontispicer med murafslutning i svungne former, hoveddøre, der var trukket ind i bygningskroppen,

så der dannedes et vindfang, vinduer og ruder i forskellig størrelse og udformning m.m.

Kampen for det mere klassiske byggeri, uden udvendig og unødvendig pynt, men med taktfasthed, der i praksis blev til symmetri, „de rene linjer og de danske farver“ (som beskrevet i afsnit 7.2), bragte en ny mode på banen ca. 3-4 år før dannelsen af Landsforeningen Bedre Byggeskik i 1915: En ny-senklassicisme, burde det vel hedde, der som mode holdt sig indtil 1940.

Ved første øjekast kunne det være svært at skelne mellem det ny-senklassicistiske stuehus, og dets forbilleder fra perioden 1855-1875. Det nye hus havde længeformen, omend i en lidt mere kompakt udgave end de gamle, da man stadigvæk gerne ville have en god udnyttelse af kælder og 1. salen. Det store udhæng forsvandt igen, og muren afsluttedes med en enkel gesims. Halvvalmen kom til gengæld igen efter at have været fortrængt af spidsgavlen i ca. 50 år, og det samme gjorde den tofløjede hoveddør - og kampestensoklen - nu blot med lys, fremstående, brændt fuge, der fremhævede de groft tilhuggede sten. Husets hjørner og midterparti fremhævedes med liséner, men sjældent i afstikkende farver som i

Ill. 102. Fugleperspektiv og grundplan af Kastebogård (56 tdr. land) i Hårby sogn på Sydvestfyn, opført efter brand i 1913. Taget på stuehuset bestod af blåglaserede teglsten, mens de trempebyggede udlænger var dækket med røde sten. Karnappen med tilhørende veranda og altan, indrammet af ballustrer var typisk for tiden. Der var bageovn i den 70 kvadratmeter store kælder, hvilket efterhånden var gammeldags, men det skulle til, mente ejeren. Bemærk den upraktiske placering af kværnen - langt væk fra de stalde, hvor grutningen skulle bruges til daglig; efter Uldall 1982.

III. 103. Stuehuset til Lille Lundsgård (27 tdr. land) i Åsum, opført i 1914 i villastil: Vinkelbygget, højt og kompakt, med vinduer af varierende størrelse og pudsede hjørner, der ligner sandstenskvadre; OBM.

forrige århundrede, men ofte skabt ved at trække stenene frem af murfladen som en brudt søjle. Endelig kunne man genfinde den lille trekantfronton over indgangsdøren og et halvcirkelformet vindue i frontispicen, hvis huset var forsynet med sådan én.

Som tidligere nævnt blev der længere mellem de nybyggede stuehuse i 1920-erne og 1930-erne, og dem der byggedes synes mere beskedne: „Efter Krigen med dens Krisetider for dansk Landbrug er den frigjorte Bondes selv sikre Indstilling ændret. Nu kæmper den danske Bonde for at bevare Hus og Hjem med alle til Raadighed staaende Midler“ udtalte en sjællandsk landmand i 1938. Han havde selv opført et mindre stuehus „end ellers almindeligt“ efter en brand i 1934 (Bygmesterbogen 1941, si. 388).

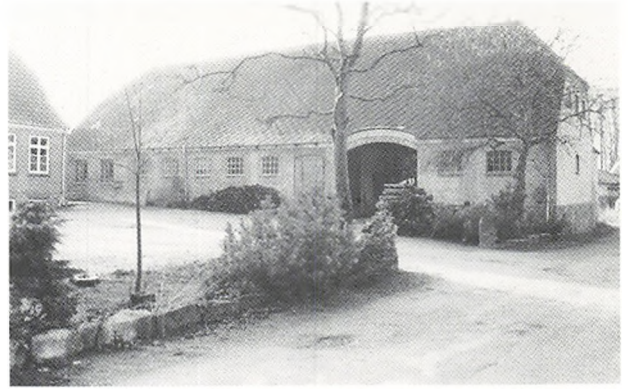
Byggeriet skete på statshusmandsbrugene, og den såkaldte Bedre Byggeskik-stil herfra smittede af på gårdenes stuehusbyggeri. Man gav afkald på en del af den honette ambition og byggede relativt beskedent, men gedigent og med stigende vægt på funktionaliteten. Soklen kom et par trin ned, og bygningslængden reduceredes yderligere et par meter. Det kunne nok lade sig gøre uden at pladsen følte trangere inden døre: Ved at opgive storstuen blev der mere plads i spise- og dagligstuen, og bryggersdelen behøvede heller ikke at være så stor, efter at bageovnen var forsvundet, og efter at man var holdt op med selv at brygge øl. I de sogne, der fik andelsfrysehuse i løbet af 1930-erne, kunne forrådsrummene også indskrænkes.

Den såkaldte Bedre Byggeskik blev sjældent fulgt så slavisk på gårdene, som på statshusmands-

stederne, omend der især i 1920-erne er en del stilrene eksempler. Vinduerne var knap så taktfast placeret, og der kom som regel mindst 2 3-fags vinduer i mellem de 2-fags. Bedre Byggeskik

III. 104. Indgangsparti på Lille Lundsgård; OBM.

III. 105. Bækskov på 1 1/2 tdr. htk. i Åsum, opført i 1921 i bedste Bedre Byggeskikstil efter en brand. Gårdens tjenestekarl blev senere anklaget for at have påsat branden, da man fandt hans tøj og andre ejendele oppe i skoven; OBM.

III. 106. Staldladen på Bækskov.

foreskrev oftest 6-rudede 2-fags vinduer, der helt svarede til dem i det klassicistiske stuehus, men gårdene foretrak byernes store vinduer - eksempelvis modellen (efter ca. 1925) med en helrude

i midten og et todelt vinduesfag til hver side, hvor trækruden foroven var småsproset. Palævinduer var også yndede, og dem kunne Bedre Byggeskiks arkitekter bedre gå ind for.

III. 107. Nørregård i Askeby på Nordfyn lå med sine 12 tdr. htk. (80 tdr. land) på grænsen til at være en proprietærgård. I 1928 blev det gamle grundmurede stuehus erstattet med denne imponante bygning - angiveligt fordi gårdens nye frue var en grossererdatter fra Esbjerg. Stuerne havde en loftshøjde på mere end 3 meter, „... ja, men rummene er smalle“, som én af naboerne bemærkede ved Gårdprojektets besigtigelse; OBM.

Ill. 108. Det er næsten kun årstallet, der afslører, at Østergård (31 ha) i Balslev sogn på Vestsyn, og utallige samtidige stuehuse, ikke stammer fra midten af 1800-tallet; OBM.

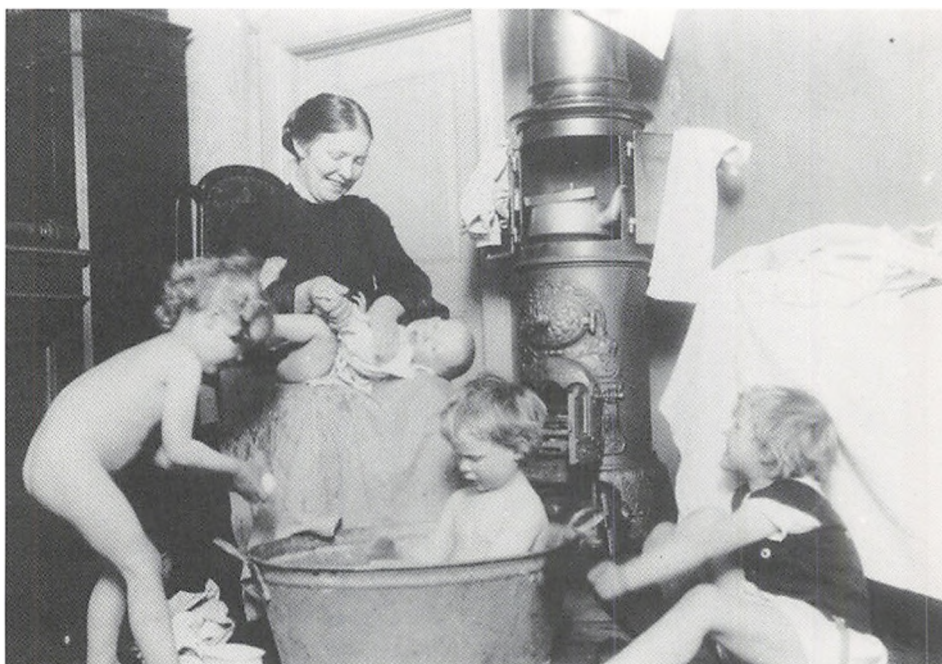
Omkring 1930 blev det mode med to statelige indgange fra gårdspladsen, så man som gæst kunne blive i tvivl om, hvilken man skulle benytte.

Byggematerialerne ændrede sig ikke meget ved stuehusene fra 1900 til 1940. Skifertage blev sjældne efter århundredskiftet - tagsten af cement eller tegl af forskellige typer dominerede. Fra slutningen af 1920-erne introduceredes asbestskifer som et nyt tækkemateriale, men det var dyrere end tegl i begyndelsen og fik derfor kun begrænset udbredelse.

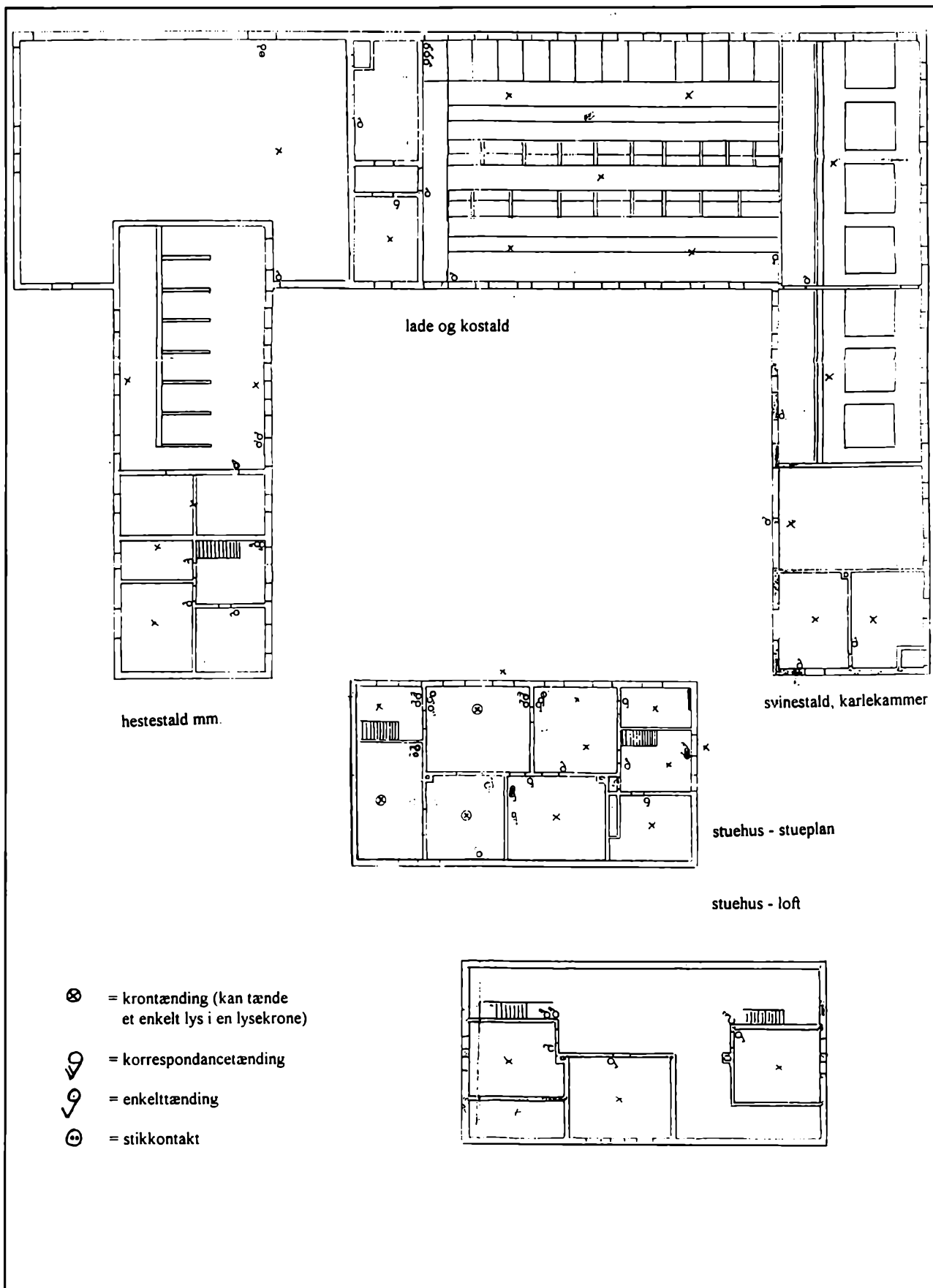
8.5 Stuehusenes nye installationer: Vand, wc, lys og centralvarme

Hjemmets nye installationer var absolut de forandringer ved stuehuset, som betød mest i hverdagen i perioden præget af Bedre Byggeskik-stil. Indlæggelse af vand, el og centralvarme, samt installation af vandskylende klosetter bliver kortfattet behandlet her; området kunne i øvrigt trænge til at blive nøjere undersøgt.

Der var bemærkelsesværdig stor forskel på introduktionstidspunktet for de forskellige instal-

Ill. 109. Badedag på en gård på Tåsinge i begyndelsen af århundredet - før stuehusets fik installeret centralvarme. Kakkelovnen leverede både varmt vand og lidt rumopvarmning; kopi efter original i Søren Lolks samling, Tåsinge Lokalhistoriske Arkiv.

III. 110. Elinstallationsplan ved byggeriet af Flægkær (73 tdr. land), Dalby sogn på Hindsholm i 1926; kopi i OBM.

Ernst Nielsen,
Slabasautoriseret
elekt. Installatør
Herteminde. Telf. 56 Aug. 440.

Herr.

Gaardejer Johannes Christensen

Dalby...

Tilbud over Lysinstallation...

46 Lampesteder

Maalerledning og Maalerbrædt,

Rør i Stuehus er indhugget i Mur, Installation i Udhus er Blykabel.
Installation er regnet fra Gavlen til Fatning ved de enkelte
Lampesteder.

3 Krontændinger

5 Korspondancetændinger

4 Stikkontakter

34 Enkelte Tændinger

Lampet over Hoveddøren leveres af Ejeren.

Alt færdig til Brug uden Glødelamper

Kr. 1425.00

Installationen vil blive udført efter Elektricitetskommissionens
Forskrifter og til Vexelstrøm.

Alt første Klasses Materiale benyttes.

Ærbødigst

Ernst Nielsen

Ill. 111. Elektrikerens tilbud jævnfør ill. 110; kopi i OBM.

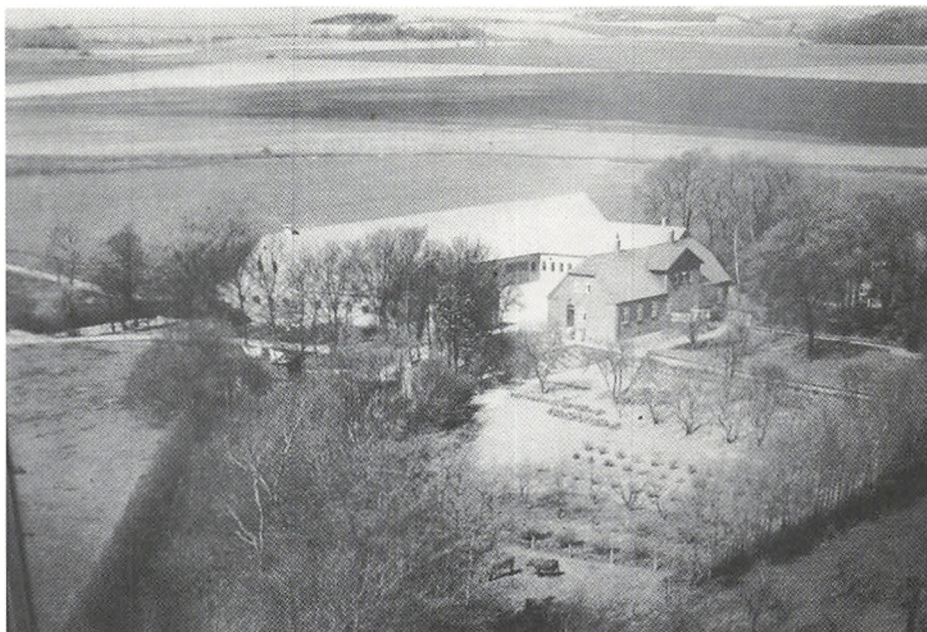
lationer fra gård til gård. Den første gård blandt Gårdprojektets 900 gårde med badeværelse synes at have være „Bjergager“ i Åsum, der fik indlagt vand til køkken og badeværelse med wc allerede ved opførelsen i 1913. Hvad der drev pumpen vides ikke; der kom først strøm til Åsum i 1919 (Frederiksen, si. 187). Nogle gårde havde anordninger, hvor posten i gården kunne pumpe vandet op i en beholder på stue- eller udhusloftet, hvorfra det kunne tappes i stald eller stuehus, men næppe bruges til at holde wc-cisternen fyldt? Ofte

var vandet kun lagt ind i bryggerset.

Til en egentlig vandinstallation krævedes en pumpe, der kunne sætte tryk på vandet, og sådanne pumper synes ikke at have været udbredte før den elektromotordrevne vandpumpe kom til.

Først fra slutningen af 1920-erne blev det almindeligt at bygge mellemstore gårde med badeværelser med wc, badekar og terrazzogulv, og indførelsen af disse indretninger gik i begyndelsen langsomt. Kun enkelte tegninger til moderne husmandsbrug og mindre gårdbrug ved en prisop-

III. 112. Luftfotografi af Flægkær, 1957; kopi i OBM.

gave i forbindelse med Bellahøjstillingen i 1938 havde indrettet stuehusene med bad og wc. Herefter gik det imidlertid stærkt: Da Fællesudvalget for Landbrugsbyggeri omkring 1945 udgav det lille hæfte *Stuehuse paa Landet*⁵⁴, var der indtegnet 2 toiletter på næsten alle projektforslag til mindre gårdbrug!

Problemet med installationen var måske i højere grad afløbet end tilløbet, især for wc'ets vedkommende. Vandet fra badekarret kunne ligesom spildevandet fra køkkenet ledes bort sammen med overfladevandet eller vandet fra tagrenderne, men wc'et krævede en septiktank, hvor anaerobe bakterier omsatte de faste stoffer, og „spildevandet“ efterfølgende kunne ledes bort til dræn, vandløb eller blot sive ud i marken.

„Bortskaffelsen“ af lorten med „træk og slip“ var mere problemfri for folk i byen end på landet; i byen havde man nogen til det grove, når systemet stoppede; på landet lå „borte“ indenfor landmandens eget ansvarsområde.

Ifølge FDB's undersøgelse fra 1938 var der badeværelse på 23,8% af gårdene. 46% havde indlagt vand i køkkenet og 67% havde vand i bryggerset (Larsen, 1948, si. 141). Tallene er dog sikkert noget optimistiske: Ifølge Statistisk Årbog fra 1945 havde blot 49.542 stuehuse, eller knap 1/4 af landets 209.689 stuehuse, fået indlagt vand i 1944 - heraf de 32.045 fra eget vandværk.

På det tidspunkt havde 3/4 af alle landbrugsjendomme (155.859) fået installeret el til belysning. Installationen var sket løbende siden begyndelsen af århundredet. Endnu omkring 1930 lig-

nede den knap vore dages elinstallation: Der var normalt ét el-udtag i loftet i hvert (betydningsfuldt) rum og en stikkontakt i køkkenet - efterhånden også én i dagligstuen til radioen.

Fra midten af 1920-erne begyndte de første gårde også at få installeret centralvarme, der sendte opvarmet vand rundt i et lukket system til husets radiatorer. Disse var oftest placeret „efter sygehusmodellen“ foran vinduerne. Varmekilden var oftest et „centralvarmekomfur“ i køkkenet, men kunne også være et egentligt fyr, som stod i bryggerset eller kælderen. De fleste steder sørgede kakkelovnene dog for stuehusenes opvarmning til efter 2. verdenskrig⁵⁵.

Installationerne var en daglig behagelighed, men når man skulle begrunde et nyt og dyrt stuehusbyggeri brugte man typisk andre og stærkere argumenter end blot „behagelighed“: I 1929 byggede Peder og Inger Heldbjerg i Brahetrolleborg sogn et nyt stuehus med badeværelse, wc, vand, strøm og centralvarmeanlæg. Nu ville man af med det gamle sygdomsbefængte bindingsværksstuehus, hvor Peders mor og flere af hans søskende var døde af tuberkulose, hvor en svigerinde var død af lungebetændelse i forbindelse med en fødsel, og hvor ægteparret selv havde ligget i brudeseng i 1919, døden nær af spansk syge!

I forbindelse med diskussionen om stuehusenes nye indretninger omkring 1940 dukkede også en helt anden type af argumenter op, nemlig de kønspolitiske. Husholdningsforeninger landet over foretog småundersøgelser, der viste hvilket tids- spilte for husmoderen, der var forbundet med et

J. C. O. JENSEN

statsaut. Installatør
Banegaardepladsen.
Telefon 262

Anlæg af
Vandværker, Lysanlæg, Huselefoner
og Ringeledninger.

—
Eneforhandling af Osram-Lampen.

Faaborg, den 17. 4. 1931.

Herr Gaardejer Peder Møller.

Vester Aaby.

Hermed har jeg Fornøjelsen at fremsende Tilbud paa Installa -
tion af et Centralvarmeanlæg ifølge nedenstaaende :

I lille Stue: I Stk. Blankenburg Radiator Model Harz 6 søjlet 1040mm 14 Element
I store Stue: I Stk. do do Model do 6 søjlet 1040mm 17 do.
I lille Soveværelse: I Stk do do Model do 6 søjlet 1040mm 7 do.
I store Soveværelse: I Stk. do do Model do 6 søjlet 1040mm 8 do.
I Kvistværelse: I Stk. do do Model do 6 søjlet 1040mm 7 do.

Til Radiatorerne leveres polerede Reguleringsventiler.

I Køkkenet opstilles I Stk. Ideal Centralvarme-Komfur 1,25 kvm. Varmeflade,
til Komfuret leveres I Sæt Fyr- & Renseværktøj, I Termometer
samt I Stk. Vandmåler.

Paa Loftet opættes I Stk. Ekspansionsbeholder.

Endvidere leveres den fornødne Isolation af Rørene.

Anlægget leveres for en samlet Sum af Kr. 1035,00

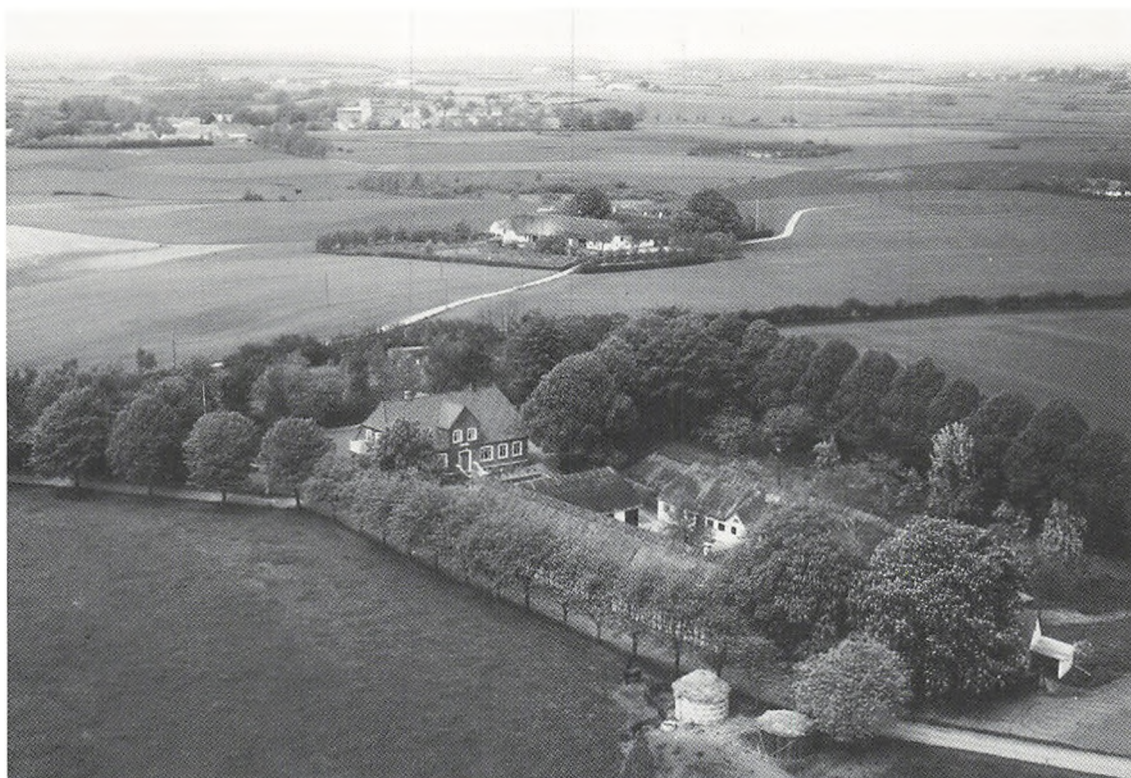
Med Herborg Komfur Kr. 100,00 mindre.

" Langes do Kr. 40,00 mere.

" Herborgs Plade Radiator Kr. 39,00 mindre.

Med Høivelse
J. C. O. Jensen

III. 113. Gårdejer Peder Møller i Vester Åby modtog dette tilbud på installation af centralvarme i sit nye stuehus i 1931; kopi i OBM.

III. 114. Luftfoto fra 1950-erne af Heldebjerg på Sydfoyn. Stuehuset fra 1929 ses anlagt udenfor den gamle bindingsværksgård, hvor det ældre stuehus (med kvisten) stadig står. Bemærk i øvrigt de 2 typer af ensilagebeholdere i forgrunden. Fotografiet er venligst udlånt af Edel Heldebjerg Busk.

gammeldags, uhygiejnisk eller dårligt indrettet stuehus. Man noterede sig, at husmoderen typisk gik til og fra komfuret 182 gange dagligt, og at mange vest- og sønderjyske husmødre stadig arbejdede ved fritstående køkkenborde, der både skulle tjene til arbejdsbord, spisebord og ofte også opvaskeplads.

Anskaffelse af redskaber og maskiner, installation af især strøm og vand, samt hensigtsmæssigt indrettede køkkener kunne give store arbejdslettelser, „men denne Side har i det store og hele hidtil været ret upaaagtet af Husmødrene, og den maaske specielt kvindelige Tilpasningsevne gør det muligt at vænne sig til den utroligste Primitivitet paa dette Omraade“, mente husholdningskonsulent Lis Rasmussen (Larsen, 1948, si. 137). „Boligproblemet paa Landet vedrører i første Række Husmoderen“, som derfor stod „i Fare for at blive overbelastet med Arbejde ... Hun faar ikke megen Tid tilovers til personlig Udvikling, og derved kommer der til at mangle et vigtigt Element i Hjemmets aandelige Liv, ligesom man heller ikke kan være blind for den Indfyldelse, dette faar paa hele Landsbysamfundets kulturelle Liv“.

Når det stod så grelt til, var det mændenes skyld - husfaderens og landbrugskonsulentens, der

begge ville prioritere kostalden højere end køkkenet. Husholdningskonsulenten havde lige haft et ombygningsforslag liggende på sit bord, hvor manden i huset ville anbringe spisekammeret under trappen! Af hensyn til „Landboernes legemlige og aandelige Sundhed“ burde boligindretningen varetages af mennesker, for hvem opgaven ikke var et appendiks til indretningen af udlængerne - altså: Kvindelige husholdningskonsulenter (si. 143).

Spørgsmålet om hvilket køn, der skulle bestemme, hvor skabet skulle stå, blev også taget op af arkitekt M. K. [!] Michaelsen, Landbrugets Byggetjeneste, der ikke kunne „dy sig for et lille Hip til sine gode Venner, Husholdningsdamerne“. Han troede, „at Udviklingen havde bragt Kvinderne lige saa store Lettelser som Mændene“, og i øvrigt var „Arbejde jo ikke nogen Ulykke“ (si. 128).

8.6 Udlængerne 1900-1940

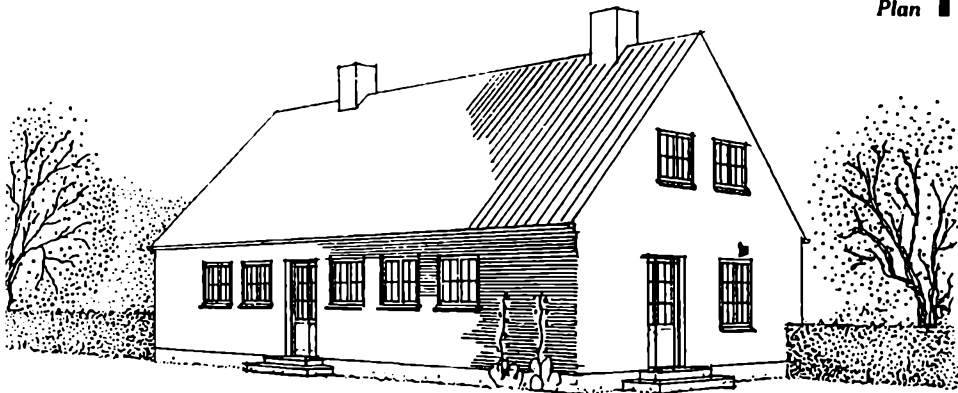
Som nævnt i det indledende afsnit blev der gennemgående bygget meget traditionelle produktionslænger i perioden. Man fortsatte med at bygge relativt smalle længer - ofte med trempel:

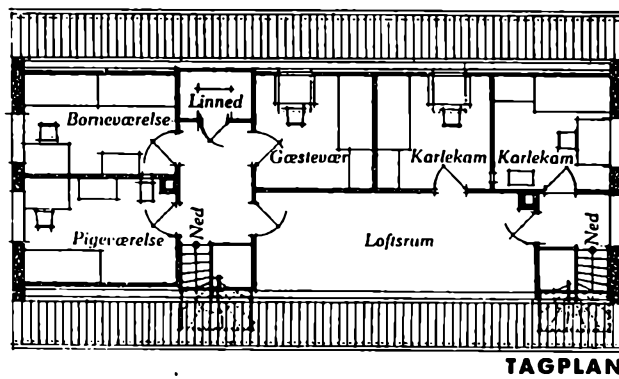
FÆLLESUDVALGET FOR LANDBRUGSBYGGERI

Eneret

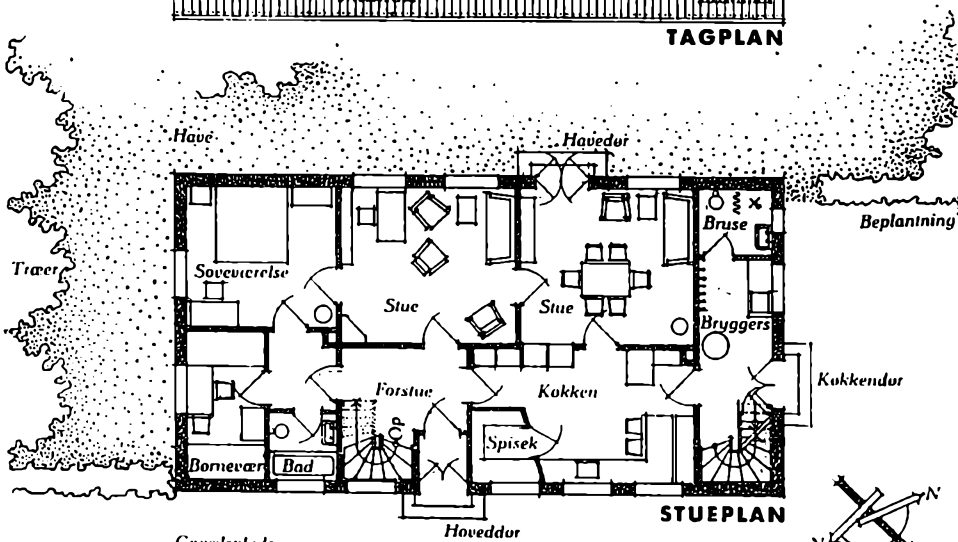
Plan 1

Stuehuset set fra Nordøst

TAGPLAN

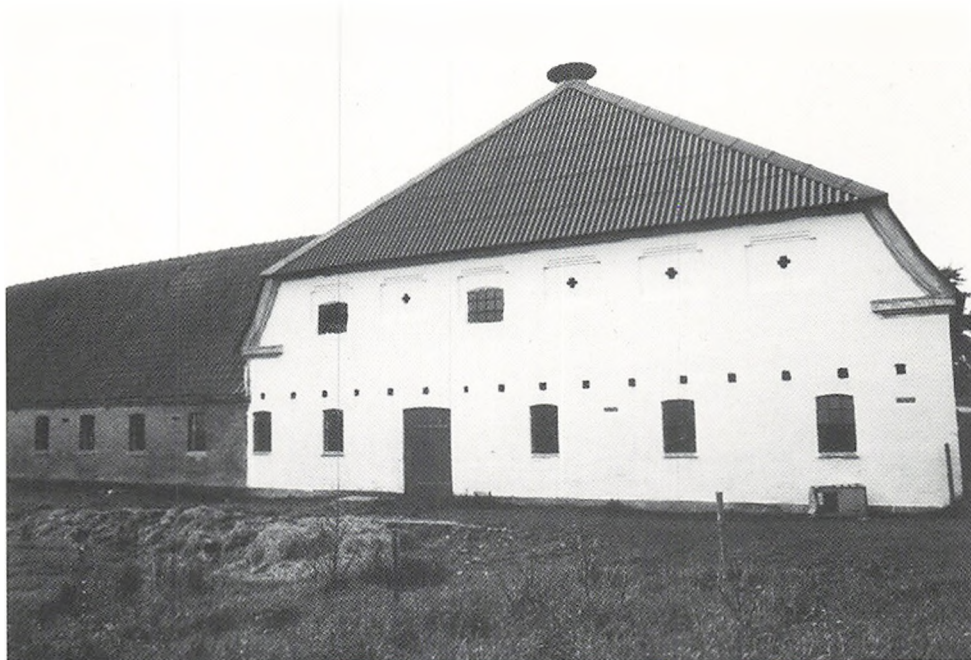
STUEPLAN

Indkørsel fra Vej

MAAL 1:200 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 METER

III. 115. Det moderne stuehus omkring 1945 havde 2 toiletrum - selv på små gårde; her efter Stuehuse på landet.

Ill. 116. Staldladen på Humlegård (58 tdr. land) i Balslev, opført i 1923 og oprindeligt med teglhængt mansardtag. Bemærk ventilationshullerne; OBM.

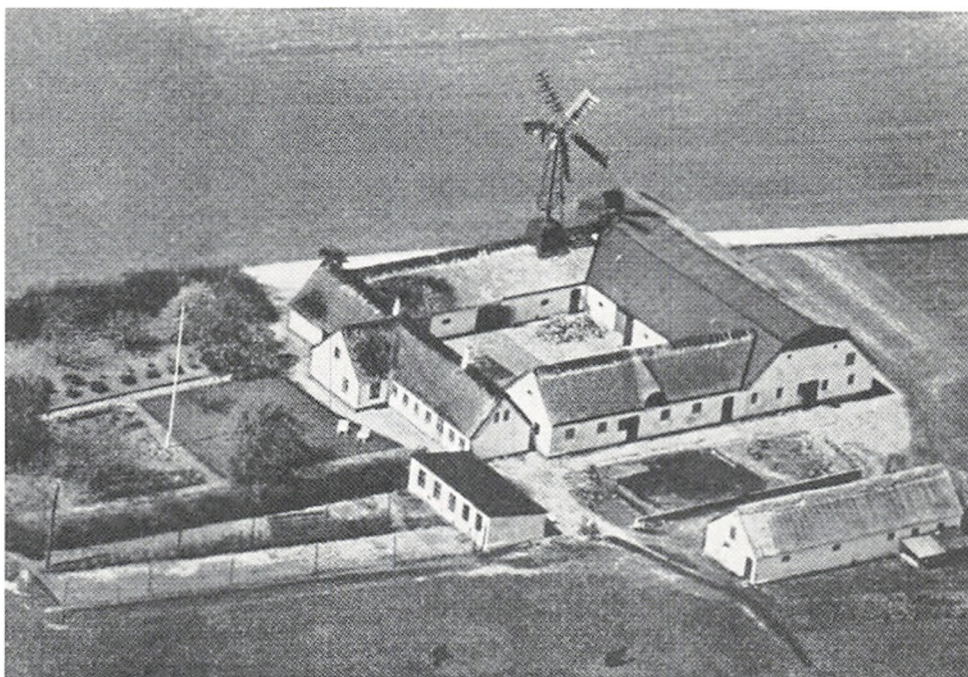
På Lolland var det næsten utænkeligt at bygge uden. De fleste lollandske trempler var fortsat af grønmaledede brædder, bræddetrempler fandtes også i resten af landet, men her var tremplen i forbindelse med nybyggeri altid muret - gerne med sparenicher i dekorativ udformning og i årene 1910-20 ofte pudsede. Strå var fortsat den dominerende tagbeklædning, og betydelig mere brugt på gårde end på statshusmandsbrug. Indtil 1. verdenskrig fik mange udlænger også faste tage med cementsten, men skiftede man stråene ud i 1920-erne og 1930-erne, var det som regel til blikplader,

der var betydelig billigere.

De brede staldlader fra århundredets første 10-år fik nogle få efterfølgere i 1920-erne, men i stedet for det flade paptag (som det viste sig vanskeligt at holde tæt) byggede man med mansardkonstruktion (ill. Humlegård) eller, hyppigere, de såkaldte „amerikanerlader“ med flad rygning. Førstnævnte havde ofte teglbelægning, sidstnævnte pandeplader.

De fleste sværgede til den gammelkendte funktionsopdeling med en agerumslade overfor stuehuset, hvor langloen var den mest udbredte i

Ill. 117. „Amerikanerlade“ på Saahøjgaard, Sjællands Odde, bygget 1929. (Ifølge Hansen-Larsen hørte der kun 14 ha. til gården, men med så store bygninger kan det umuligt passe). Bemærk også vindmotoren, som angiveligt skulle være fra 1890-erne, samt hønsehuset; her efter Hansen-Larsen, Nye danske Landbrugsbygninger, 1. udg., si. 30.

III. 118. Velbevaret stald fra 1931 på Lykkenseje (20 ha.) ved Gislev på Østfyn. De store vinduer skulle borge for dagslyset i stalden og ventilations-skorstenen viser, at man også tænkte på udluftningen. Der er imidlertid ingen luftventiler, og specielt i vinterhalvåret var vippevinduerne højt uegnede til frisklufts-indtag; OBM.

den vestlige del af landet, inklusiv Fyn, mens en smallere lade med tværlo var meget populær på Sjælland og de øvrige østdanske øer, én sidelænge til ko- og svinestald, og den modstående til hestestald og en række vognporte. I 1930-erne blev én af vognportene ofte inddraget på de gårde, hvor man investerede i et automobil. Vognportens loftsbrædder blev da „røret og pudset“ af hensyn til brandfaren og tog samtidig navneforandring til „garage“.

Det var ikke, fordi bygningsbehovet ikke var der: Regnede man alle afgrøderne sammen, var avlen omtrent fordoblet mellem 1900 og 1935. Husdyrholdet var også vokset betragteligt - for svinenes og hønsenes vedkommende var der tale om en mangedobling.

III. 119. Roehus af beton ved Nørregård (80 tdr. land) i Askeby på Nordfyn, antagelig fra 1930-erne; OBM.

Man klarede sig ved at bygge til og om. Der indrettedes stald i lader og vognporte, og til kornet opførtes i stedet letbyggede hjelme med pandepladetag, eller man lod det stå udenfor i stak, som før agerumsladens tid. Vogne og redskaber fik plads i nye, ofte selvbyggede halvtags-skure bag gården. Og hønsene fik deres eget hus med store sydvendte vinduer, ofte bygget med betonfundament, bræddevægge („ét på to“) og halvtag belagt med pap eller pandeplader.

Derudover opstod der i 1930-erne nye typer af fodermagasiner bag gården i form af roehuse, kartoffelgruber til kogte kartofler og ensilagebeholdere.

Roehusene var delvist nedgravede kubiske eller (vandret) cylindriske huse af beton med højt-siddende luger. Tilsvarende indretninger blev også nogen steder bygget til (rå) kartofler.

Kartoffelkulerne var aflange og åbne gruber med støbte betonsider og -bund, der blev brugt til opbevaring af større portioner kogte kartofler⁵⁶.

Ensilagebeholdere fik langt den største udbredelse af disse småanlæg. Fra midten af 1930-erne begyndte man at ensilere roetop med brug af A. I. V.-syre, og til det formål opførtes én eller flere runde og delvist nedgravede ensilagebeholdere bag stalden. Beholderne var enten bygget af lodrette planker, der blev spændt sammen af jernbånd, eller de var støbt i beton. Enkelte var også opmurede af teglsten. Normalt var siloerne højt 2 meter over jorden, men på store gårde ragede de ofte 5-6 meter op, idet man anvendte en trans-

III. 120. Roehus af beton (til venstre - alder ukendt) og ensilagebeholder af teglsten og cementpuds (fra 1947) ved Tinggaard (50 tdr. land) i Guldbjerg på Nordfyn. Terrænet bag de to bygninger ligger i niveau med roehusets tag, hvilket lettede opfyldningen.

portør til at fylde dem. Siloerne blev nogle steder dækket af et kegleformet bliktag, andre kastede jord på ensilagen, når den var sunket sammen. Man tog det ikke så nøje med at støbe bund under siloen, blot jorden var fast og velafvandet, så skulle den nok kunne optage roesaften (Hansen-Larsen, 1945, si. 275).

I følge Danmarks Statistik var der i 1936 kun ensilagebeholdere på 1218 ejendomme, men efter at staten i 1940 begyndte at give statslån til opførelsen⁵⁷ gik det stærkt. I 1941 havde 6122 ejendomme én eller flere ensilagebeholdere - og heraf var 3/4 af ejendommene jyske. 5.922 ejendomme gav oplysninger om byggemåden: Af i alt 9643 beholdere var de 2452 opført af træ og de 7191 murede⁵⁸. Allerede i 1945 var der ensilage-

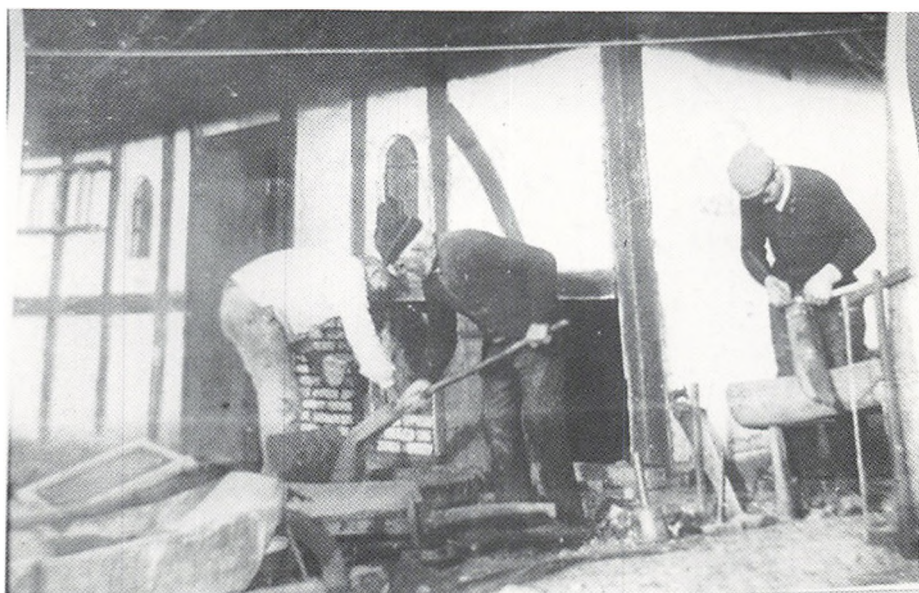
beholdere på 27101 ejendomme.⁵⁹

Ældre kostalde blev moderniseret i løbet af denne periode med faste krybber af beton eller glaserede formsten, båse og grebning med betonbund og afløb. Lov nr. 106 af 1939 med tillæg af 18/3 1941 gav mulighed for statslån til foranstaltninger vedrørende forbedring af staldhygiejnen og gødningsopbevaringen og blev en hjælp til dem, der endnu ikke havde fået moderniseret.

De fleste landmænd havde i 1940 også fodergang, gennemgående krybbe med skillerum, der forhindrede køerne i at stjæle (kraftfoder) fra hinanden, og som alle kunne løftes på én gang under rensning af krybben. Mange havde også moderne bindslers, der kunne udløses på én gang, hvad der var en daglig lettelse, men især værdifuldt ved ildebrand. De skulle give koen en vis bevægelsesfrihed, men forhindre hende i at gå så langt frem, at gødningen faldt i båsen. De mest anvendte typer havde den skavank, at køerne var forhindret i at slikke og soignere sig på bagkroppen, hvad der kunne resultere i alskens utøj og skab.

Kun få stalde fik automatiske vandingskopper i 1930-erne, og i endnu færre erstattedes „malkepigenes sang med malkemaskinens „suk-suk““, som Steensberg poetisk formulerede det. I midten af 1930-erne havde mindre end 2 % af gårdene fået installeret malkemaskine (Steensberg, 1974, si. 166), men forudsætningen, elinstallationen, var til stede på de fleste gårde i slutningen af 1930-erne. Så hvis malkepigen stadig sang, var det i skæret af en 15 watts pære, placeret i loftet midt for rækken af køer⁶⁰. Tidligere havde man den længste tid af året måtte bringe en lygte med i stalden: „Malkede man .. stod en flagermuslygte bag

III. 121. Landbrugsbyggeriet i 1920-erne og 1930-erne var først og fremmest præget af situationer som denne: Man holdt det gamle vedlige; kopi efter fotografi på Brylle Lokalhistoriske Arkiv; oprindelse i øvrigt ukendt.

ved køerne; skulle der fodres, flyttedes lygten til en krog bag ved fodergangen. Rundt omkring i stald og lade var anbragt kroge til formålet. Man skulle passe på med bruget af petroleumsligten, især når man færdedes ude ved halmen“, fortalte en gammel alsingbo (Solvang, 1984, si. 96-97).

Moderniseringen af kostaldene skete i vidt forskellig tempo landet over. Nord- og vestjyderne holdt meget længe fast ved deres smalle kostalde, hvor køerne blev bundet op til ydervæggen, og foderet båret op til dem. Så sent som i 1941 nybyggedes en sådan stald på ejendommen Vandborg med 20 tdr. land god jord, beliggende i Borbjerg nordøst for Holstebro.

8.7 Landbrugets nye kraftkilder: Vind, petroleum og strøm

Landbrugets investering i nye energikilder til erstatning af hestegangen eller den menneskelige muskelkraft er meget dårligt undersøgt og tillige vanskelig at få belyst statistisk. Her er der et stort behov for en specialundersøgelse, og man kan på

det foreliggende grundlag kun give en overfladisk beskrivelse af udviklingen.

Set i bakspejlet er det mest markante træk ved introduktionen af nye og forbedrede kraftkilder, at de hver især fik en kort levetid. Behovet for en tilstrækkelig, stabil og billig trækraft til gårdens voksende bestykning med faste maskiner fik fremmelige landmænd til at foretage hyppige investeringer på dette område. Hos mere sindige typer blev tiden set an, og mange sprang direkte fra håndkraften til elektromotoren. Endvidere er det karakteristisk, som på så mange andre områder, at kraftkilderne forflyttede sig nedad i det sociale hierarki, efterhånden som de forældedes. I hele mellemkrigstiden kunne man derfor på det samme tidspunkt finde det samme stykke arbejde udført ved elektromotor på én gård, petroleumsmotor på en anden gård, vindmotor på den tredje, hestegang på den fjerde og tjenestekarle på den femte.

Vindmotorerne var den første kraftkilde efter hestegangen, som fik en vis udbredelse. Allerede på landmandsforsamlingen i Randers i 1894 og i Odense år 1900 prægedes udstillingspladsen af

III. 122. Lokomobilerne blev endnu brugt et godt stykke op i mellemkrigstiden nogle steder. Her tærskes der på Elkærgård i begyndelsen af 1900-tallet. Værket var anskaffet i fællesskab af bønderne i Dræby, Munkebo og Drigstrup. „Lars Fyrbøder“ passede lokomobilen; ajletønden leverede vand til kedlen – og til en evt. brandslukning; fotograf Lars Rastrup; original på Kerteminde Museum; her efter Porsmose 1989.

Ill. 123. Fritstående vindmotor ved gård i Brylle sogn - se også Ill. 30 og 117; kopi i OBM efter original i Brylle Lokalhistoriske Arkiv; oprindelse i øvrigt ukendt.

duzinvis af vindmøller på høje jernstativer fra både inden- og udenlandske fabrikant. Ved den første tælling af landbrugets maskiner i 1907 var der opsat en vindmotor på 4617 ejendomme, hvoraf de 3542 lå i Jylland. Også her var møllerne meget ujævnt fordelt - vel hovedsagelig på grund af de forskellige muligheder for at udnytte vindkraften: Der var ca. 10 gange så mange vindmøller på de nordjyske gårde med et tilliggende på 54-108 tdr.

land, som på de sydøstjyske af tilsvarende størrelse. På Fyn var det karakteristisk, at mange større gårde i sognene ud mod den nordvestlige kyst havde en mølle, mens det var en sjældenhed blot 6-8 km inde på øen.

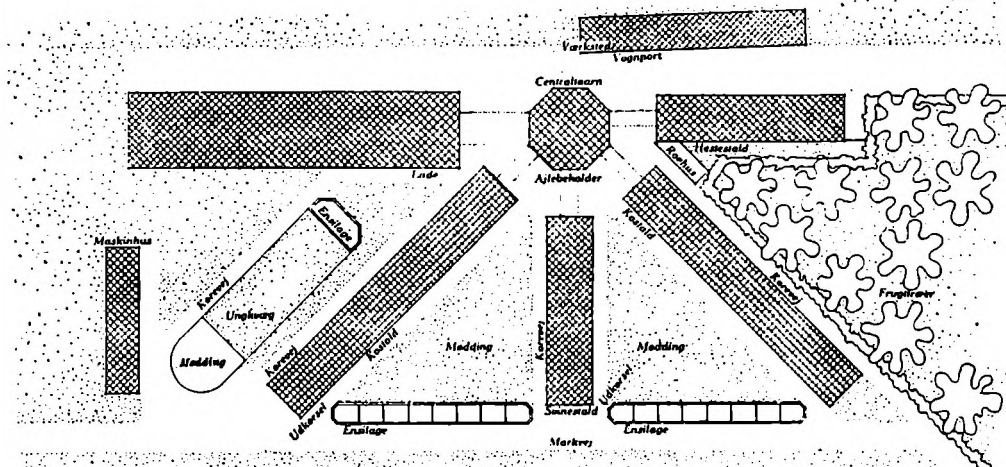
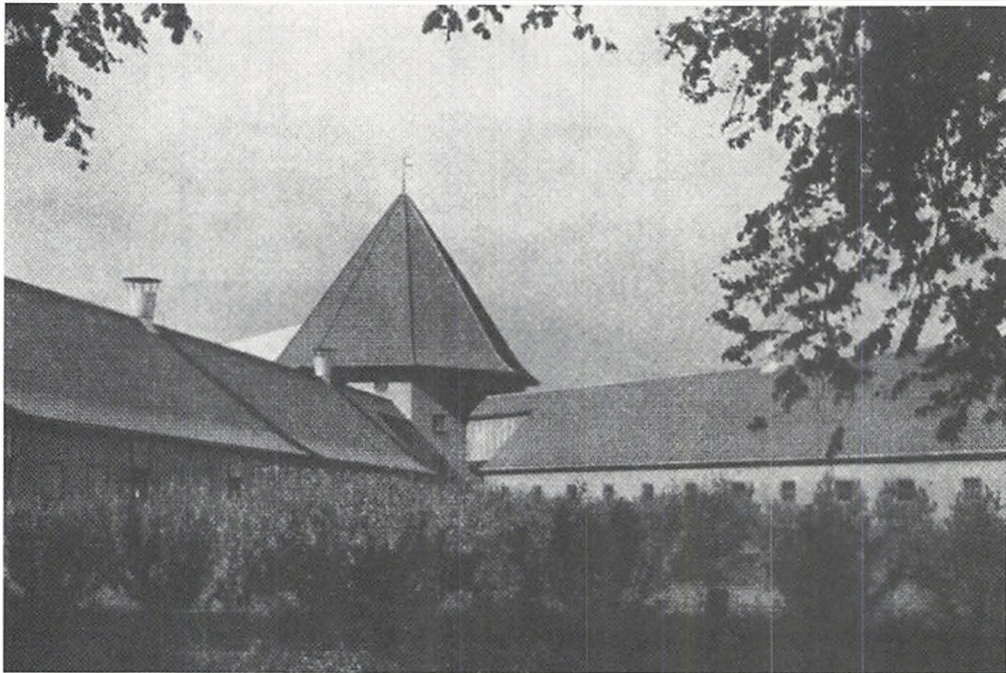
Ved den næste tælling i 1923 var det samlede antal af møller steget til 10512. I 1936 var der 12587, men da var antallet allerede for nedadgående; i 1944 var der blot 6294 vindmotorer.

Hvad enten møllen var funderet i ladens tømmerkonstruktion og altså stak 16-20 alen op fra rygningen, eller den stod med et endnu højere stativ på jorden bag laden, udgjorde den et særdeles markant indslag i landskabet. Indtil 1920-erne vidnede en sådan mølle om stedets driftighed; var møllen i brug herefter vidnede det mere om sparsommelighed eller en afsides beliggenhed. Hvordan møllen var tilkoblet de forskellige maskiner, og hvorledes den skiftende vindstyrke påvirkede brugen, er ikke undersøgt her.

Både vindmotorer og forbrændingsmotorer var forfærdeligt dyre indretninger. Christiansmindes petroleumsmotor var forsikret for 3000 kr., eksklusiv aksler og remskiver. Når Steensberg taler om kraftkildernes teknologiske udvikling, taler han om introduktionen af „en totakts benzinator“ efter 1910, eller om „bådmotorer med glødehoved“ (Steensberg, 1974, si. 160). Der må være tale om meget vestjyske forhold; ifølge brandforsikringsmaterialet var så godt som alle forbrændingsmotorer på Fyn petroleumsmotorer. De første blev indkøbt lige efter århundredskiftet, og efter 1908 kom et stort boom af investeringer. Foruden maskinen skulle der investeres i et brand-

Ill. 124. Motorhus med jerndør og betontag opført ca. 1910 på Vestergård (70 tdr. land) i Svendstrup på Nordfyn; OBM.

III. 125. Det stjerneformede anlæg fra Bramstrup gods, opført i slutningen af 1930-erne; her efter Langkilde.

sikkert rum til den, hvilket oftest blev en fritliggende, grundmuret bygning med betontag og jerdør. Motorhuset placeredes oftest ved siden af den hestegang, den skulle afløse, dvs. på gårdspladsen, eller hyppigere, bag laden.

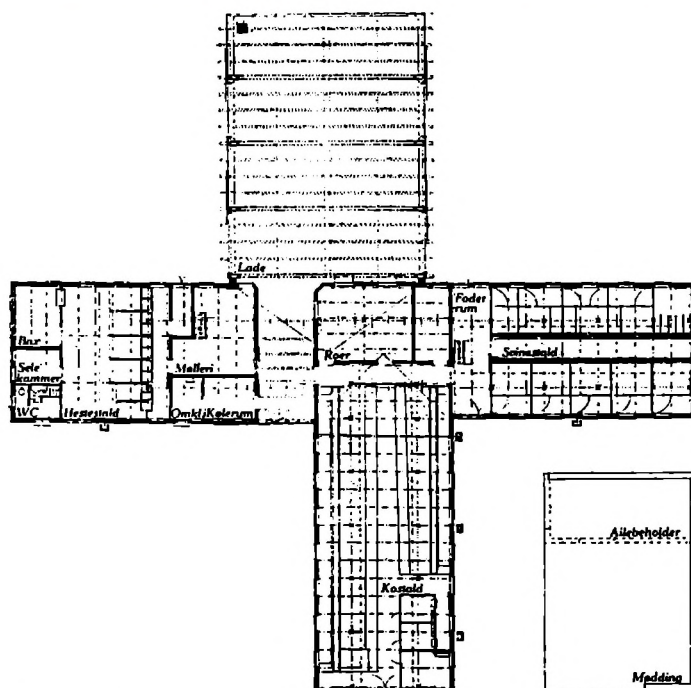
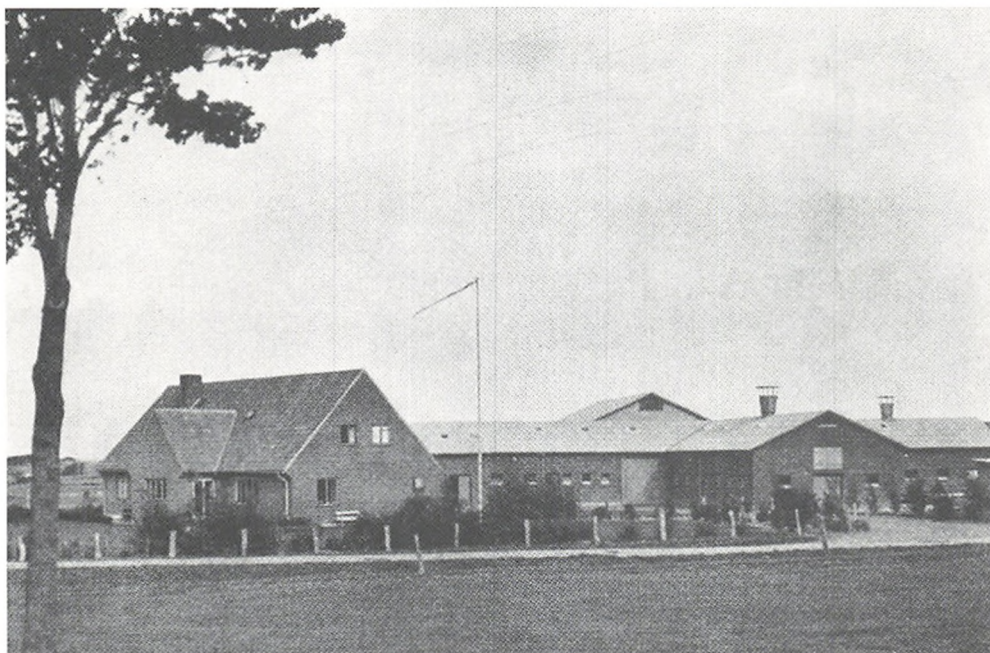
Via aksler og diverse udvekslinger overførtes kraften fra petroleumsmotoren til en langaksel, hvis lejer ofte var monteret på bjælkelaget over køregangen. Ud for ladens faste maskiner, der bl.a. er omtalt i afsnit 8.2, sad en remskive, hvis diameter var afpasset den hastighed, som maskinen skulle virke ved. Kraften overførtes via fladremme.

I 1923 var der 14.783 forbrændingsmotorer på

de danske landbrugsejendomme. Antallet steg til 34.822 i 1936 og faldt derefter til 28.921 i 1944.

I 1944 var petroleumsmotoren blevet gammel-dags. På dette tidspunkt havde 119.715 af de mest fremmelige landbrug nemlig fået indlagt kraft og investeret i en elmotor, der kunne trilles rundt i sin kasse på 2 jernhjul til de maskiner, den skulle betjene. Derudover havde mange større gårde faste elmotorer ved vandpumpen og efterhånden også ved malkemaskine og kværn.

Introduktionen af kraft på gårdene kom gennemgående lidt senere end strømmen til belysningen. I 1923 var der 39.936 elmotorer på landbrugsejendommene og i 1936 73.511.

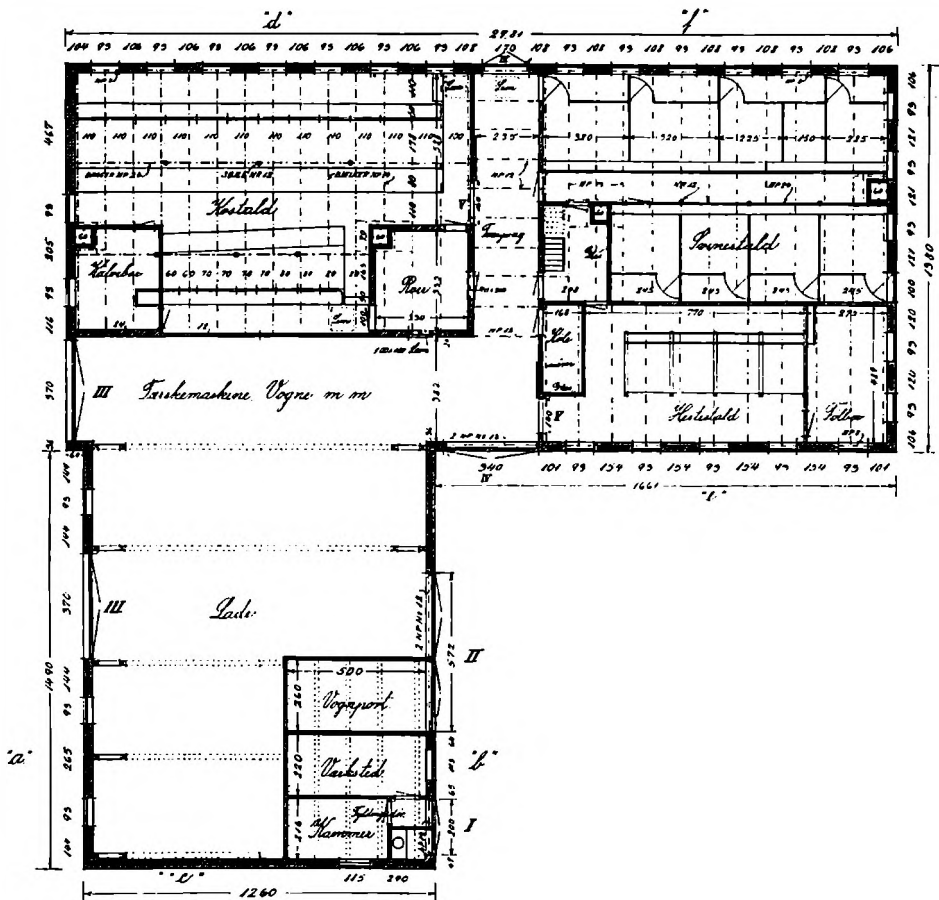
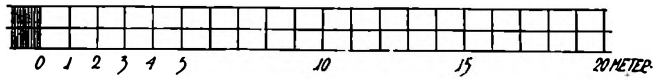
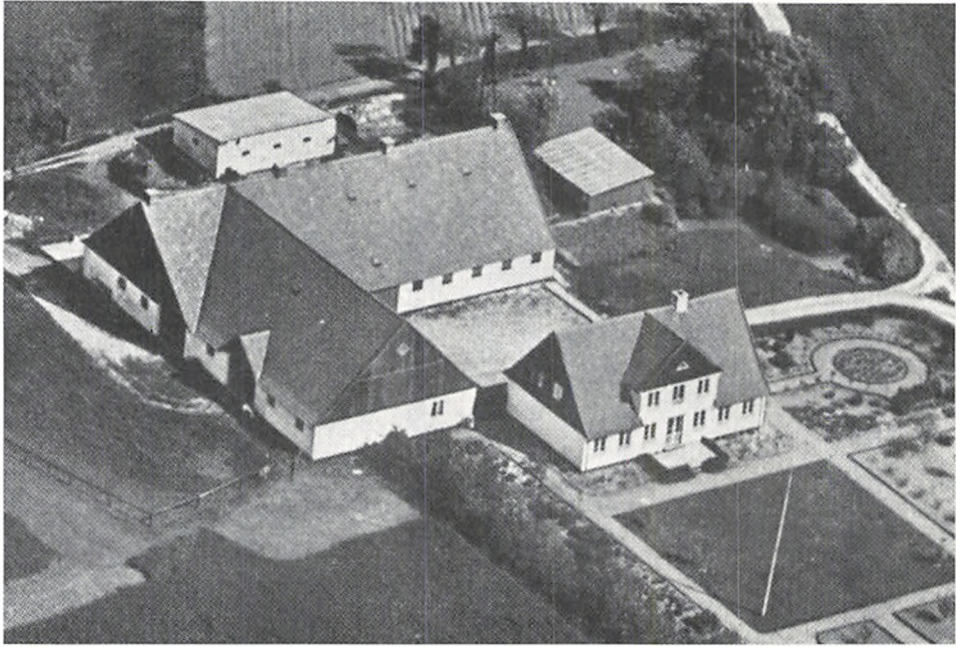
Ill. 126. Det korsformede anlæg fra „en gård ved Randers“, opført omkring 1940; her efter Langkilde.

8.8 Den moderne gård 1940

Omkring 1930 fremkom der byggeidéer, der forsøgte at revolutionere den vante forestilling om, hvordan en gård skulle se ud. De nye idéer ville både gøre op med den traditionelle grundplan med fire smalle længer og med trempelbygningen med den flade tagrejsning ved at påvise, at en kompakt bygget gård med brede længer og høj tagrejsning var rummeligere, sundere, mere funktionel, billigere og - smukkere.

Den nye gårdtype var først og fremmest baseret på en rationaliseringstankegang, som synes at have været meget udbredt i tiden, hvor man bl.a. på grund af de lave priser ikke kunne producere sig ud af krisen, men kun spare sig ud af krisen: Tidligere refererede gårdejer Jens Peder Jensen mente, at man behøvede en byggeskik, „der tager Sigt paa en praktisk Indretning af Landbrugsejendommene, saa Arbejdet kan gaa saa let fra Haanden at hver Mand faar bestilt mest muligt uden at gaa for

III. 127. Vangegård ved Ølstykke (19 ha.) opført 1931; her efter Hansen-Larsen 1939, med grundplan efter Beretning. 1942.

mange overflødige Skridt“ (Bygmesterbogen, 1941, si. 388).

Efter tysk og svensk forbillede blev der foretaget tidsstudier på arbejdsprocesserne i stald og lade, som dokumenterede et enormt merforbrug af tid til transport af foder og gødning, samt til „almindelig Færdsel“ på gårde med en traditionel grundplan, sammenholdt med en moderne vinkelbygget gård med brede længer.

Et bogstaveligt talt gennemgående princip i de nye bygninger var den brede staldgang tværs gennem længen, og fodermagasinerne centrale placering. Sidstnævnte var også et kernepunkt i andre af tidens byggeeksperimenter: I Jylland opførtes der flere gårde med korsformet grundform, hvor roehus og kværnum var placeret centralt (se ill. 126). Ligeledes byggede godsejeren på Bramstrup lige syd for Odense en avlsgård formet som en (halv)stjerne med et brandsikkert centraltårn, hvorfra korn og halm fordeltes til de enkelte længer ved hjælp af forskellige mekaniske anordninger (se ill. 125) (Langkilde, 1942, si. 171-172). Det så flot ud på en grundtegning, men Bramstrups udlænger blev vist aldrig efterlignet.

Der var et væsentligt problem ved de nye modeller: De brede stalde var svære at få belyst og udluftet. Hvis vinduerne blev gjort større og flere, skete der et stort varmetab, som også betød at man ikke kunne udskifte luften så hurtigt som ønskeligt.

Den manglende ventilation havde siden forøgelsen af kreaturholdet og indførelsen af den kraftige vinterfodring i 1880-erne været et stort problem. Den fugtige staldluft var ikke bare et problem for dyrenes og træværkets sundhed, som tidligere beskrevet, men ammoniakdampene fik cementstenstagene til at forvitte. Der var mange eksempler på nybyggede gårde, som måtte have større eller mindre dele af taget skiftet ud efter få år.

I løbet af 1930-erne blev vinduerne og ventilationen genstand for mange overvejelser og undersøgelser. Løsningen på varmetabet blev isolerede indermure i klinkerbeton, samt isolerede lejer til køer og svin. Forsatsvinduer, som havde vundet indpas i stuehusbyggeriet, anbefaledes også, men blev sjældent anvendt. Først omkring 1960 blev det almindeligt at installere staldvinduer med 2 lag glas.

Løsningen på ventilationen blev aftræksskorstene i loftet - indtil ca. 1935 af træ og siden af metal - og der kom indstillelige ventilationskanaler i ydervæggene, der var afskærmet på en sådan

måde, at det ikke trak på dyrene. Desuden forsøgte man så vidt muligt at undgå at placere bundne dyr op til en ydervæg.

Arkitekt Knud Brücker, Odense, byggede den første af disse kompakte gårde ved Præstø allerede i 1927 og hævdede, at en gård med brede længer og højt rejst vinkeltag var både bedre og billigere end den smalle trempelbygning. I 1929 tegnede han den T-formede „helgård“, som en særlig funktionel type for gården med 60-70 tdr. land.

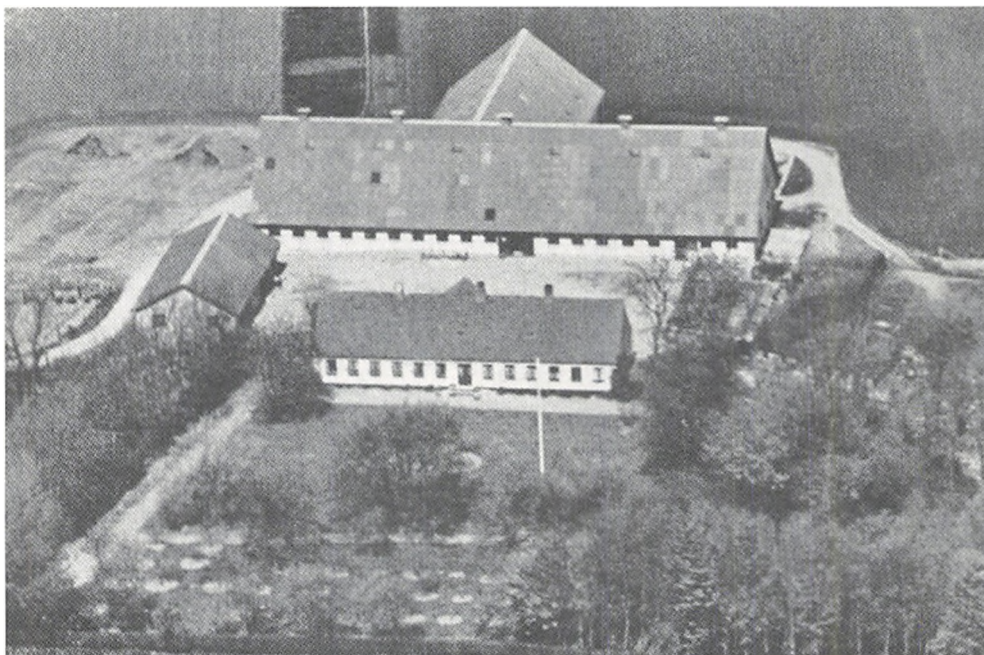
Brücker indledte i disse år et samarbejde med tidligere omtalte Lars Hansen-Larsen, og deres fælles resultater blev udnyttet i et landbygningsudvalg, som De sjællandske Landboforeninger og Bedre Byggeskik nedsatte i 1930, og som i de følgende 3 år byggede 3 gårde på Sjælland. Ejerne, hvis gårde var nedbrændte, gav udvalget frie hænder til at genopbygge gårdene efter de nye ideer (Hansen-Larsen, 1939, si. 12).

Udvalgets første projekt blev Vangegård ved Ølstykke, der blev bygget i 1931. Det var en ejendom på 35 tdr. land, og de nye vinkelbyggede længer skulle have plads til 12 køer, 12 stk. opdræt, 5 heste, 50 fedesvin og 2 søer med grise. Udlængerne blev gjort 14 meter brede og det høje tag blev belagt med 2. klasses teglsten uden understrykning, men på et lag forskallingsbrædder.

Udlængerne var funktionelt indrettede, og blandt de praktiske detaljer var placeringen af kværnummet midt i anlægget med kornsiloerne oven over, så kornet selv kunne løbe til kværnen. Udlængerne kostede 19.000 kr. Udvalget beregnede, at en firlænget gård med 9-10 meter brede udlænger med trempel, som skulle kunne rumme en lige så stor besætning, ville rumme korn/halm fra 6 ha. mindre end den vinkelbyggede gård, kræve 50% større arbejdsfærdsel - og alligevel koste ca. 20% mere.

Stuehuset på Vangegård var på 134 kvadratmeter i grundplan og havde tegltag ligesom udlængerne, men 1. klasses, understrøgne sten. Kælderen var 3/4 udnyttet til bl.a. fyrrum, og loftet havde 2 værelser, tørrerum, rullestue og et gæsteværelse i frontispicen mod haven. Der var indrettet badeværelse med wc i stueetagen, men mændene brugte antagelig mest det kloset, som var indbygget i hjørnet af ladelængen.

Året efter stod udvalget for byggeriet af udlængerne til gården Kirstensminde ved Remkolde, Vordingborg. Gården var på 68 tdr. land, og stalene skulle rumme 26 malkekøer + opdræt, 7 heste, ca. 80 fedesvin og 2 søer med grise. Her

Ill. 128. Kirstensminde ved Vordingborg (68 tdr. land); udlængerne opført 1932; her efter Hansen-Larsen 1939.

blev Brückers T-formede gård virkeliggjort, med den 14 x 40 meter store staldbygning liggende parallelt overfor det ældre stuehus, og den 13 meter brede lade bygget vinkelret ud fra staldens bagside. Udlængerne forsynedes med den type bølgede asbestplader, som i de følgende årtier blev brugt på næsten alle landets udhustage.

Udvalgets sidste projekt blev opførelsen af Ebbehøjgård ved Holbæk i 1933, en gård på 65 tdr. land, der tilhørte Lars Hansen-Larsens 76-årige far, Hans Larsen. Gården blev opført af samme materialer og konstruktionsmåde som Vangegård, blot med halvvalm, og den fik samme grundplan som Kirstensminde.

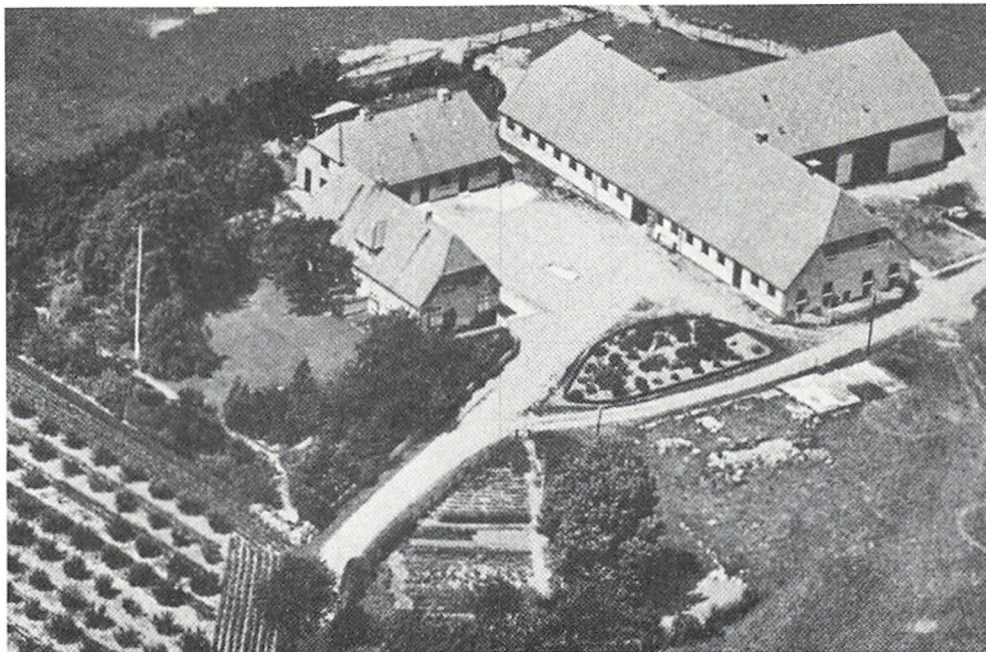
De to store gårde havde, som noget nyt, „avneskakter“, hvor avnerne fra tærskningen blev blæst hen for siden at blive brugt til strøelse. Alle gårde havde et „kølerum“ med kar, hvor det indlagte vand blev brugt til at nedkøle den nymalkede mælk. Siden blev malkemaskinen placeret her, hvad der ændrede rummets navn. De store lader var konstrueret uden forstyrrende lodrette bærende stolper, så man frit kunne manøvrere tærskværket rundt og komme omkring med hestevogne. Der var tværloer, men det var ikke meningen, at de skulle stå tomme. De blev fyldt op efter et bestemt system, så laden ydnyttedes optimalt⁶¹.

I løbet af 1930-erne byggedes yderligere en halv snes gårde på Sjælland efter T-formen, samt et ukendt, men tilsyneladende lille, antal af vinkeltypen (Hansen-Larsen, 1945, si. 7). Hansen-Larsen og Brücker forsøgte bestandig at forbedre

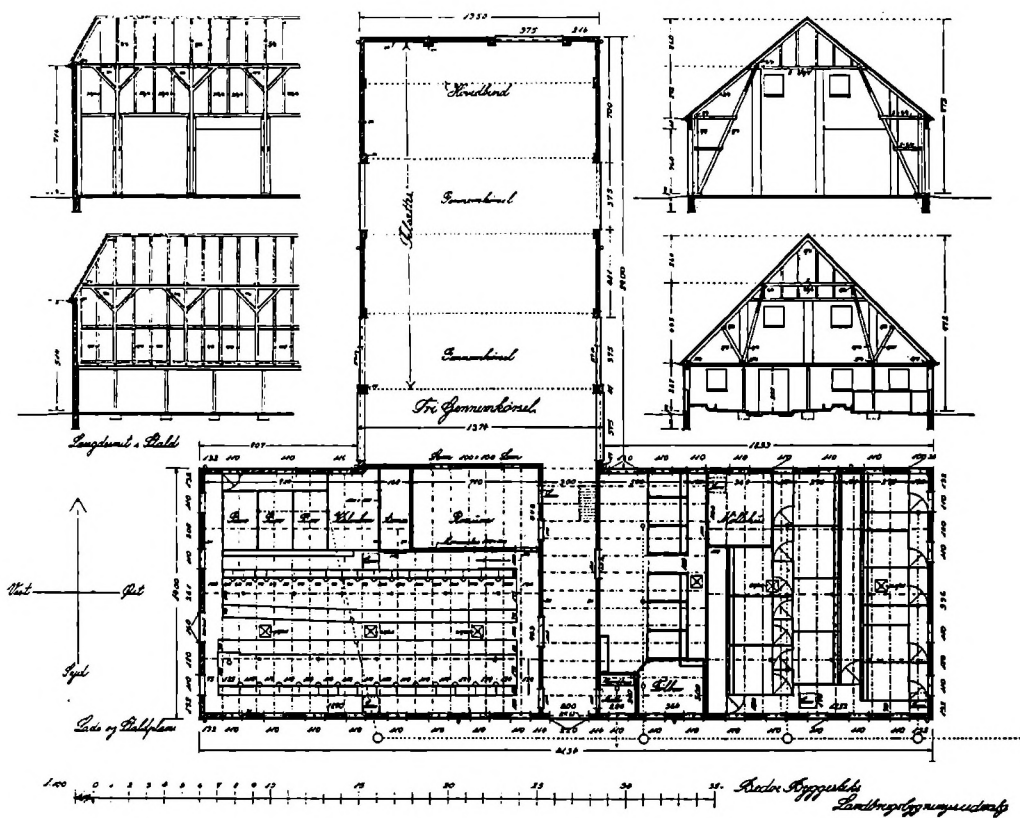
modellerne, men nogen stor forskel på Vangegård fra 1931 og de gårde, som parret lagde navn til omkring 1940, er der dog ikke.

De sjællandske landboforeninger agiterede vældigt for at få folk til at opleve disse gårde ved selvsyn og leverede også mange tegningskopier til interesserede. Der kom tilsyneladende også mange og kiggede - én af ejerne ansøgte for sjov landboforeningen om bevilling til en „Foreviser og Kaffe-traktement“ til besøgende, men den manglende byggeaktivitet havde tilsyneladende rod i to ting: Pengemangel og konservatisme. Landmanden Olav Ølgaard, der engagerede sig meget i gårdbyggeriet omkring 2. verdenskrig mente, at „*Det er først og fremmest Traditionerne, der binder, den ene Gaard skal helst være ganske lige som den anden paa samme Egn. Man holder ogsaa paa de trefløjede Udlænger, fordi det giver en lun Gaardsplads, og man gerne vil have en pæn sluttet Bebyggelse. Naar Beboelsesbygning og Staldbygninger ligger hver for sig, er det ikke saa kønt, og der bliver alt for meget Sus omkring Bygningerne*“ (Bygmesterbogen, 1941, si. 382).

I bogen *Nye danske Landbrugsbygninger* fra 1939 gør Hansen-Larsen ellers alt for at overbevise læserne om, at bygningstypen er både smuk og dansk, sammenlignet med byggeriet i øvrigt: „*1890-erne danner Skel i dansk Landbrugsbyggeri i arkitektonisk Henseende; indtil 1890-erne blev der bygget stiftfuldt i dansk Landbrug, medens Landbrugsbygninger, opført i dette Aarhundrede, overvejende har en nærmest rædselsfuld Arkitektur ... [der skrigger] i Landskabet ... med de store hvidkalkede Vægfla-*

Lars Larsens Ejendom "Ebbehøjgaard" i "Lyebø" ved Holbæk.

III. 129. Ebbehøjgård ved Holbæk (37 ha.), opført 1933; her efter Hansen-Larsen 1939 med grundplan efter Beretning. 1942.

der og lyse Jerntage“ (Hansen-Larsen, 1939, si. 21-22).

Selv om de brede længer og den åbne gårdsplads var et markant brud med gamle byggetraditioner var det tilsyneladende meget vigtigt for Hansen-Larsen at knytte forbindelsen bagud: „Selvfølgelig kan det ikke undgås, at de nye Landbrugsbygninger bliver mere dominerende i den danske Natur, end de gamle var og er. Men det stilfulde, smukke, venlige, rolige, i bedste Forstand kulturprægede, bør føres fra de gamle Bygninger over til de nye“ (Hansen-Larsen, 1939, si. 22).

Hansen-Larsen gentager igen og igen, at de nye bygningsmodeller var „danske“ - understøttet mere danske end de tusindvis af nyere længer med bl.a. trempel. Nationalismen havde i slutningen af 1930-erne holdt sit indtog i arkitekturdebatten igen, og udover de „tyske“ trempel var der den internationale „Funkisstil“ at holde op som modbillede på det gode danske. Men tilsyneladende var der ingen grænser for landsmændenes dårlige smag: „Naar det gælder Landbrugsbyggeriet, synes Bonden mig mest haardnakket i at antage det daarlige af det nye og i at kaste det bedste af det gamle over Bord“, mente Hansen-Larsen (1939, si. 10).

Arkitekt Harald Nielsen, der havde siddet sammen med Hansen-Larsen i Landbygningudvalget, skældte ud over folks brug af funktionalismen, som var blevet „udvendig Tilegnelse af ny Form for Formens Skyld ... et ubefæstet Skønhedsbegreb, der gør sig gældende fra Klædedragt til Udstyr af Hjem og Hus ... Vort Lands almindelige Bygningskultur, og særlig den Del af Land- og Smaaabyggeriet, der helt er overladt til Projektering af Haandværkere, er igen gaaet i Forfald. Befolkning som Bygmester har igen mistet de uundværlige æstetiske Normer, som Bygge-

traditionerne gav dem. Byerne, Landsbyer og Landskaber vidner om, at noget fremmed, misklædende og urogivende er vokset frem med de seneste Aars Bebyggelse“. Som eksempel på „de ganske ligegyldige ydre Udtryk“ nævner han hjørnevinduerne, „der voldte konstruktive Vanskeligheder og ingenlunde var paakrævet af Udsigts- eller Belysningshensyn“. (Årsberetning for Bedre Byggeskik 3. rk: 4, si. 209; vores fremhævning).

At påberåbe sig at den ene bygningstype var smukkere og mere dansk end den anden kan betragtes som et forsøg på at føre en personlig, ideologisk kamp gennem arkitekturen mod befolkningsgrupper eller politiske systemer af anden observans. I stedet for at udtrykke sin konservatisme og nationalisme direkte blev det gjort med mursten.

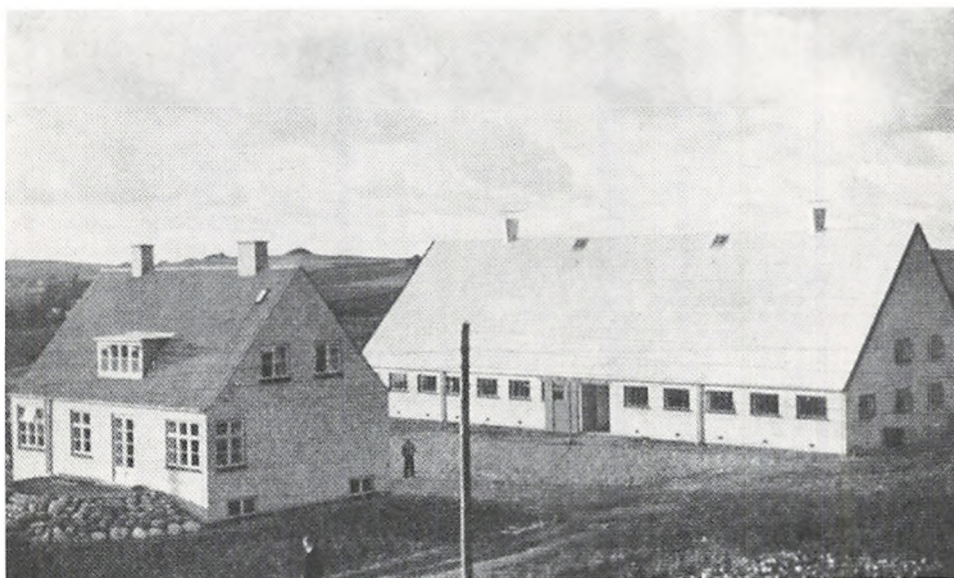
Efterhånden gled „funkis-trækkene“ sammen med den „danske“ arkitektur i bl.a. det stuehus, som Knud Brücker byggede ved Asnæs i 1940 (Ill. 130) (Hansen-Larsen, 1939, si. 18).

Hansen-Larsens veneration for det gamle havde også grænser. Der var i høj grad behov for nybyggeriet, og for at bedømme omfanget gjorde han et skøn over landbygningernes alder i 1939 - et skøn der nok var mest dækkende for forholdene i det østlige Danmark; i store dele af Jylland var bygningerne gennemgående nyere:

1) 40% af bygningerne bestod af gamle, svage, snævre, stråttækte gårde og husmandssteder ca. 50 til 200 år gamle.

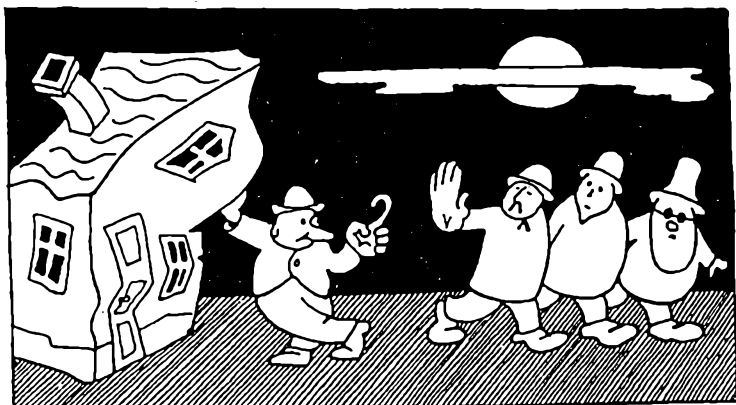
2) 25% var delvis ombyggede gårde og husmandssteder, med 1 eller 2 nye længer, de øvrige bygninger som i kategori 1.

3) 35% var nye og nyere grundmurede gårde

Ill. 130. Gård ved Asnæs, opført 1940 efter tegninger af Knud Brücker; her efter Beretning. 1942.

III. 131. Landsforeningen Bedre Byggeskik klagede i 1936 over den ringe tilgang af medlemmer. Her er Storm P's kommentar i B. T., efter Årsskrift for Bedre Byggeskik 1936.

Landsforeningen "Bedre Byggeskik" - Klager over for ringe Tilgang af Medlemmer.

DER KLAGES MEGET FOR TIDEN!

og husmandssteder med ildfast tag og oftest trem-pel, men i reglen for snævre og gårdene firelæn-gede, byggede i de sidste 40-50 år.

Blev det blot nogenlunde ordentlige tider for landbruget, vurderede Hansen-Larsen det som „en fin Opgave for Pengeinstitutterne og det offentlige at administrere i løbet af f. eks. 10 år Udflytningen og Fornyelsen af 10.000 gamle danske Bøndergaarde fra Landsbyen til et nogenlunde centralt beliggende Sted i Marken ... Samtidig vil der i Stuehusene til disse gamle Gaarde frigøres 10.000 hyggelige Landarbejderboliger, beliggende i Landsbyen, mens alle Udlængerne til de gamle Gaarde kan nedrives ...“ (1945, si. 265)

Som bekendt skete det ikke.

Nye danske Landbrugsbygninger indeholder andre rationelle betragtninger, som heller ikke blev fulgt. Hansen-Larsen rådede folk til at satse på sumpbævere i stedet for mink, og til at indrette store løbegårde til hønsene, skønt „... det har vist sig, at Hønsene kan klare sig med langt mindre Plads. I nogle Tilfælde anvender man endog med Held Bure til hver enkelt Høne, hvor der netop er tilstrækkelig Plads til, at Dyret kan vende sig, og her tilbringer Dyrene hele deres Levetid og lægger alligevel lige saa mange eller flere Æg end de fritgaaende Dyr.

Høsehold under disse Forhold er ikke omtalt her, da det maa anses for meget usandsynligt, at man i Landbruget vil gaa over til denne Form for Høsehold. Dertil vil den forekomme de fleste for unaturlig, og en saa intensiv Drift kræver en Pasning, som ikke altid kan gives Dyrene, hvor det øvrige Landbrug lægger stærkt Beslag paa Arbejdskraften“ (1945, si. 63 og 110).

Der blev aldrig bygget særlig mange gårde af Brücker & Hansen-Larsen-typen. Til gengæld fik modellen stor indflydelse på de statshusmands-

brug, der blev bygget i 1940-erne og 1950-erne. I længden kunne Jordlovsudvalget ikke tilsidesætte den overbevisende dokumentation for den kompakte bygnings økonomiske og funktionelle overlegenhed, leveret af en mand, der i mellemtiden var kommet til at besidde landbrugsvidenskabens mest betydningsfulde stilling: Professoratet i kvægavl på Landbohøjskolen.

Omkring 1940 var det at bygge en gård blevet så kompliceret, at landmændene burde have professionel rådgivning, mente Hansen-Larsen. Han havde selv erfaret værdien af at koble landbrugs-kyndighed med bygningskyndighed, men dette samarbejde mellem agronomen og arkitekten forblev ret enestående. Der blev godt nok oprettet en lærestol ved Akademiet i landbrugsbyggeri, men reelt fik arkitekterne ringe indflydelse på det moderne landbrugsbyggeri, og „godt det samme“ synes at have været en almindelig holdning hos begge parter.

Indflydelse fik i stedet en ny faggruppe, der kaldte sig „byggningskonsulenter“. Takket være interessen for Hansen-Larsens arbejde oprettede Landbohøjskolen et nyt lektorat i landbrugsbyggeri, og fra 1942 blev byggningskonsulenter ansat rundt om i de danske landboforeninger til at rådgive og projektere. Byggningskonsulenterne kom aldrig ind under de samme regler for statstilskud som de øvrige konsulenttjenester; deres arbejde måtte finansieres af de enkelte byggesager (Dansk landbrug, si. 72-73). Uddannelsen og aflønningsformen påvirkede selvfølgelig byggningskonsulenternes evne og vilje til at prioritere forhold ved byggeriet, som ikke var direkte forbundet med produktionsøkonomien. Derved havde landmændene fået en effektiv samarbejdspartner til efterkrigstidens landbrugsbyggeri.

9. Status over landbrugets bygninger 1850 - 1940

Strukturudviklingen i landbruget har reduceret antallet af landbrugsbedrifter fra ca. 200.000 i 1950-erne til ca. 67.000 bedrifter i 1994 - heraf ca. 30.000 fuldtidsbedrifter. Landbrugene er blevet meget større og samtidig mere specialiserede. Umiddelbart før Danmarks indtræden i EF i 1972 var 3/4 af bedrifterne alsidige brug med kvæg og svin; i 1994 var 37% af landbrugene uden dyr, 18% havde kun svin, 30% kun kvæg, mens de resterende 14% havde både svin og kvæg.

I kraft af dén udvikling har hovedparten af de landbygninger, vi i dag benævner „landbrugsejendomme“, kun en historisk tilknytning til landbrugserhvervet. Stuehusene på de nedlagte landbrug er i næsten alle tilfælde blevet til „et hus på landet“ - helårs- eller feriebolig uden direkte tilknytning til landbruget. Det har knebet mere med at finde anvendelse for de mere end en halv million udlænger. Mange står i dag helt eller halvt tomme, og en del er brudt ned. Set i forhold til antallet og den erhvervsmæssige anvendelse står bemærkelsesværdig få bygninger under åbenlyst

III. 132. Landevejsskilt øst for Odense; foto i OBM.

forfald. Bevarings- og vedligeholdelsesgraden af disse bygninger er faktisk bemærkelsesværdig set ud fra en funktionel betragtning; forklaringen er sikkert, at selv om bygningerne ikke har nogen praktisk funktion, er de både belånt og „beloved“. Ejeren hverken kan eller vil rive dem ned - så længe der er økonomi til at undgå det. Realkreditinstitutionernes lånevilkår og fradragsordninger gør det imidlertid til en tung byrde at bevare ældre bygninger.

En stor del af bygningerne på landbrugs-ejendommene, både på de virksomme og de nedlagte, kan i dag karakteriseres som „halvgamle“, dvs. på den ene side umoderne og måske ikke umiddelbart hensigtsmæssige til hverken produktion eller beboelse, på den anden side ikke gamle nok til alene af den grund at påkalde sig opmærksomhed.

Det er naturligt, men samtidig vigtigt at gøre sig klart, at disse halvgamle landbrugsbygninger tager sig meget forskelligt ud, afhængig af om de betragtes som kulturarv eller som en del af produktionsanlægget. I en bevaringsproblematik, som f.eks. i aftalen omkring denne rapport, omtales bygningerne som „nyere“, nemlig nyere end de bygninger, man hidtil har interesseret sig for i fredningsmæssig sammenhæng. En landmand derimod vil typisk opfatte bygningerne som „ældre“, i betydningen umoderne. Dermed være imidlertid ikke sagt, at han af den grund nødvendigvis ønsker dem nedrevet.

I første omgang er det næppe stuehusene på de gårde, der er i drift, der er truede - ikke på livet i hvert fald, men måske nok på skønheden af de seneste årtiers uheldige om- og tilbygninger. Selv om mange af dem er over 100 år gamle, er de oftest velbyggede og præsentable. Desuden er de gerne mere rummelige end moderne boliger - hvad der omvendt giver et opvarmningsproblem.

Derimod har det moderne landbrug kun i begrænset omfang kunnet finde driftsmæssige udnyttelsesmuligheder for de ældre udlænger, selvom mange af disse bygninger må vurderes som både sunde og solide. Bygningsudviklingen i det moderne landbrug synes tværtimod at gå i helt andre retninger:

1 a) Mere en 80% af den animalske produktion sker i dag i industrilignende haller yngre end 25 år med mekanisk/elektronisk afvikling af sta-

dig flere af produktionsprocesserne og med voksende bestræbelser på at kontrollere dyrenes klimatiske og bakteriologiske nærmiljø.

b) Bygninger, der tidligere blev brugt til foderopbevaring, er i dag overflødige, for kornet lagres i gastætte siloer eller afhentes på marken efter høst af det foderstoffirma, der løbende leverer færdigblandet foder pr. tankbil.

c) Den halm, der ikke snittes ved høst, kan nemmest lagres udendørs. Mælkeproduktionen er endnu afhængig af en lokal produktion af grovfoder, men denne opbevares ikke længere i lader, på staldlofter eller i siloer; den ligger emballeret i biologisk nedbrydeligt plastik i stakke eller lange pølser på marken nærmest gården, forsvinder i løbet af vinter og forår, for blot at blive bygget op til næste sommer og efterår - evt. med en anden placering.

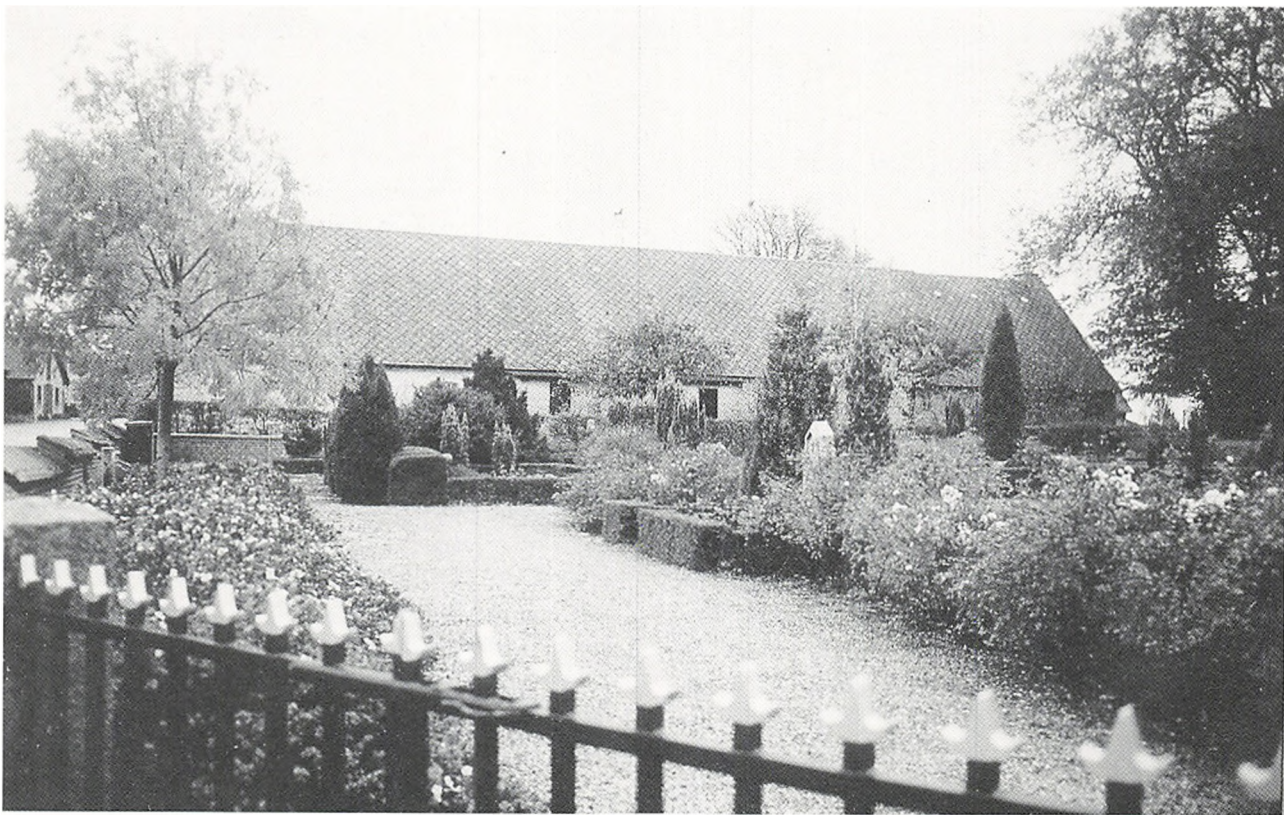
2) En lille, men voksende, del af produktionen sker på friland, der som ordet siger netop er karakteriseret ved ikke at bruge bygninger i traditionel forstand. Der er hovedsagelig behov for nogle simple skure evt. med dybstrøelse, hvor dyrene kan søge læ - eller, for drægtige søers vedkommende, mobile farehytter, som placeres frit på marken - én hytte til hver so med grise.

Begge de ovennævnte trends gør de ældre dan-

ske landbrugsbygninger marginale i erhvervsmæssig sammenhæng. De er måske billige ved erhvervelsen, men opfattes som for små og uhensigtsmæssigt konstruerede til en effektiv landbrugsproduktion. Dertil kommer, at de er arbejdsintensive og dyre at vedligeholde. Mange af de halvgamle stalde er ofte ombyggede indvendigt både 2 og 3 gange, inden landmanden til sidst flytter den intensive produktion til mere hensigtsmæssige bygninger, og giver den ældre bygning en birolle, eksempelvis som stald for gårdens kæledyr.

De gamle lader, hvor den bærende stolpekonstruktion står i vejen for traktorkørsel, bliver kun i mangel af bedre brugt som maskinhus eller halmmagasin; eller de anvendes som vinter (løsdrift)stald for kødkvæg⁶².

På de rene planteavlsgårde er den ældre bygningsmasse altså uhensigtsmæssigt bygget og i øvrigt næsten overflødig, og på de animalske brug har fuldtidslandmænd haft svært ved at anvende de halvgamle bygninger til traditionel, intensiv produktion. Til gengæld er der gjort mange eksperimenter med mere ekstensive driftsformer i de halvgamle bygninger bl.a. med opfedning af svin på dybstrøelse i de uopvarmede bygninger - evt. kombineret med en „multi-site production“, hvor

III. 133. Lade i Rynkeby ved Kerteminde; foto i OBM.

III. 134. Hundehus på drejelig fod; fotograferet af H. Zangenberg i 1924 på en gård (matr. nr. 5) i Smidstrup, Guldbjerg sogn på Fyn; foto på Nationalmuseet.

svineproducenten af hensyn til smitterisikoen spreder sin produktion på flere mindre landbrug.

Man kan spørge sig selv om ikke den (i dag) alternative og ekspanderende landbrugsproduktion kan udnytte bygningerne. Men med de gældende produktionsvilkår må brugen af den ældre bygningsmasse til erhvervsmæssig landbrugsproduktion opfattes som et overgangsfænomen. I dag drives mange deltidslandbrug eller alternative produktionssystemer fra ældre bygninger, men i det omfang sådanne alternative systemer kan præstere en nettomerpris pr. produceret dyr, vil det „alternative“, hurtigt blive „standard“, dvs. blive produceret rationelt i hensigtsmæssige bygninger.

En økologisk og dyrevelfærdsmæssigt forsvarlig produktion er vel ikke principielt uforenelig med moderne bygninger eller for den sags skyld særligt knyttet til de ældre?

Rapporten har peget på nogle temaer og perioder, hvorom vores viden er mangelfuld. Rapporten har også bemærket den ujævne fordeling

af bygningshistoriske undersøgelser. Taler vi om den totale bygningsmasse i landbruget 1850-1940, altså også om møddings- og roehuse, er der vel kun det fynske Gårdprojekt, som kan give et detaljeret overblik. Som Kommuneatlasserne og de fleste andre registreringer gennemføres i dag, er de dårligt egnede til at håndtere landbrugsbygningernes historie.

Noget af periodens byggeri er antagelig helt forsvundet. Det gælder især interiører fra produktionsbygningerne. Hvor finder man stalde med „rendestensbrædder“ i dag? Det gælder også nyere anlæg, som f.eks. 1930-ernes minkfarme. Skulle det land, der producerer over halvdelen af verdens minkskind, ikke interessere sig for den historie?

Andre bygningstyper er i dag ekstremt sjældne. Det gælder bl.a. kraftanlæggene: Hestegangshuse (med værk - især de fritliggende), motorhuse (med motor, aksler og drev), vindmotorer; og det gælder stuehusenes ældre installationer.

Det kan diskuteres, om det på længere sigt vil

være heldigt at koble bevaringen af landbrugets halvgamle bygninger med fremtidens landbrug. Det kan tage livet af mindst én af parterne! På den anden side kan man hævde, at der er en interesse for netop at bevare det ikke-industrialiserede udtryk, som de mindre, ældre bygninger og ejendomme giver, af landskabelige eller kulturhistoriske grunde.

Chancerne for at bevare en meget stor og varieret ældre bygningsmasse til hobby-, fritids- og boligformål synes gode. Selv om bygningerne fortsat skulle stå delvis ubrugte hen, ville hovedparten antagelig have et langt liv foran sig; tusindvis af landbrugsbygninger har allerede stået tomme i en generation eller mere. Gamle kreditforeningslån vil blive betalt ud, men der kan antagelig optages ny kredit på de kulturelle og identifikatoriske værdier, som landbruget skabte, især indenfor den periode, som rapporten behandler.

Når der i det ovenstående er givet udtryk for

visse forhåbninger til bevaringen af landbrugenes udlænger, er der ikke tænkt på de, ofte letbyggede, huse udenfor rammen af stuehus, stald og lader. Skov- og Naturstyrelsens Bygningsfredningskontor har allerede været opmærksom på møddinghusene, men også kornhjelmenene med pandepladetag, og 1930-ernes og 1940-ernes ensilagebeholdere, roe- og selvbinderhuse må anses for truede. Og paradoksalt nok hører 1960-ernes elementbyggede (Tectum)stalde med fritbærende konstruktion måske til blandt de allermest truede: Disse bygninger er ofte blevet for små og gammeldags til moderne produktion, men omfattes ikke af den urbane veneration for ældre produktionslænger; dertil minder de alligevel for meget om industrilandbrug.

Ud fra et planlægningssynspunkt synes det for øjeblikket mest påkrævet at få et overblik over den totale bygningsmasse og med dette og rapporten som baggrund udvikle en bevaringsstrategi.

Noter

1. Begrebet udvikles af B. Ehn & O. Löfgren i bogen *Kulturanalys*. Stockholm 1986 (1982).
2. Her citeret fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1945, si. 35.
3. Netop parallelgården spillede længe en væsentlig rolle i teoridannelsen omkring gårdens udvikling fra én- til firlænget anlæg, idet man anså den 2-længede parallelgård som et mellemstadium. Gården fra Vemb er dog et eksempel på, at man skal være forsigtig med at kategorisere bygninger, idet man forud for flytningen til Frilandsmuseet fandt ud af, at gården havde været 3-længet indtil 1770-erne (Stoklund, *Bondegård og byggeskik*. Si. 58).
4. H. Rasmussen & H. H. Engquist, „Nationalmuseets Bondegaardsundersøgelser“ i *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1945, si. 35 ff.
5. A. Steensberg, *Den danske Bondegård*. 1974; si. 7.
6. I litteraturlisten bag i dette værk er der henvisninger til undersøgelser vedr. byggeskikken før 1850.
7. Danmarks Arkitektur IV, si. 65.
8. I H. Langberg og H. E. Langkilde, *Dansk Byggesæt omkring 1792 og 1942*. Udgivet i 1942 i anledning af Den almindelige Brandforsikring for Landbygningers 150-års jubilæum.
9. Materialet efter 1856, hvor taksationerne blev opbevaret hos de lokale vurderingsmænd, var mangelfuldt bevaret i det statslige arkivvæsen, og efter brandforsikringens privatisering i 1872, hvor gårdene så småt begyndte at sprede sig på flere selskaber, blev det rigtigt svært. Gennem en storstilet kampagne lykkedes det at indsamle eller registrere tilstrækkeligt materiale til, at undersøgelsen kunne gennemføres.
10. I forbindelse med denne rapport har vi brugt Gårdprojektets materiale til i 2 sogne at undersøge aldersspredningen på bygningerne til hver enkelt gård.
11. Dette gælder dog ikke Ålborg-rapporten, hvorfor man også kan se, at forfatteren kun har fundet store gårde over 50 tdr. land bevaringsværdige.
12. I 1960-erne og 1970-erne udarbejdede Fonden for Bygnings- og Landskabskultur en række registranter over „bevaringsværdige bygninger“ i enkelte egne af landet (se litteraturlisten). Her er den æstetiske tilgang helt enerådende; udlængerne og bygningernes alder interesserer man sig ikke synderligt for; omtalen af landskabet og naturressourcerne bliver derfor til intuitive udsagn om livs- og byggevilkårene på egnen. Og netop på grund af den manglende interesse for de historiske, idé- og driftsmæssige forudsætninger, for dynamikken i byggeriet, står registraratorerne uforstående overfor den „bevidstløse ødelæggelse“ af den ældre bygningsmasse.
13. I artiklen bruges den bestemte form om hver af gårdene, hvorved de tendentielle anvendes som repræsentant for en bestemt type eller epoke.
14. Se også Skougaard og Jeppesens diskussion af problemet; 1989, 137-38.
15. Denne form for jordspekulation er nedtonet i de klassiske værker om 1800-tallets landbrug, og måske har vi her en del af forklaringen på, at „gårdmandslinjen“ (se Kjærgaard 1979-80) i historieskrivningen ikke har beskæftiget sig med husmandsstedet i 1800-tallet: Det var medaljens bagside ved fremkomsten af det selvejende gårdbrug.
16. Hans Jensen, *Dansk Jordpolitik II*, si. 29.
17. Kilden er udgivet af Landbohistorisk Selskab ved Holger Rasmussen. København 1982. under titlen *Optegnelser fra Holevadgården*. Gennemgangen her er baseret på Hedegaard 1984.
18. Spiltovet skulle helst være ligeså bredt, som hesten var høj; *Landmandsbogen 1895 II*, si. 288.
19. Ole Højrup anfører dog i sin artikel om landbruget i Vestjylland for 100 år siden, at der ikke altid var en hæk i hestestalden i dette område. I stedet blev høet lagt på gulvet som i kostalden. (Højrup 1960, si. 61).
20. Når man taler om de ældre murede huse som „grundmurede“, så var der sjældent tale om en udgravet syld ned til frostfri grund (ca. 90 cm) for i 1880-erne; et par lag af store marksten lagt i kalk, evt. afrettet foroven af en række mursten på kant, var et almindeligt fundament. Ofte var den synlige del af fundamentet gjort af tilhuggede granitblokke, der var slebet mod gårdsplads og gade, men som oftest rå mod marken. I 1860-erne og 1870-erne brugtes en mellemform, „konkret“ ved nogle gårde, herunder „Vesterdal“ ved Gamborg, der blev opført i 1862. Gårdmanden beskrev fænomenet i sin dagbog: „I stedet for den almindelige kampestensgrund blev anvendt den i de sidste år opfundne konkret: En blanding af slagne småsten, sand og kalk mm., som blev stampet, og efter at sokkelen var muret oversmurt med en blanding af beg og kultjære.“ (Vesterdal, si. 318).
21. En agerumslade ved Borupgård blev bygget med 1 meter tykke lerstampede vægge i 1845, ligesom der byggedes en del husmandssteder, landsteder og skoler i første halvdel af 1800-tallet. I tiden 1850-1940 synes „lerhusene“ ikke at have spillet nogen større rolle; i 1940-erne indleverede den bekendte bygmester Marius Pedersen fra Holbæk et forslag til et statshusmandsbrug i Jylland på 15 tdr. land til Statens Bygningstjeneste, men forslaget blev „henlagt“ (Risom, si. 94).
22. Peter Seeberg anfører for Viborg Amt, at man visse steder anvendte strandsten som vægmateriale, ja i et område ved Nors på Thy, Frøslev-Erslev på Mors og Daugbjerg endog flint; Seeberg 1989, si. 16-17. På Stevns skulle flinten i kridtlagene være brugt til fundamentsten i landbygninger; *Landmandsbogen 1895*, si. 345.
23. Steensberg 1974, si. 155-157. Se også Peter Dragsbos artikel i *Fortid og Nutid* 1995: 2, si. 154 ff., hvor han refererer Anita Hagemeyer-Kottwitz undersøgelse af de 3-længede anlæg i Angel fra slutningen af 1700-tallet til det 20. århundrede (1982).
24. Som i bindingsværkshuset blev de rektangulære vinduer og døre sat i efterhånden, som muren byggedes op, og karmen bar det korte murstykke op til gesimsen indtil afhærdningen. De rundbuede vinduer afslører en anden byggeteknik, hvor muren gøres færdig først med selvbærende rundbue (stik) over hullerne i muren til døre og vinduer, der isættes til sidst.
25. Mange bindingsværksbygninger fik ved ombygninger i 1860-erne og 1870-erne forhøjet loftshøjden i stuerne ved at sætte en gesims ovenpå tagremmen og lade bjælkerne hvile på denne. Denne gesims kunne være af

- træ, men efterlignede den murede gesims.
26. Se bl.a. Danmarks arkitekturs afsnit om klassicismens herregårde, IV, si. 162 ff. og Dragsbo 1993, si. 55, samt Esbjerg Museums udgivelse af Landbygninger i Esbjerg Kommune.
  27. Var stuehuset bygget uden et tidssvarende rum til nedkøling og behandling af mælken, blev en mælkestue oftest indrettet i enden af den ene sidelænge eller som tilbygning til stuehusets bryggersdel, som på Tinggård ved Bogense.
  28. P. Dragsbo anfører, at netop indkørselsporten til den firlængede gård var et vigtigt kulturelt symbol; en gård måtte have en port for at blive regnet for noget, og hvor stuehuset var fraliggende opførte man derfor ofte en murbue mellem stuehuset og den nærmeste længe. En tilsvarende rolle spillede et søjlepar for enden af alléen eller ved indkørslen.
  29. Denne mentalitetshistoriske tilgang til arkitekturen er tidligere foretaget på gårdbyggeriet af bl.a. Martin Zerlang, *Bøndernes Klassekamp i Danmark* (1976), si. 143-148, og forbillidigt af Karen Schousboe i indledningen til *Landbohistorisk Selskabs udgivelse af Søren Pedersen, Havrebjergs optegnelser* (1983).
  30. Beretningen er her gengivet efter Dragsbo, 1993, si. 57; se i øvrigt Vesterdals kommenterede udgivelse af dagbogen i *Fynske Aarbøger* 1966, si. 276 ff.
  31. Se bl.a. Danmarks Arkitektur IV si. 65-66 og Skalk 1972:6.
  32. Tagrender fandtes dog også på en del af de statelige stuehuse bygget efter 1860, bl.a. på den tidligere omtalte gård „Vesterdal“ ved Gamborg på 56 tdr. land, bygget i 1862.
  33. Tanken om, at cementen skulle ligne noget andet og mere ædelt end den var, kan opfattes som et karakteristisk eksempel på, at vi er tilbøjelige til at nedlægge nutidens værdisæt over fortiden. Hvorfor skulle den stænkpuddede cement, som var et populært udsmykningstræk over hele landet især i 1890-erne, ikke forestille „cement“ - symbolet på de moderne tider med ny teknologi og fremskridtstro?
  34. Niels Pedersen på Vittenbjerggård satte 3-fags vinduer i det nye stuehus i 1888, og det samme gjorde enkelte andre sjællændere også. Nogle af dem var antagelig inspireret af de udstillede gårdbygningsmodeller på den store Nordiske Kunst-, Industri- og Landbrugsudstilling i København samme år.
  35. Anders Svendsen var forstander på Tune Landbrugsskole 1871-1895. Han gennemførte en række forsøg på skolens landbrug og mente derigennem at kunne påvise det økonomisk fordelagtige i en forøget anvendelse af kraftfoder til malkekøer ud fra princippet, at de første 3-4 foderenheder (1 foderenhed = næringsværdien af 1 kg byg) under alle omstændigheder ville gå til koens „vedligehold“, mens foderet derudover ville blive omsat i en forøget mælkeproduktion; Svendsens bog „Fodringslære“ blev fra 1880-erne brugt på de fleste af landets landbrugsskoler og udkom i 11. oplag i 1911; Hedegaard, utrykt manus (1996) og S. P. Jensen, *Det danske landbrugs historie*, III, si. 314 ff.
  36. Stalde med en vis ventilation fandtes dog: „Vesterdal“ ved Gamborg fra 1862 havde 7 oplukkelige „dobbelte“ støbejernsvinduer til at lukke op ud af ialt 22 staldvinduer fra Hess Jernstøberi i Middelfart, samt drænrør i stald- og mælkestuevæggen til ventilation; Vesterdal 1966.
  37. På Als var det almindeligt før 1850 at opføre bindingsværkslader med en forhøjet væg, der var „3-tavlet“, og her kunne det øverste tavl have brædder eller lemme; Gottlob 1972, si. 10. Andre steder i landet fandtes 3-tavlede bygninger kun på præstegårde, herregårde, store vandmøller mv. På Fyn var det øverste tavl kun halv højde og forsynet med tætsiddende dækker.
  38. Brogaard taler om trempelbygningernes „*utrolig store udbredelse i dansk landbrugsbyggeri*“ (si. 58). Udsagnet om typens udbredelse bygger bl.a. på indtryk fra beretningen i forbindelse med udarbejdelsen af denne rapport.
  39. S. P. Jensen, *Det danske landbrugs historie*, III, si. 289 og *Statistiske meddelelser* 1910, 4. rk. nr. 34; 1925, 4. rk. nr. 72 og *Statistisk Årbog* 1945, si. 53. Konsulent M. P. Svendsen konkluderer omkring 2.verdenskrig, at det kan „*sikkert i mange Tilfælde betale sig at overdække Møddingsstedet med et forholdsvis billigt Tag, hvorimod det ikke kan anses for rentabelt at bygge solide, tætte Møddingshuse*“; *Haandbog for det mindre Landbrug I*, si. 193.
  40. Der findes mig bekendt ingen danske undersøgelser af forandringen i landbefolkningens toiletvaner i 1800-tallet, men derimod flere nyere etnologispecialer om udviklingen i byerne. 1919-kildens konstatering om landbefolkningens „utilbøjelighed“ til at benytte latrinet synes at bekræfte svenske undersøgelser, der påviser, at netop landbefolkningens primitive omgang med og syn på kroppen pikerede de civiliserede byfolk allermost. (Frykman & Löfgren, 1979, si. 159 ff.)
  41. Allerede i 1794 anså præsten Høegh manglen på trækraft som noget af det væsentligste „af alt, hvad der medvirkede til Uselvstændighed“ i sin præmierede anvisning til et velindrettet landbrug. Landbokommissionen, som blev nedsat i 1894 fandt, at kun 16% af husmandsstederne blev drevet uden brug af fremmed trækraft; de 10% ved hjælp af egen hest eller heste, de 6% med køer eller stude som trækraft.
  42. Bindingsværk indgik også i de flere af de øvrige udstillingsbygninger, samt i Rosens øvrige Odense-byggeri; Finn Grandt-Nielsen, *Huse i Odense*, 1995.
  43. „Landmandshuset“, som odenseanerne kaldte mønsterhusmandsstedet, blev snart løbet over ende af byudviklingen. Jorden blev allerede bebygget omkring 1. verdenskrig, og huset selv faldt antagelig i 1950-erne ved anlæggelsen af en ringvej syd om byen; Hedegaard, endnu upubliceret manus i Bygningshistorisk Afdeling om Landmandsforsamlingen i Odense år 1900.
  44. Husmandsstedet er både beskrevet af Palle Friis og museets arkitekt Niels Bendsen, jvf. litteraturlisten, og de 2 er uenige om flere detaljer i byggeriet. Friis angiver 1889 som byggeår, Bendsen 1899, hvad der af forskellige grunde synes mest troværdigt; Friis angiver, at bygningerne i 1940-erne blev belagt med eternitplader og tegl, Bendsen siger cementsten.
  45. Hverken D. Rasmussens eller Udstykningsforeningens tegninger og byggeanvisninger beskæftigede sig med møddingssteder og ajlekummer - for møddingsstedernes vedkommende fordi man regnede med, at husmanden selv kunne stå for anlæggelsen.
  46. Bl.a. med dannelsen af „Foreningen af 3die December

- 1892“, hvis formål var at gøre Kunstakademiets arkitekturstuderende fortrolige med de danske byggetraditioner gennem opmålings- og tegnearbejde - senere med oprettelse af „Den danske klasse“ på akademiet; se i øvrigt omtalen af Bedre Byggeskiksinstitutet i Bygmesterbogen (2. udg. 1941, si. 10 ff). Bygmester D. Rasmussen anfører i øvrigt fru admiralinde Emma Gad som den første til at pege på det forlorne i tidens byggeri med en artikel i „Kvindernes Blad“ i 1904.
47. Se også afsnittet „Vore grimme huse“ - debatten om hjemstavnstilen i det danske Sønderjylland“ i Christian Kaatman, 1988.
  48. Arkitekt Anton Rosen gør meget ud af sin anvendelse af (store mængder) dansk nåletræ ved Landmandsforsamlingen i Odense 1900. Forstander D. Rasmussen forklarer i Husmandens Bolig (si. 17), at dansk gran nok kan bruges i stedet for importeret fyr, hvis det udtørres grundigt; dets underlegenhed er ikke træets (eller nationalitetens) skyld, men beror på, at det bruges for hurtigt efter fældning, samt fældes med for stor saftmængde.
  49. Årsberetningen for Bedre Byggeskik 1920, si. 34-37.
  50. Se Årsberetning for Bedre Byggeskik 1918, si. 19 ff. vedr. foreningens forsøg på at forbedre indfarvningen af cementtagsten.
  51. FDB gennemførte i 1938 en spørgeskemaundersøgelse gennem husholdningsforeningerne vedr. stuehuses indretning og installationer. Af 2000 skemaer blev kun godt halvdelen besvaret, hvorfor man må forholde sig kritisk til resultaterne, hvis hovedoplysninger om statshusmandsstederne bringes her: 57% havde elektrisk installation, 1,7% havde badeværelse, 5% har indlagt vand i køkkenet og 19% i bryggerset (ofte var der langt til pumpen - i 4 tilfælde over 50 m); Lis Rasmussens kapitel „Boligen paa Landet“ i Helge Larsen, *Landbrugsbyggeri*. 1948, si. 141.
  52. Husmanden valgte at indrette stald i de 8 fag af det i alt 20 fag lange, grundmurede stuehus fra 1874.
  53. Opfindelsen blev gjort af tidligere omtalte bygmester D. Rasmussen i 1903, der udnyttede svinenes forkærlighed for at gøde samme sted og helst, hvor der er fugtigt, til at dele stien op i en våd og en tør afdeling med halm. Når der skulle muges, blev alle låger mellem rensegangene slået om mod åbningen til den tørre afdeling, hvorved grisene blev lukket inde. Derefter kunne man hurtigt skovle møget sammen på langs ad rensegangen og op i den medbragte møgbør, hvor man tidligere havde måttet kravle over i hver sti og transportere hver skovlfuld hen over svin og ædetrug. Systemet blev brugt på næsten alle gårde de næste 60-70 år; D. Rasmussen, *Bygning og Indretning af Svinestalde*. 1903.
  54. Publikationen er uden trykkeår, men omtales i 1948 som værende udgivet for nogle år siden.
  55. Ifølge FDB-s undersøgelse havde 14% af gårdene installeret centralvarmeanlæg i 1938 (Larsen, 1948, si. 140). Under krigen var brændselsmanglen så stor, at mange lod det nye centralvarmefyr stå ubenyttet, og genindsatte en kakkellovn, der kunne varme op lokalt.
  56. I egne med stor kartoffelavl blev kartoflerne i mellemkrigstiden (og senere) et meget brugt svinefoder, og for at få svinene til at æde så mange som muligt, kogte man kartoflerne. Det foregik som regel på mejeriet og ofte mange læs på én gang. De kogte kartofler blev derefter kulet ned og dækket med jord. Nogle gårde havde egne indretninger ved svinestalden til kartoffelkogning af mindre portioner - nogle klarede det såmænd på køkkenkomfuret.
  57. Lov nr. 565, 1940 om opførelse af ensilagebeholdere.
  58. Stat. Medd. 4. rk. nr. 116, 1943, si. 61-62.
  59. Stat. Efterretn. nr. 341, 1945.
  60. På den tidligere omtalte gård, Christiansminde, (afsnit 8.2) var der ifølge en brandtaksation omkring 1925 installeret 3 lampesteder: En i hestestalden, én i kostalden og én i svinestalden.
  61. Steensberg anfører flere steder, at jyderne holdt fast ved deres langlo, fordi den var hurtigst at bruge i høst, hvor der var travlhed og ofte mangel på mandskab til at stikke negene op i toppen af en meget høj lade; Steensberg 1974, 162.
  62. Nogle har gjort som Chr. N. B. Ulrich, formand for De fynske Landboforeninger, der erstattede tømmerkonstruktionen i sin bindingsværkslade fra 1804 med stålspær. Her er der imidlertid ikke tale om nogen helt almindelig lade, men en bygning på 15 x 60 meter.

Appendiks

1. Bygningsstatistikken og bygningsidentifikationen

Indtil 1976 er der kun blevet lavet enkelte opgørelser vedrørende antallet af maskin- og mødningshuse, vindmøller m.v. Der er ikke blevet ført statistik over landbrugets bygninger. Siden 1976, har Bygnings- og Boligregisteret - BBR -, været i brug. Formålet med BBR er at tilvejebringe oplysninger til brug for ejendomsvurdering, planlægning og statistik. BBR er altså ikke etableret med henblik på historiske studier, men på en administrativ-vurderingsmæssig administration. BBR giver oplysning om hver enkelt ejendoms anvendelse, bygningernes alder og antal, boligens karakter, byggematerialer, installationer, ejerforhold og beliggenhed mm. Formidlingen af oplysningerne sker dels gennem oplysninger om de enkelte ejendomme, dels gennem statistiske udtræk på kommune-, amts- eller landsniveau. Endelig udgives i ny og næ 'bygningsopgørelser', indeholdende statistiske oversigter.

Da BBR er det eneste bygningsstatistiske redskab til belysning af landbrugsbygningerne, bliver det i dette kapitel genstand for en mere indgående vurdering. Vi tager afsæt i Danmarks Statistiks landbrugsstatistik, som er en erhvervsstatistik, der ikke går ned på bygningsniveau. Dernæst undersøger vi BBRs validitet på konkrete forhold vedrørende de enkelte bygninger. Dette gøres ved at sammenligne oplysninger fra BBR med forskningsmæssigt etablerede data fra 'Gårdprojektet' (Se rapportens kap. 1.2.3). Endelig prøver vi at udnytte BBR til belysning af udviklingen i bygningsmassen, ud fra alders- og materialekriterier.

Man skal ikke forvente, at oplysninger indsamlet med eet formål nødvendigvis har værdi for et andet, men i mangel af bedre må det undersøges, hvor meget der er at hente. Man må finde ud af, om de oplysninger BBR formidler er troværdige nok til at kunne bruges i lødig sortering af den kolossale bygningsmasse, som hører til landbruget. Kan man stole på oplysningerne om ejendommenes anvendelse, bygningers antal og alder, er meget vundet, idet det så vil være muligt at bruge BBR-oplysningerne til underinddeling af de 700.000 landbrugsbygninger i mindre grupper, f.eks. med tidsmæssigt sammenfaldende bygninger, bestemte byggematerialer, antal bygnin-

ger på landbrugsejendommene og meget mere, hvilket atter vil være til gavn f.eks. i en regionalisering eller anden geografisk underinddeling.

BBR får i høj grad sine oplysninger fra ejerne. 30 - 40%¹ af data kommer fra ejerne, men også kommunale forvaltninger bidrager under et med ca. 42%². Eftersom BBR bruges i skattemæssig sammenhæng, kan en række ejeroplysninger, f.eks. vedrørende bygningsstandard og installationer, formodes at være mindre præcise - alene fordi ejerne ikke har nogen fordel af at moderniseringer registreres. Kriterierne for bygningsvurdering - antallet af bygninger, bygningsalder, byggematerialer mv. - ligger ikke mere fast, end at der kan være store variationer, såvel i kvaliteten af de ejermeddelte som i de kommunale forvaltningers oplysninger.

2. Landbrugsstatistik og BBR

I 1940 var der ca. 200.000 landbrugsejendomme. Dvs. 200.000 enheder, der hver især omfattede flere bygninger. Kikker man på landbrugsstatistikken, fremgår det, at der i dag er ca. 67.000 landbrugsbedrifter. Hvad er der blevet af de resterende 133.000? De landbrugsejendomme der drives i dag, har i hovedsagen deres oprindelse i perioden 1850 - 1940 eller tidligere. I perioden 1940 - 1960 blev der nemlig kun anlagt ca. 4.500 ejendomme, alle statshusmandsbrug. Det er altså marginalt, hvad der er kommet til af ejendomme siden 1940. Hvis de 133.000 ikke alle er revet ned, betyder det, at landbrugsstatistikken kun kan identificere 1/3 af de ejendomme, der har rapportens interesse. Da rapportens genstand ikke er landbrugsejendomme i drift, men eksisterende bygninger opført til landbrug, er landbrugsstatistikken ikke særlig anvendelig til vores formål. Hvorledes finder man så de relevante ejendomme, og får man et indtryk af deres bygningsmasse?

BBR definerer en bygning som: „En sammenhængende bebyggelse, opført på en selvstændig ejendom, i det væsentlige opført af ensartede materialer ...”³ Der er altså ikke tale om nogen historisk eller funktionel forståelse af bygningen, hvor bygninger eller ændringer forklares og forstås, men snarere om en visuel-fysisk forståelse. Man kunne med denne definition teoretisk indberette en sammenbygget, firlænget bindingsværksgård som een bygning, hvilket ville være mere forvirrende end oplysende for brugeren.

Hvis kriterierne, for hvad der er bygninger, er velkendte og anerkendte, beror *bygningstallet*

kun på en simpel optælling. Derimod kan det, hvis f.eks. *ydevægs materialet* i en bygning ikke er ensartet, således som det ofte er tilfældet på landbrugsejendomme, i høj grad være afhængigt af skøn, hvad der oplyses vedrørende byggematerialer. Ydevægsmateriale-oplysningerne i BBR er altså i udgangspunktet mere tvivlsomme end bygningsantallet. *Tagmaterialet* på en bygning bestemmes formentlig mere entydigt, og opgivelserne her forekommer sikrere. Endelig, hvis en bygning er fra før århundredskiftet, hvis bygningen er resultatet af mange ændringer, eller hvis *bygningens alder* ikke kendes præcist, kan det være endog særdeles vanskeligt for ikke-specialister at datere en bygning. Derfor er aldersopgivelser - specielt for avls- og driftsbygninger problematiske, idet disse bygninger nok ikke omfattes med samme interesse og viden som stuehuse. Alle disse forhold spiller en stor rolle i BBR.

Tager man en let tilgængelig oplysning, som i hvert fald ejeren er i besiddelse af, - nemlig bygningsfredningsforhold -, viser det sig, at der i BBR 1994 meddeles 2.594 fredede bygninger, mens der til 1995 sker et fald til 2.551⁴. For det første faldér antallet af bygningsfredninger ikke, og for det andet udgør det meddelte tal kun lidt over 1/4 af det faktiske antal. Dette giver naturligvis anledning til en vis skepsis vedrørende BBR. Oplysningerne om fredning må anses for direkte vildledende.

3. BBR's oplysninger om bygningsantal

I 1995 er der i flg. BBR ca. 2.350.000 større og 1.450.000 mindre (små-)bygninger. I alt skal der ifølge BBR være 3,8 millioner bygninger⁵ i Danmark. Blandt disse er 148.000 'stuehuse til landbrugsejendomme'. At disse stuehuse er 'til landbrugsejendomme' fører til, at man 1) må antage, at BBR mener, at der er 148.000 landbrugsejendomme og 2) nok må forvente, at der i tilfælde, hvor der er stuehuse også er avlsbygninger.

Til stuehusene skal der i følge BBR lægges 555.000 drifts- eller avlsbygninger, som godt nok også indbefatter gartnerier og bygninger knyttet til råstofindvinding. Men da gartnerier m.m. antalsmæssigt må være marginale, regner vi med godt 500.000 landbrugs-driftsbygninger. I alt drejer det sig om lidt under 700.000 landbrugsbygninger - eller omregnet - 148.000 landbrugsejendomme hver især bestående af gennemsnitlig ca. 4,7 bygninger. Hvis man ser rent statistisk på det, vil der, hvis man fordeler de mange ovenfor nævnte småbygninger ud i forhold til landbrugs-

bygningernes og stuehusenes andel af det samlede antal bygninger i Danmark, være yderligere ca. 400.000 småbygninger knyttet til landbruget, bringende os frem til i alt ca. 1,1 million landbrugsbygninger i 1995. Altså 7 bygninger pr. landbrugsejendom.

Vi har, for at vurdere pålideligheden i BBR's bygningsantal, „målt“ dette antal op mod de tal en historisk-funktionel bygningsforståelse giver. Den historisk-funktionelle forståelse beskæftiger sig med bygningens tilblivelseshistorie og funktion, og kan medvirke til at opløse et sammenhængende bygningskompleks i mindre dele som mere detaljeret afspejler fortidens skiftende *bygningsbehov og dermed bygningsformål*. Dette er gjort ved at sammenligne BBR's oplysninger med Gårdprojektets oplysninger vedrørende 31 landbrugsejendomme i Åsum Sogn, Odense kommune. Disse gårdes bygningshistorie er vel-dokumenteret gennem oplysninger i Bygningshistorisk afdelings arkiv (Gårdprojektet), der, som tidligere omtalt, bygger på arkivalske undersøgelser, specielt i brandforsikringsarkivalier, efterfulgt af en besigtigelse. Til grund for oplysningerne i gårdarkivet ligger som nævnt, at det afgørende har været *hvornår* der er sket bygningsudvidelse og *hvorfor*. Både selvstændige bygningers og tilbygningers alder og formål derfor er noteret.

Undersøgelsen viser, jvf. bilag 5, at af de 31 gårde, der beviseligt var i drift indenfor perioden 1850-1925, og altså også vigtige i rapportens sammenhæng, bliver de 25 omtalt som havende stuehus, og dermed som landbrugsejendomme. Ingen stuehuse var uden avlsbygninger. Af de resterende 6 stuehuse omtales de 4 som parcelhuse, 1 som rækkehus, og 1 som flerfamilieshus. Dvs., at 6 eksisterende bygninger, der er etableret som stuehuse, af BBR er omdefinert til andre bolig- eller bygningstyper. Af disse seks havde de 5 fra 2 til 5 tidligere avlsbygninger tilknyttet. Man må derfor konstatere, at når der i BBR vedrørende Åsum er tale om stuehuse til landbrugsejendomme, forefindes der også avlsbygninger. Dette betyder imidlertid ikke det omvendte: At alle de avls- og driftsbygninger vi måtte interessere os for, er beliggende ved stuehuse. Da det må antages, at langt størsteparten af de 200.000 landbrugsejendomme, der var i drift ca. 1940, og de 4500 ejendomme der blev etableret efter 1940, havde stuehuse, 'mangler' der ca. 60.000 stuehuse i BBR's opgørelser. En del stuehuse og landbrugsejendomme er siden 1940 blevet ofre for byernes ekspansion enten ved nedrivninger eller

omfattende ændringer. Mange solide stuehuse findes imidlertid fortsat, men er i BBR, således som det ses i Åsum, blevet omdefineret til andre formål. Dette kan muligvis efter nutidig, administrativ vurdering være godt nok, men er i forhold til vores behov ret uheldigt. Matr. nr. 14, løbenr. 301011 i Åsum belyser dette. Der er tale om et usædvanlig interessant stuehus fra 1856. Det havde oprindelig kamtakkede gavle, fuld kælder og loftsmalerier. Da avlsbygningerne er borte, og huset i BBR omtales som et flerfamilieshus, vil man aldrig kunne finde frem til det via BBR.

Ser man på antallet af bygninger på de 31 ejendomme i Åsum, medtager BBR 4,11 pr. ejendom, mens gårdprojektet når frem til 7,22. BBR mangler med andre ord 43% af bygningerne! Dette resultat ville, hvis det blev projiceret op til national skala, betyde, at BBR har overset hen ved 500.000 bygninger med selvstændig funktion på landbrugsejendommene. Det kan yderligere oplyses, at man i en kommunal registrant over Åsum landsbys bebyggelse og beplantning⁶ har beskæftiget sig med 11 ejendomme, som også er med i Gårdprojektet. Vedrørende disse 11 sker der en konsekvent undervurdering af bygningsantallet på gennemsnitlig 50%! Der er altså tale om bevidst eller måske snarere ubevidst udvælgelse. Fejlen opstår formentlig, fordi man anlægger en æstetisk betragtningsmåde på bygningerne - vælger det pæne, det rumdannende og det miljøskabende, og derfor kun i ringe omfang har bevæget sig om bag de bygninger, der ligger ud til vejen. Ejendommenes kulturhistorie ydes herved ringe retfærdighed. Det samme forhold kan ses udfoldet i kommuneatlas, idet disse beskæftiger sig med hver bygning for sig, som individuelle anlæg, primært fra facaden (og med meget lidt tid til rådighed pr. bygning.)

4. Bygningers alder og BBR's aldersopgivelser

Hvis man ser overordnet på alderskriteriet for at bedømme bygningerne 1850 - 1940 på en landbrugsejendom, rejser der sig problemer. Hvad skal have hvilken alder, for at ejendommen er aldersbestemt? Er det stuehuset eller avlsbygning(erne) der skal ligge indenfor perioden, alle bygningerne, eller så mange, at de på et tidspunkt indenfor perioden har fungeret som en fungibel bedrift. Dette spørgsmål er i særdeleshed problematisk, fordi kun de færreste gårde er 'statiske' anlæg med kun en eller få byggefaser, som ligger indenfor perioden. Det er netop karakteristisk for landbrugs-

ejendomme i drift, at de er dynamiske, og at bygningerne forandres. Ejendommene er, som rapporten dokumenterer, funktioner af afsætningskonjunkturer, økonomisk formåen, brugerens alder og civilstand, samt familiens personsammensætning.

BBR opgiver ofte kun et årstal pr. bygning, men da det forekommer, at der er medtaget ombygningsår, har vi valgt i denne undersøgelse at sammenholde Gårdprojektets opførelsesår med BBR's ældste aldersangivelse. Bygningernes aldersangivelser i BBR er blevet testet ved for Åsum at sammenstille det opførelsesår, der angives på BBR's stuehus/bolig med Gårdprojektets stuehus. Dette sker vel vidende, at man netop vedrørende stuehus/boligs alder - ikke mindst pga. udarbejdelsen af den ovenfor nævnte registrant over landsbyen, - måske kan forvente et højere vidensniveau om Åsum end andre steder. Der er - jvf. bilag 5 kolonne 8 og 9 - et rimeligt sammenfald mellem BBR's aldersangivelser og registrantens. Overordnet kunne stuehuses alder tendentielt forventes at være bedre kendt end avls- og driftsbygningernes, da disse i almindelighed er omgærdet med større opmærksomhed end avlsbygningerne.

Resultatet af aldersundersøgelsen er, at der i 21 tilfælde var et snævert sammenfald, hvilket vil sige indenfor 1-3 år. I 4 tilfælde lå BBR's alder indenfor 10 år fra Gårdprojektets, mens BBR-alderen i 6 tilfælde var 118, 93, 58, 45, 42 og 18 år forkert. Fejlene vedrører i hovedsagen bygninger, der er fra 1800-tallet eller ældre, men der er i to tilfælde op til 10 års afvigelse på stuehuse fra det 20. århundrede. Vurderet på denne baggrund, er det for stuehusene sandsynligt, at BBR's opgivelser er rimeligt gode, for så vidt angår 1900-tals bygningerne, mens det ser ud som om der skal tages store forbehold vedrørende bygninger fra før 1900. BBR tager selv dette forbehold ved ikke at levere underopdelte aldersoplysninger for perioden før 1900. Man kan med andre ord antagelig godt bruge BBR's oplysninger vedrørende stuehusenes alder til at få et statistisk overblik over bygningsbestandens alder indenfor 5- eller 10-års perioder. Se senere.

Landbrugsejendommenes dynamik og alder kan illustreres ved forholdene i Marslev Sogn, Langeskov Kommune, hvor Gårdprojektet har undersøgt 34 gårde. Blandt disse havde de 32, der har bygninger *bevaret* i gennemsnit 5,8 bygninger, indenfor en variationsbredde på mellem 13 og 1. I alt var 78 bygninger eller - i gennem-

snit - 2,43 pr. gård fjernet eller erstattet med nye.

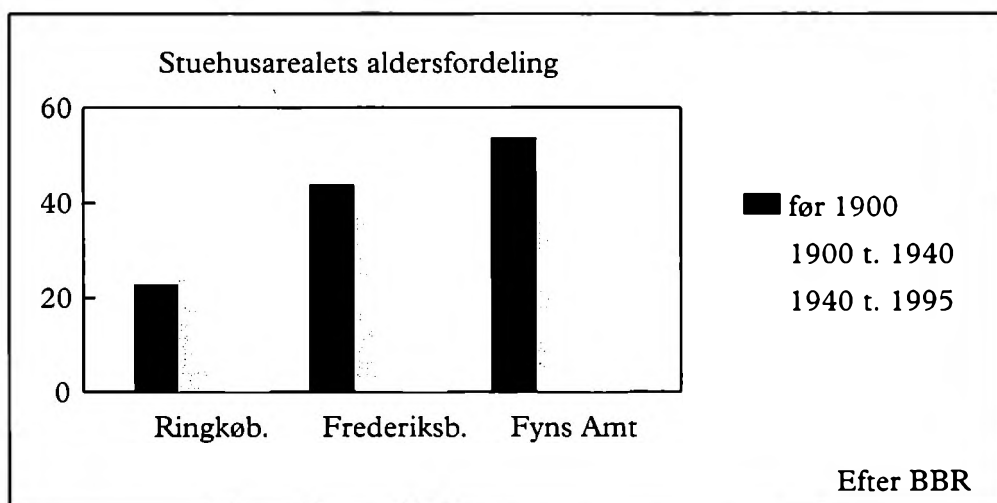
Blandt de gårde i Marslev, som - uden nødvendigvis at være aktive landbrug - stadig har bygninger, fordelte bygningernes alder sig som vist på bilag 6. På én gård spredte bygningernes alder sig over næsten 155 år fordelt på 7 byggefaser. 7 gårdes bygninger kunne holdes indenfor et tids-spand på 100 - 150 år, 11 gårde lå mellem 50 og 100 år, mens 4 havde en bygningsmasse, der holdt sig indenfor 50 år. En gård havde et spand på 16 år og 8 gårde var under 10 år. Af disse 8 havde de 5 bygninger fra én byggefase, men kun én af de fem var reelt et bevaret anlæg, hvor bygningerne havde ens alder, nemlig en gård med 5 længer fra 1936. De øvrige havde tre, to eller én bygning, hvilket jo er langt under det gennemsnit på 5,8 pr. gård der ligger i Marslev. To af de jævnaldrede gårde havde udaterede bygninger tilknyttet. Antallet af byggefaser varierer (idet der ses bort fra de tilfælde, hvor kun et enkelt år adskiller bygningerne), mellem 7 og 1, med et gennemsnit for de 32 gårde på 3,4. Dette tal er som nævnt misvisende lavt, idet der er indregnet mange gårde med alt for få bygninger, og der er ikke medregnet ombygninger. Vælger vi kun at se på de 14 gårde med 6 bygninger eller flere, er gennemsnitsantallet af byggefaser 4,9. Heri har vi endog ikke medregnet de bygninger som både blev bygget og revet ned igen indenfor perioden. I alt har 5 gårde bygninger, der alle ligger indefor perioden 1850 - 1940. Bygninger med samme opførelsesår kendes ikke kun fra udflyttede gårde og gårde opført efter brand. Bindingsværksgårde blev ikke sjældent revet ned og genopbygget i grundmur. I de

tilfælde hvor disse helstøbte anlæg har forekommet, vil de imidlertid kun sjældent være bevaret som sådan fra tidsrummet 1850-1940 til i dag. Disse anlæg er altså både sjældne og atypiske. Man kan derfor ikke med rimelighed tale om en gårds alder, men om en bygnings. Spørgsmålet er, om en opsplitning i enkeltbygninger i almindelighed er fyldestgørende, når man beskæftiger sig med landbrugsejendomme?

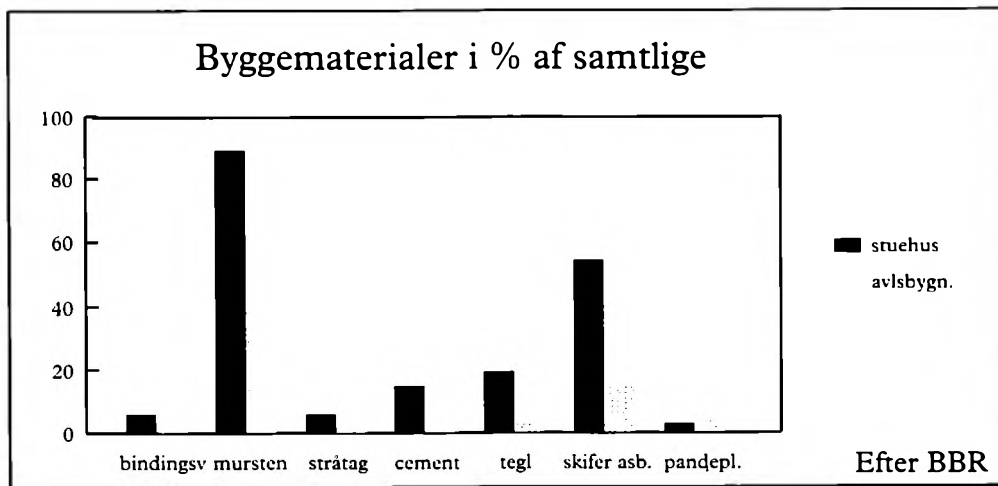
5. BBR i anvendelse

Det blev ovenfor vist, at BBR er ret uanvendelig for så vidt angår antallet af bygninger. Der er desuden problemer med identifikationen af stuehuse og landbrugsejendomme. Hvis man ser på aldersopgivelserne, tegner der sig et mørkt billede vedrørende præcise opgivelser fra før 1900. Dog mener vi, at en overordnet datering til „før 1900“, som BBR selv anvender i publicerede statistikker, er acceptabel. Det ser bedre ud vedrørende bygninger fra efter 1900. Her mener vi, at præcisionen er god nok til, at vi kan tage den for gode varer. Den kan givet anvendes til etablering af pålidelige overblik.

Vedrørende Frederiksborg Amt er der på baggrund af BBR publiceret et inspirerende materiale, der viser aldersfordelingen i stuehus-hhv. avlsbygningsareal i 10 års intervaller (Sørensen, Niels Karl „Jorden i Frederiksborg Amt“ 1994, Tabel B22. Til dette appendiks har Niels Karl Sørensen yderligere udarbejdet to oversigter af denne karakter, nemlig aldersfordelingen i stuehusenes samlede areal i Fyns og Ringkøbing Amter. Se figur 15. Af disse kan det ses, at BBR's

Fig. 15. Figuren viser stuehusarealets alder i tre amter, samlet indenfor de tre centrale perioder.

Fig. 16. De to søjler til venstre angår ydervægsmaterialer, de fem til højre tagmaterialer.

data godt kan formeres på en sådan måde, at de giver god indsigt i den overordnede udvikling, i hvert fald i dette århundrede. Det ses, at der er meget stor forskel på ekspansionsfaserne i Østsjælland, Fyn og Vestdanmark. Fyn og Ringkøbing Amter tegner de klareste billeder, idet det er tydeligt, at størsteparten af de fynske stuehuse er gamle. 53% af stuehusarealet er fra før 1900, 90% fra før 1940, mens kun 10% er fra efter 1940. Omvendt for Ringkøbing Amt. I dette amt bekræfter billedet det i kap. 3 nævnte, nemlig at bygningerne her er yngre, pga. sen opdyrkning, og fordi behovene efter forbedringen af jorden har sprængt rammerne for eventuelle ældre bygninger. Kun 23% er ældre end 1900, mens 74% er fra før 1940. Frederiksborg Amt ligger på alle punkter midt imellem. Tallene peger på, at bebyggelsesstrukturen i højere grad på Fyn end i Vestjylland har ligget fast allerede i forrige århundrede, mens der har været stor dynamik i Ringkøbing Amt i første halvdel af 1900-tallet. Hvis man frasér den mulighed, at stuehusene i bestemte perioder har været usædvanligt store eller små, kan arealtallenes relationer betragtes som et udtryk for, hvornår stuehusbygningerne i de tre amter er fra. Således er 3/4 af stuehusene i Ringkøbing Amt fra 1900-tallet, mens halvdelen er det på Fyn. Gamle stuehuse er typiske for Fyn, mens nyere er det i Ringkøbing Amt!

BBR's publicerede statistiske opgørelser er ikke så detaljerede, at man kan belyse de tre vigtige temaer - *anvendelse, tagmateriale og ydervægsmateriale* på een gang. Det er dog nok muligt at forespørge specifikt om hvor mange stuehuse der har hvilken materialesammensætning, f.eks. bindingsværk og stråtag, eller hvor mange avlsbyg-

ninger, der har mursten og stråtag. Sådanne forespørgsler vil, med forbehold for enkeltoplysningernes validitet, nuancere det statistiske billede, således at man muligvis kan se, hvad der er typisk, og hvad der er sjældent såvel på landsplan som kommunalt.

Af denne rudimentære figur fremgår det, at den foretagne investering i bygningerne er væsentlig højere i stuehusene end i avlsbygningerne. Der er med 90% overfor 63% en væsentlig større andel stuehuse af mursten end avlsbygninger; noget tilsvarende gør sig gældende for tegltaget og cementstøbet. Det er interessant at se, at der er relativt dobbelt så mange stuehuse af bindingsværk og tre gange så mange med stråtag, som blandt avlsbygningerne.

I BBR ligger data, som gør det teoretisk muligt at samkøre lister over ejendomme, hvor bygningsmassen har en bestemt materialesammensætning, en bestemt alder o.lign. Dette kan, som vi tidligere var inde på, operationaliseres efter behov. Det siger imidlertid sig selv, at det at operere i en bygningsmasse på en million eller mere, gør det umuligt, at bringe sig fra statistikken til enkeltbygningen eller landbrugsejendommen. Sorteringskriterierne er ikke og kan ikke gøres nuancerede nok til, at man i sidste ende kan eller vil kunne skelne de enkelte enheder/elementer fra hinanden.

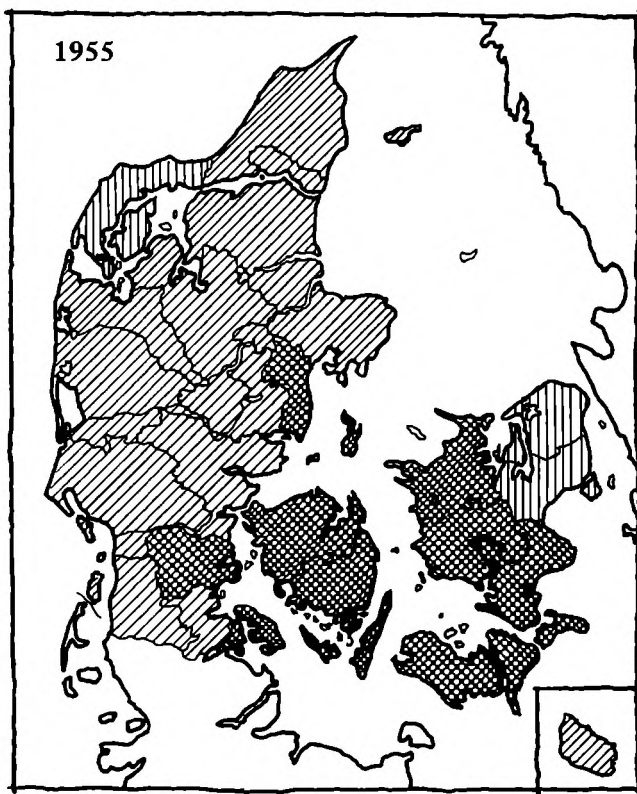
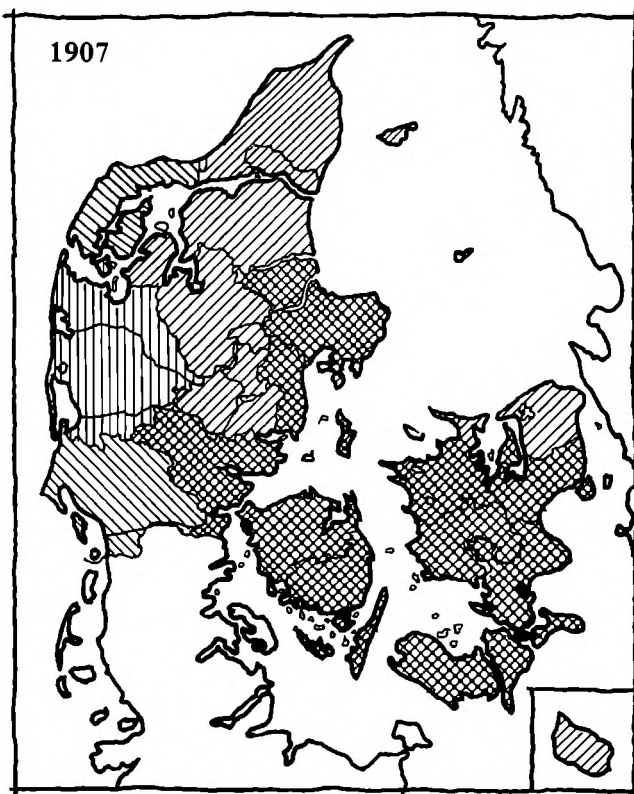
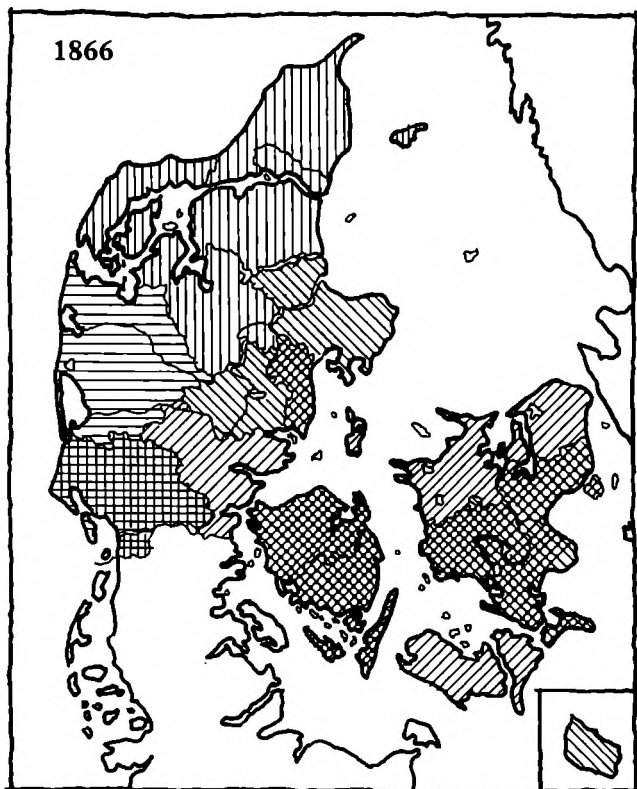
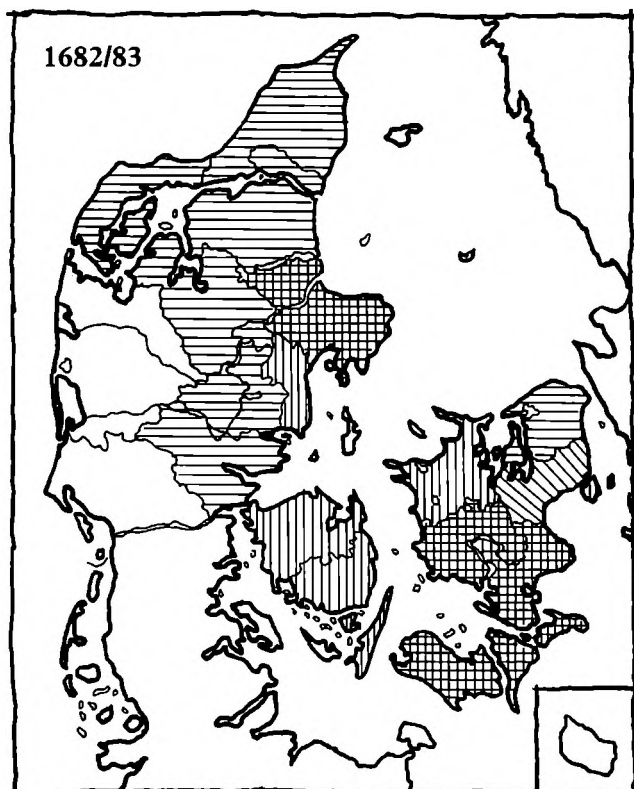
BBR har, selv om registerets øvrige oplysninger skulle være pålidelige, ingen detailoplysninger vedrørende udsmykning, vedligeholdelsesstand, arkitektonisk kvalitet m.v. Hvis man ønsker at tilvejebringe et vidensniveau inden for disse vigtige emner, eller blot ønsker en overskuelig bygningsgruppe at vælge iblandt, fordrer det nøje histori-

ske og arkitektoniske studier. I dag findes der, således som rapporten dokumenterer, meget lidt systematisk indsamlet viden om landbrugets bygninger og byggeskik. Underligt nok er der ingen, der har interesseret sig for det faktum, at landet stadig er og i særdeleshed har været uensartet udnyttet, og at disse forskelligheder må sætte sig spor i bygningsmassen. Det synes nødvendigt at gennemføre begrænsede, men statistisk repræsentative studier i bygningsmassen i landets forskellige regioner, hvis man ønsker viden, der er omfattende nok til at gennemføre bevaring af repræsentative bygninger eller landbrug. Undersøgelser der afdækker karakteristiske udviklings- og bygningstræk. Muligvis er Aage H. Kampps landbrugsgeografiske regioner, jvf. bilag 2 og Det fynske Gårdprojekt, jvf. bilag 5 gode udgangspunkter. Det fynske Gårdprojekt opererer med en stikprøve på ca. 9% eller ca. 900 ud af ca. 10.000 gårde. Det er et meget stort materiale, som giver stærke statistiske resultater vedrørende byggeskik, byggefaser, udvikling mm. Hvis der gennemføres begrænsede komparative studier i Kampps seks øvrige regioner, ville man kunne få et rimeligt svar på, hvorledes det egentlig forholder sig med spørgsmålet om regionale forskelle i dansk landbrugsbyggeri. Hvis man ydermere ønsker detaljerede oplysninger om bevæggrunde eller forklaringer til bestemte handlings-initiativstidspunkter, bygnings- eller udviklingstræk, skal man ikke blot ned i indgående studier af langt færre landbrug, ofte enkeltbedrifter, men også være i besiddelse af det fornødne held, i form af at kunne finde de fornødne, detaljerede, berettende kilder, fx. dagbøger.

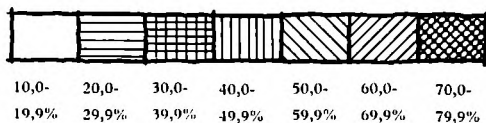
Noter til appendiks

1. Kort- og Matrikelstyrelsen, BBR-tælling 1995, s. 33 og 39.
2. Ibid.
3. Danmarks Statistik, Bygningsopgørelse 1. januar 1988, s. 10.
4. Ibid. s.48.
5. Kort- og Matrikelstyrelsen, Bygningsopgørelse 1995 s. 5.
6. Åsum landsby, registrering af bebyggelse og beplantning. Odense Magistrat. 2. afdeling, Byplanafdelingen, december 1981.

Bilag 1

Dyrket areal pr. amt i procent af amtets samlede areal 1682/83-1955
(kilde: Historisk Atlas, s. 151).

Bilag 2

Aa. H. Kampps landbrugsgeografiske regioner (efter Aa. H. Kampp, 1959, si 44-47).

De 7 regioners landbrugsgeografiske karakteristika

Region I. Det landbrugsgeografiske Vestjylland (subsidiært: Det landbrugsgeografiske Vestjylland og Vesthimmerland), ialt godt 200 sogne med tilsammen ca. 900 tus. ha.

1939 er det sidste år, for hvilket der foreligger samlet opgørelse over de enkelte sognes størrelse. For kommunerne er størrelsen opgivet 1945 (Stat. Medd. 1946).

Opdyrkningsprocenten er relativt ringe. Ialt ca. 600 tus. ha. eller 66 pct. er landbrugsjord, deraf 490 tus. ha. omdriftsareal (54 pct. af det samlede areal). Så godt som alle sogne har signatur nr. 1 på såvel isodon- som isodenskort. Der er altså små hektarudbytter i alle sogne. Korn dyrkes gennemgående kun på 30-45 pct. af omdriftsarealet, skønt kornarealprocenten er steget ca. 5 pct. i dette århundrede. Hvede og ublandet byg dyrkes gennemgående ikke på over 10 pct. af det dyrkede areal. Foruden de store rug- og blandsædarealer er de omfattende foder- og industrikartoffelarealer karakteristiske. Antallet af svin pr. km² landbrugsareal varierede omkring 1940 gennemgående mellem 60 og 100, malkekøer mellem 30 og 40. Fåreholdet er efterhånden så forsvindende, at det ikke længere kan angives som landbrugsgeografisk karakteristikum.

Korthorns- og sortbroget dansk malke race (S.D.M.) dominerer blandt hornkvæget. Den ringe befolkningstæthed giver sig bl. a. udslag i en vis tilbageholdenhed m. h. t. at slutte sig til andelsforetagender, f. eks. til kontrolforeningerne. Smørdyelsen pr. ko er gennemsnitlig kun omkring 145 kg.

Region II. Det landbrugsgeografiske Sønderjylland (subsidiært: Det landbrugsgeografiske Midl- og Vestsønderjylland) ialt godt 50 sogne med tilsammen ca. 230 tus. ha. Opdyrkningsprocenten er relativt ringe i de fleste sogne. I store dele af Sønderjylland er udskiflingen, trods en energisk indsats især fra Statens Jordlovsudvalgs side, længere tilbage end resten af landet. Sønderjylland har, antagelig især af historiske årsager, en erhvervsstruktur, der afviger stærkt fra resten af landets.

Græs betyder mere end andre steder, især græs uden for omdriften, og »permanent græs« i omdriften ligger her gennemgående længere end i andre regioner. Ialt 175 tus. ha. eller 77 pct., er landbrugsjord, godt 130 tus. ha. eller 58 pct., er omdriftsareal. Hektarudbytterne er her små som i region I, medens hvede-byg procenten i adskillige sogne kommer op i nærheden af 20. Korn i det hele taget dyrkes gennemgående på mindre end 40 pct. af omdriftsarealet, men kornarealprocenten er vokset med over 5 pct. siden Genforeningen. I de seneste år er kornarealerne i marsken udvidet stærkt. Foruden græs er *havre* og *rug* fremtrædende kulturplanter. Rodfrugtarealerne er relativt små, omkring en snes procent.

Hornkvæget, der fortrinsvis er af korthornracen, er ikke alene malkekvæg, men også stadig *stude*, omend i aftagende grad. Antallet af malkekøer pr. km² var da også omkring 1940 kun 20-40. Den ringe interesse for mejeribrug viser sig i den procentvis ringe tilslutning til kontrolforeningerne, og smørdyelsen pr. ko ligger kun omkring 130-145 kg. Antallet af svin pr. km² landbrugsjord var 50-80. I marsken findes nogle får.

Region III. De jyske landbrugsgeografiske overgangsområder (subsidiært: Det midtjyske overgangsområde, Østhimmerland og det nordlige Djursland, eller a) det mellemste og nordlige Djursland, Østhimmerland og det nordlige Midtjylland, b) det mellemste Midtjylland og c) den sydlige del af Midtjylland og Sydvestjylland).

Her findes både sogne med ringe, med mellemstor og med stor opdyrkningsprocent. Der kan endnu være nogen hede på de landbrugsløse områder, men den dækker relativt små arealer, omend talrige.

Regionens tre områder omfatter ca. 240 sogne med tilsammen 560 tus. ha, hvoraf 440 tus. ha eller 78 pct. landbrugsareal, 360 tus. ha eller 64 pct. omdriftsareal. Hektarudbytterne er mellemstore,

driften er mellemform mellem I og VII. Korn dyrkes gennemgående på 35-60 pct. af omdriftsarealet. *Havre*, *byg* og *blandsæd* er de karakteristiske afgrøder, hvede-byg procenten ligger gennemgående mellem 10 og 27. Antallet af svin pr. km² landbrugsareal lå omkring 1940 mellem 80 og 100, antallet af malkekøer tilsvarende på 50-60. Forskellige kvægracer dominerer i forskellige egne, og den gennemsnitlige smørdyelse pr. ko svinger da også fra 140 til 155.

Region IV. Det landbrugsgeografiske Vendsyssel udgør godt 100 sogne med tilsammen ca. 360 tus. ha. Her er sogne med middelstor og stor opdyrkningsprocent. Landbrugsarealet udgør 270 tus. ha eller 75 pct.; 225 tus. ha eller 61 pct. er omdriftsareal. Der er små til mellemstore hektarudbytter. Korn dyrkes på 48 pct. af arealet, men kornarealprocenten er steget med ca. 5 pct. i dette århundrede. *Blandsæd*, *havre* og *rug* er de karakteristiske afgrøder; hvede-byg procenten varierer på samme måde som i II. Der er ret anselige industri- og foderkartoffelarealer. Svinetætheden pr. km² landbrugsareal var omkring 1940 80-140, og malkekvægtætheden 40-70. I størstedelen af området dominerer S.D.M., og smørdyelsen pr. ko ligger gennemsnitlig på ca. 140 kg. I klitsogne er der nogle får.

Region V. Det landbrugsgeografiske Nordsjælland, ialt godt 50 sogne med ca. 140 tus. ha. Det er den region, i hvilken landbrugsarealet er gået stærkest tilbage i dette århundrede. Opdyrkningsprocenten er relativt ringe, i forhold til hvad den er i region VII. Det samme gælder kornarealprocenten; korn dyrkes på 40-55 pct. af arealet, idet kornarealprocenten gennemgående har været stigende i dette århundrede.

I forrige århundrede dyrkedes i V (i modsætning til VII) næsten ingen hvede; nu dyrkes hvede procentvis i omtrent samme udstrækning som i VII. *Havre* og *rug* var dominerende kornarter i 1907, *byg* og *havre* i 1939. Det er det eneste område på Øerne, hvor *rug* i 1939 indtog over 10 pct. af kornarealet. Der dyrkes relativt mindre byg end i VII. V omfatter små arealer med frøavl. I en række sogne dominerer kartofler arealmæssigt over »andre rodfrugter«; bederøer er således langt mindre dominerende end i VII, og kålroer dyrkes forholdsvis mindre end i resten af landet (bortset fra sukkerroegnene og Bornholm). Hektarudbytterne er mellemstore til store.

Der er mange erhvervs mæssige gartnerier og havebrug, ligesom erhvervsfrugtavlens er et fremtrædende træk i kulturlandskabet (i lighed med de tilgrænsende dele af VII).

Rød dansk malke race (R.D.M.) dominerer i alle sogne, men smørdyelsen pr. ko ligger gennemsnitlig på kun ca. 150 kg. Malkekvægtætheden på landbrugsarealet er 40-60, svinetætheden 80-100. Landbrugsareal: knap 85 tus. ha (60 pct.), omdriftsareal: knap 75 tus. ha (53 pct.).

Region VI. Det landbrugsgeografiske Nordvestjylland (subsidiært: Det vestlige Limfjordsområde), ca. 170 sogne med ialt ca. 300 tus. ha.

I den opdyrkede del af området er der ret store hektarudbytter, betinget af den frugtbare jord, men noget hæmmet af det kølige, fugtige og blæsende klima. Korn dyrkes på 40-50 pct. af omdriftsarealet; *havre* og *byg* er vigtigst. Hvede-byg procenten varierer overordentlig stærkt, fra ca. 10 til 30-40 pct. Malkekvægholdet var omkring 1940 ca. 40-60 pr. km² landbrugsareal, hvortil kommer *stude*fedningen (tilslutning til kontrolforeningerne er også her procentvis ringe); korthornsracen dominerer i de fleste sogne, og smørdyelsen pr. ko er i gennemsnit ca. 150 eller det samme som i V. Svinetætheden er 100-160. Det samlede landbrugsareal er 225 tus. ha, eller 76 pct; omdriftsarealet er knap 100 tus. ha, eller 63 pct.

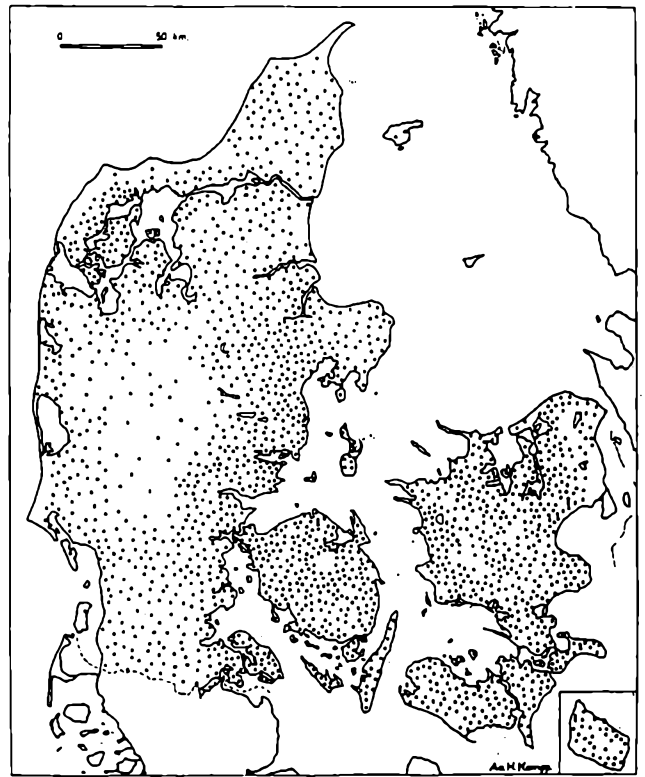
Region VII. Det landbrugsgeografiske Østdanmark, godt 900 sogne med ialt ca. 1.870 tus. ha. Landbrugsbefolkningstætheden er gennemgående ret stor i VII, især på den fynske øgruppe og i Aarhus amt. Landbrugsbefolkningen udgør 40-70 pct. af den samlede befolkning. Grænsen for sogne med tilbagegang i befolkning i dette århundrede følger omtrent grænsen mellem VII og I-II-III. Bortset fra bykommunerne er opdyrkningsprocenten gennemgående overordentlig stor. Der er 1.345 tus. ha landbrugsjord, eller 81 pct., godt 1.175 tus. ha omdriftsareal, eller 71 pct. Hektarudbytterne er overalt store. Korn dyrkes på godt halvdelen af omdriftsarealet, skønt kornarealprocenten kun er gået lidt frem i dette århundrede, i mange egne endog dalet noget. *Hvede*, *byg* og *bederoer* er de karakteristiske kulturplanter, og hvede-byg procenten var i 1939 over 20 i næsten alle sogne. Der dyrkes langt mindre *havre* på Øerne end i Jylland. 5/6 af hele landets frøavlsarealer findes i VII, og der findes erhvervs mæssigt gartneri, havebrug og frugtavl af stor betydning. Svinetætheden på landbrugsarealet var i 1939 60-150 og malkekøtætheden 40-70; i næsten alle sogne dominerer R.D.M., og smørdyelsen pr. ko kommer i gennemsnit op på 155-175 (Fyn og Samsø ligger højest). I 1930-40 lå så at sige alle ostemejerier i denne region.

Bilag 3

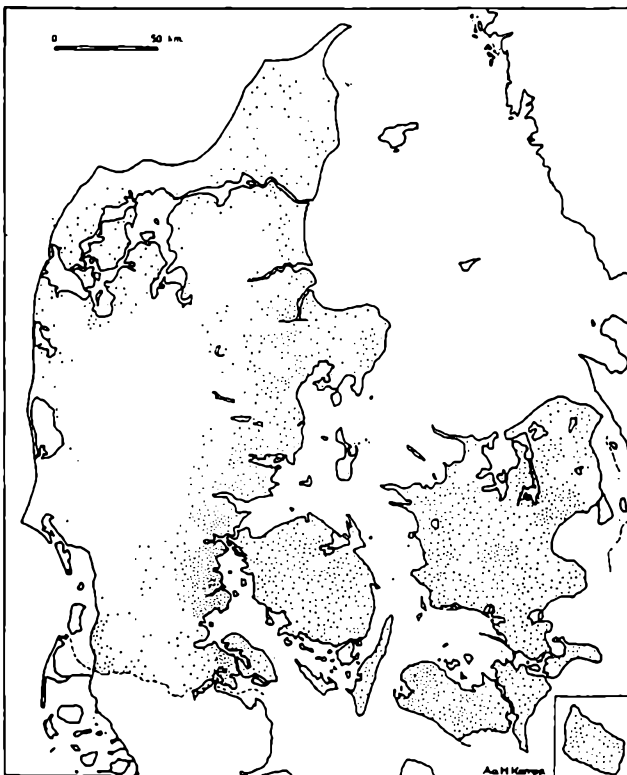
Landejendommenes fordeling efter størrelse (Aa. H. Kampp, 1959, si. 140-143).

Landbrugsejendomme under 1 td. htk. 1936.
Hver prik=50.

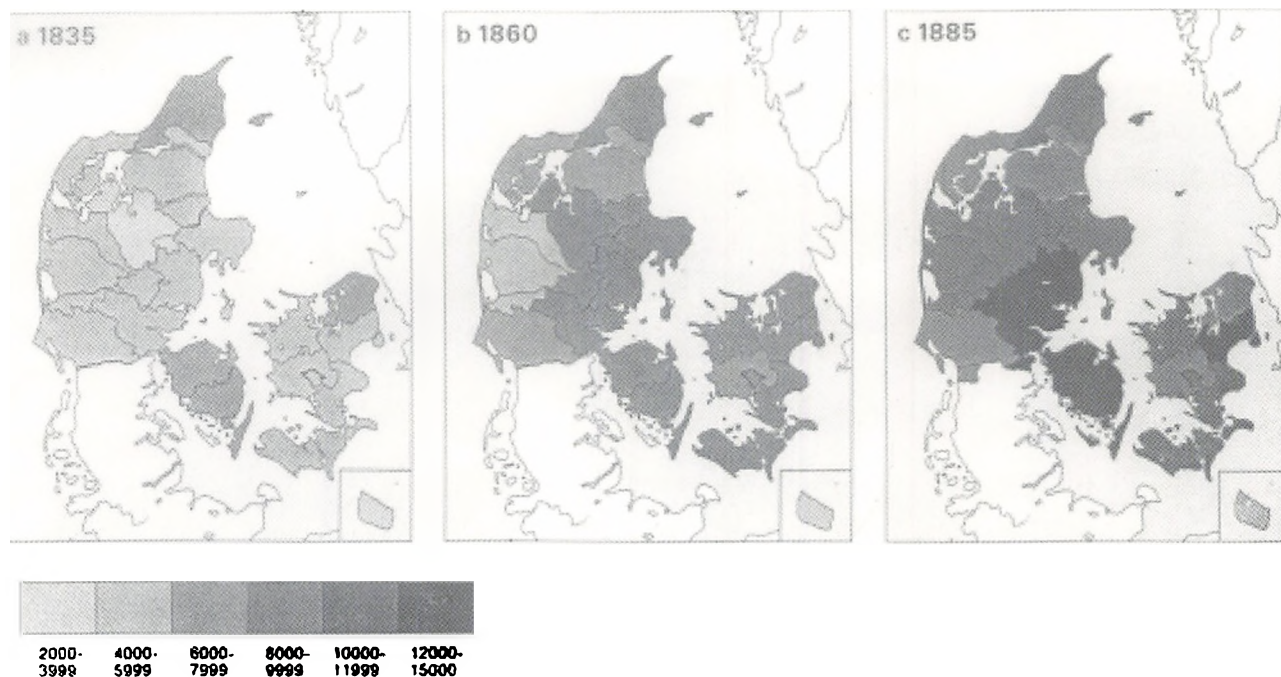
Landbrugsejendomme over 1 td. htk. 1936.
Hver prik=50.

Gårde med over 12 tdr. htk. 1936. Hver prik=1

Bilag 4

Fordelingen af husmandsbrug 1835-1885 (efter Historisk Atlas, 1988, si. 158).

Oplysninger om gårdene i Åsum sogn i hhv. Bygnings- og Boligregisteret (BBR), i Odense Kommunes registrant over Åsums bebyggelse og beplantning (REG) og i Gårdprojektet (GP).

løbenummer	GP-funktion	BBR-funktion	GP-antal	BBR-antal	Reg-antal	GP-alder	BBR-alder	Reg-alder
301002	landbrug	parcelhus	6	4	3	1921	1921	1921
301003	beboelse	stuehus	8	4	4	1873	1780	1858
301004	landbrug	stuehus	13	6	0	1838,1905	1780,18	0
301005	nedl.landbrug	stuehus	4	5	0	1845	1800	0
301008	landbrug	stuehus	15	5	4	1825	1825	1825
301007	nedl.landbrug	stuehus	7	5	0	1813	1813	0
301008	landbrug	stuehus	5	3	0	1813	1813	0
301008	landbrug	stuehus	11	5	0	1886	1886	0
301010	landbrug	stuehus	11	6	0	1858	1857	0
301011	familiehus	flerfamiliehus	1	1	1	1858	1855,1888	1855
301012	nedl.landbrug	stuehus	6	4	0	1819	1820	0
301014	beboelse/erhverv	parcelhus	8	5	4	1802	1800	1801
301015	nedl.landbrug		4	0	3	1747	0	1847
301018	landbrug	stuehus	8	4	0	1857,1805	1804,1876	0
301017	beboelse	parcelhus	2	2	1	1914	1914	1914
301018	beboelse	stuehus	13	5	0	1880	1882	0
301019	landbrug	stuehus	8	5	3	1928	1928	1925
301020	landbrug	stuehus	5	4	4	1881	1882	1882
301021	beboelse	parcelhus	5	4	0	1838	1880,188	0
301022	landbrug	stuehus	8	6	5	1895	1895	0
301023	landbrug	stuehus	7	5	0	1840	1850	0
301024	landbrug	stuehus	11	7	0	1800,1793	1797	0
301025	gartneri	stuehus	7,6	8,3	0	1812	1822	0
301026	nedl.landbrug	rækkehus	7	3	0	1814	1805	0
301027	landbrug		4	0	0	1887	0	0
301028	gartneri	triestormål	5	3	0	1874	1892	0
301028	landbrug	stuehus	10	8	0	1885	1885	0
301030	landbrug	stuehus	15	7	0	1881	1881	0
301031	ormestation	stuehus	0	2	0		1844	0
301032	beboelse	adresselejl	6		3	1888	0	1888
302001	landbrug	stuehus	11	8	0	1848	1848	0
302002	landbrug	stuehus	6	6	0	1873	1872	0
302003	landbrug	stuehus	9	7	0	1876,1878	1877,1875	0
302005	landbrug	stuehus	8	5	0	1888	1880	0
302006	landbrug	stuehus	6	3	0	1841	1841	0
302008	landbrug		6	0	0	1848	0	0

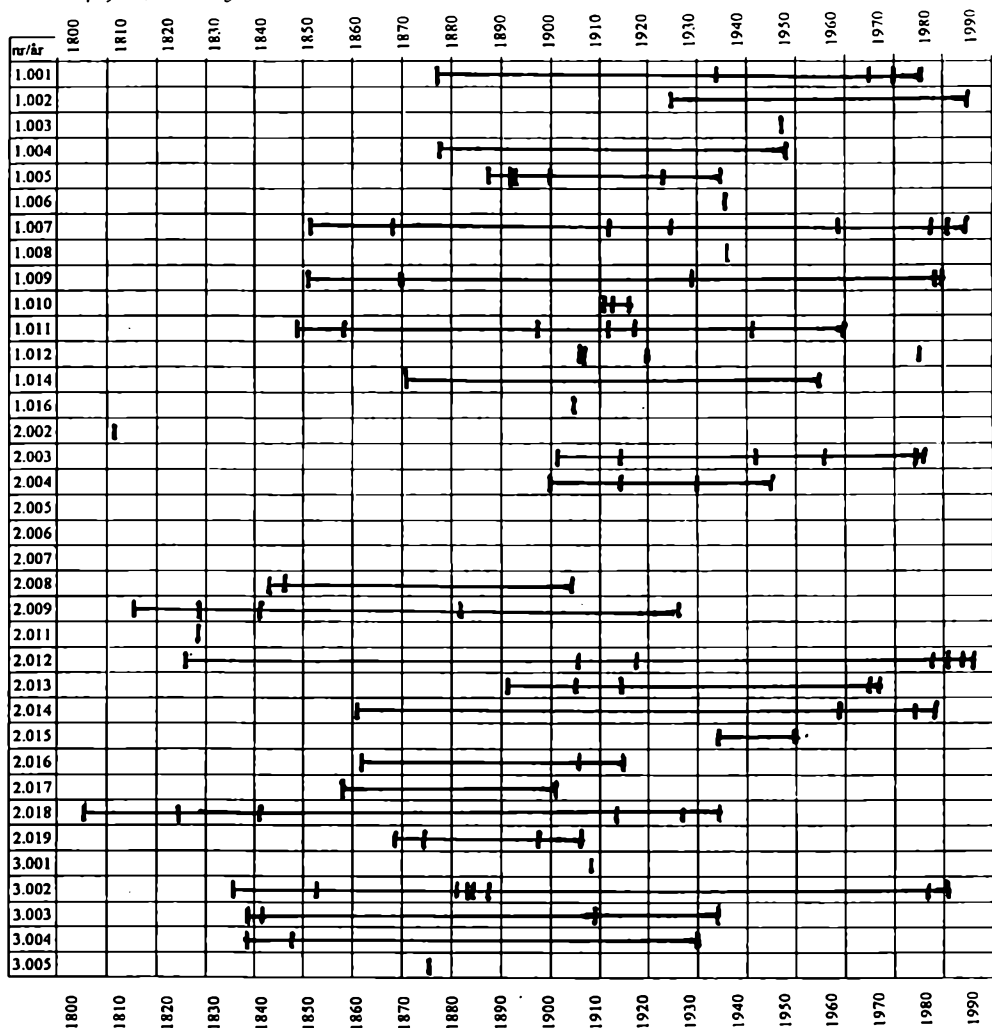
Kolonnerne 4-5-6 angiver antallet af længer.
Kolonnerne 7-8-9 angiver stuehusets alder

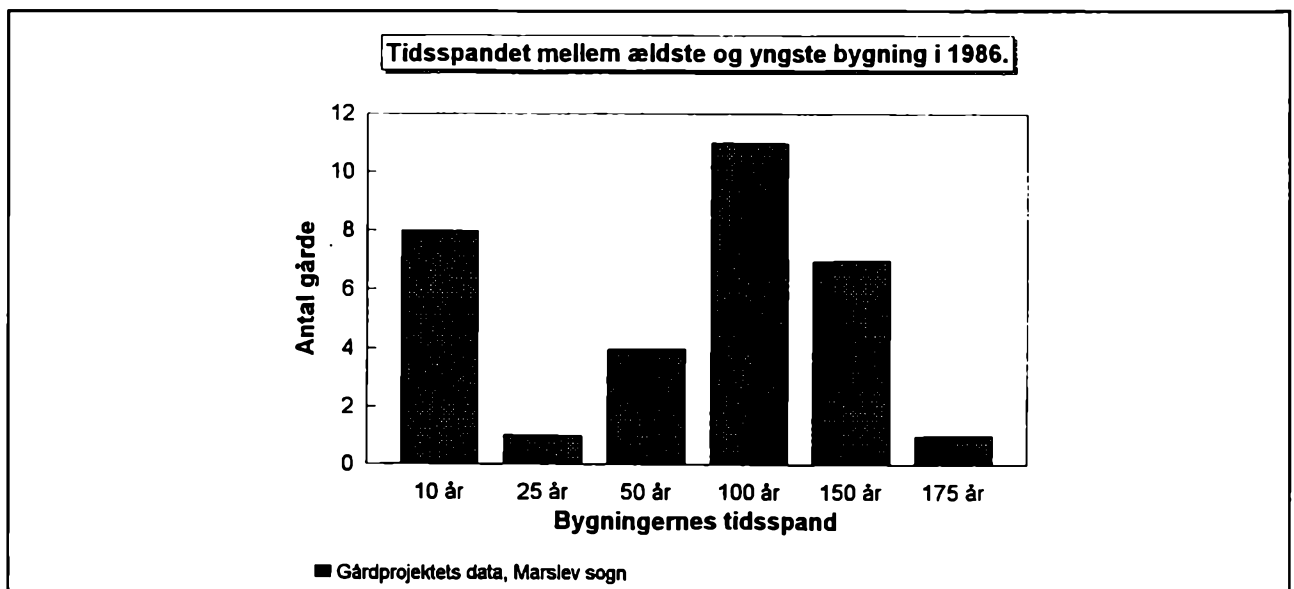
Bilag 6

Bilag 6a. Gårdenes byggefaser for eksisterende bygninger 1986.

Kilde: Gårdprojektet, Marslev sogn.

Bilag 6b.

Litteratur

Nedenstående litteratur er i større eller mindre omfang brugt ved udarbejdelse af denne rapport. Litteraturen er opført i alfabetisk orden efter forfatter(e) eller titel. Tidsskriftbetegnelser/serier/bogværker, hvortil der kun er henvist delvis, er sat i kursiv.

25 Aars Undersøgelser over Landbrugets Driftsforhold 1918-43. Udg. af Det landøkonomiske Driftsbureau. Kbh. 1943.

Andersen, Jørgen Skytte : Bygningsudviklingen i 3 fynske sognes gårde og bol ca. 1790-1900. Utrykt speciale ved Historisk Institut, Odense Universitet 1982.

Andersen, Karl Terpager; Preben Johansen og Kræn Ole Birkkjær: Byg Bedre. Landbrugets Informationskontor. Aarhus 1988.

BBR-Tælling 1995. Udg. af Kort- og Matrikelstyrelsen. Kbh. 1995.

Bedre Byggeskik, se Landsforeningen Bedre...

Begtrup, Gr.: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand. III. 1806 (1978).

Bendsen, Niels: „Husmand 1914/1987 - at rekonstruere fortiden. *Arv & Eje*. 1988, s. 245-258.

Bentsen, Ivar, se Tegninger til...

Beretning om den attende danske Landmandsforsamling i Odense. Red. af Chr. Krogh. Odense 1901.

Beretning om nogle Mønsterlandbrugsbygninger paa Sjælland. Udgivet af De Sjællandske Landboforeninger. Kbh. 1942.

Bevaringsværdige Bygninger i Højer Kommune. Udarb. af Karen Vium Jensen. Århus 1975.

Boel, Jens: Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848-1875. Landbohistorisk Selskab 1985.

Boyhus, Else-Marie og Ove H. Nielsen: Storstrømsamtet. Landbrugslandet. Historisk oversigt 1. Lolland-Falsters Stiftsmuseum 1982.

Boysen, Freddy: Myremalmsbyggeri i Midtjylland. *Uldjysk I*, p. 20-43. 1989.

Brogaard, Peter; Hakon Lund og Hans Edvard Nørregård-Nielsen: Landbrugets huse. *Bd. 4 i Danmarks Arkitektur* 1980.

Brücker, Knud, se Hansen-Larsen, L. og Knud Brücker: Nye...

Bygekonsulentent. Red. af W. Kernel og H.

Ærsøe. Kbh. 1944.

Bygmesterbogen, se Nielsen, Harald: Bygmester...

Børgesen, Inger-Marie og Kristina Due: Vi startede med en ko og en kat! - nybyggere på heden i 1900-årene. Ribe Amts Musemsråd 1990.

Christensen, Jens: Brandforsikringen gennem 150 aar. 1942.

Coninck-Smith, Ning de: Vor lærdoms bygning. Folkeskolens bygninger 1814-1940. Miljøministeriet. Planstyrelsen. Rapport nr. 2. Kbh. 1989.

Damgaard, Ellen: Lykkelige bønder - hvis de kender deres fordele. *FRAM - Fra Ringkøbing Amts Museer* 1987, s. 87-108.

Danmarks Arkitektur IV, se Brogaard, Peter; Hakon Lund og Hans Edvard Nørregård-Nielsen: Landbrugets huse. *Danmarks Arkitektur bd IV*. Kbh. 1980.

Danmarks Natur bd. 7. 1975.

Danmarks Statistik: Bygningsopgørelse 1. januar 1988. København 1990.

Dansk landbrug. Red. i samarbejde med dir. H. Wraae-Jensen. Af Sigurd Pedersen, Johs. Olesen, T. Petersen-Dalum, Aage Beldringe, P. Hartvig Larsen og A. Dam Kofoed. Kbh. 1966.

Danskernes huse. Om energibesparelser, vedligeholdelse og forbedringer af typiske, danske énfamiliehuse. Udgivet af Energi-Spareudvalget. Kbh. 1993.

Den 2den Bygmesterbog, se Nielsen, Harald: Den 2den...

Den ny Landmandsbog ved Prof. K.A. Bondorff & Forstander Johs. Petersen-Dalum. Bind I-II. [u.å. - omkring 1940-45].

Det danske landbrug. Red. af K. J. Kristensen. 3. udg. København 1944.

Det danske Landbrugs Historie bd. 1-5 i 4 bind. Udg. ved K. Hansen. Kbh. 1925-45.

Det danske Landbrugs historie bd. 1-4. Red. af Claus Bjørn under medvirken af Troels Dahlerup, S.P. Jensen. Odense 1988.

Det fynske Kulturlandskab. *Bygd 18. år, 3, 1987.* (Bidrag af: Erland Porsmose, Niels Hørlück Jessen, Jørgen Elsøe Jensen, Ellen Christensen-Dalsgaard, Esben Hedegaard og Per Grau Møller.)

Det landøkonomiske Driftsbureau: 25 Aars Undersøgelser over Landbrugets Driftsforhold 1918-43. Kbh. 1943.

Dragsbo, Peter, se også Esbjerg Museum (udg.)...

Dragsbo, Peter: En lokalstil i Sydvestjylland -

Gårdbyggeri på Esbjergegnen 1850-1901.

Mark og montre. Fra sydvestjyske museer 1983, s. 50-56.

Dragsbo, Peter: Op og ned ad villavejen. *Boligform og livsstil. Arv og eje 1989, s. 179-192.*

Dragsbo, Peter: Landets huse - et kort rids af bygningskulturen på Haderslev - Kolding -egnen. *Sønderjysk Månedsskrift nummer 6, juni 1991, s. 181-185.*

Dragsbo, Peter: Byggeskik og bygmestre på Vestfyn 1850-1950. *Vends. Årbog for Lokal- og Kulturhistorie på Vestfyn 1993, s. 55-62.*

Dragsbo, Peter: Byggeskikforskning omkring Danmark. *Fortid og Nutid 1995, 2, s. 154-157.*

Ehn, Billy & Orvar Löfgren: Kulturanalys. Stockholm 1986 (1982).

Esbjerg Museum (udg.): Landbygninger i Esbjerg Kommune. 1985.

Fonden for Bygnings- og Landskabskultur: Værn af smukke danske huse af bygningskulturel værdi, nr. 1-10; 1966-76.

Frederiksborg Amt, Teknisk Forvaltning: Landbrugsundersøgelse 1993. Regional landbrugsundersøgelse for Frederiksborg Amt. Hillerød 1993.

Frederiksen, Svend: Aasum. Træk af sognets historie. Udg. af Historisk Samfund. Odense 1968.

Friis, Palle: Bevaring af et husmandssted. Visioner, muligheder og erfaringer. *Huse og husmænd i fortid, nutid og fremtid. Småbrugets udbredelse og vilkår i Norden. Beretning fra det 12. bebyggelsehistoriske symposium ved Odense Universitet afholdt 2-4. november 1988. Odense 1989, s. 165-72.*

Frykman, Jonas och Orvar Löfgren: Den kultiverade människan. Lund 1979.

Gnudtzmann, P.J.E.: Kortfattet Lærebog i Husbygning. Kbh. 1888.

Gormsen, Gudrun: Bindingsværk og grundmur. Åshuse og udskudshuse. Lidt om den ældre byggeskik i Ringkøbing Amt. *FRAM - Fra Ringkøbing Amts Museer 1987, s. 125-39.*

Gottlob, se Fonden for Bygnings- og Landskabskultur... 1972.

Grandt-Nielsen, Finn: Huse i Odense. Odense 1995.

Møller, Per Grau: Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965. Odense Universitetsforlag 1990.

Götzsche, Poul: Tegninger til Landbrugsbygninger. Beretning om De af Foreningen af jyske Landboforeninger og Akademisk Arkitektforening i 1938 afholdte Konkurrencer om Landbrugsbygninger. Udg. af Foreningen af jyske Landbofor-

eninger 1939.

Gårde i Djursland og Salling - en genoptagelse af Nationalmuseets Bondegårdsundersøgelser. Af Jesper Herbert Nielsen, Mette Skougaard og Birgit Vorre. I *Bol og By 1993:1, p. 58-111.*

Gårde og Huse i Gl. Hasseris. Udg. af Gl. Hasseris Landsbyforening. 1985.

Haandbog for Det mindre Landbrug. Bd. 1-2. Red. af prof. Aksel Milthers under Medvirking af De Samvirkende Husmandsforeningers Sekretariat. Kbh. 1948.

Hansen, Fischer se Sørensen, Eskil Mann: En...

Hansen-Larsen, L. og Knud Brücker, under Medvirken af Jörn Høgsbro og Oluf Nielsen: Nye danske Landbrugsbygninger. Kbh. 1939. og 3. Udg. fra 1945.

Hansen, Svend Aage: økonomisk vækst i Danmark. Bd I: 1720-1914. Bd II: 1914-1975.

Hedegaard, Esben: „Melbyhuset i Den fynske Landsby. Et bidrag til undersøgelsen af livsvilkårene for husmænd og småbønder“. *Fynske Minder 1983, si. 83-105.*

Hedegaard, Esben: Bondebrug i vækst. En undersøgelse af Holevadgårdens markdrift 1793-1863. Utrykt speciale, Odense Universitet 1984.

Hedegaard, Esben og Morten Stapel Nielsen: „Fynske gårde 1850-1925 - et bygningshistorisk projekt udført af Den fynske Landsby“. *Beretning fra det 11. bebyggelsehistoriske symposium i Odense 1985.*

Hedegaard, Esben: „Grundmursbyggeriet på Nordfyn“. *Årsskrift for Lokalthistorisk forening for Sønderø Kommune, 1986.*

Hedegaard, Esben: „Gården i kulturlandskabet“. *Bygd 1987:3.*

Hedegaard, Esben: „Fynsk svinehold 1700-1880“. *Fynske Minder 1991, si. 91-114.*

Hedegaard, Esben: „Fynske Minder om gåsehold“. *Fynske Minder 1993, si. 269-284.*

Hedegaard, Esben: „Kongens stutteri på Hesselø - hestekur eller vild velfærd?“. *Naturen som argument. Humanistisk Forskningscenter „Menneske & Natur“. Odense 1994.*

Hedegaard, Esben: „Visions and Revisions of Rational Animal Farming and True Stockmanship“. *Under trykning i The Agricultural Revolution - reconsidered. Redigeret af Claus Bjørn. 1996.*

Hess, Carsten: „Kridtstenshusene på Stevns“ i Folk og kultur. *Årbog for dansk etnologi og folke-mindevidenskab. København 1972, si. 113-150.*

Historisk Atlas Danmark. Red. af Jette Kjærulff

Hellesen og Ole Tuxen. Kbh. 1988.

Hoff, Annette: Møg & Gylle, samt andre gødningsformer. *Arv & Eje*. 1988 s. 175-98.

Hofman (Bang), Jacob Aall: Odense Amt beskrevet 1843. I-II. Udg. med indledning og kommentarer af Finn Stendal Pedersen. Odense 1990-91.

Huse og husmænd i fortid og fremtid. Småbrugets udbredelse og vilkår i Norden. Beretning fra det 12. bebyggelsehistoriske symposium ved Odense Universitet afholdt 2.-4. november 1988. Udg. af „Bebyggelse og agrarøkonomi - Fynsprojektet“, ved Helle Damgaard og Per Grau Møller.

Hvidtfeldt (red.), Johan: Den danske bondegård. *Turistårbogen 1965*. Odense 1965.

Højrup, Ole: Landbrug i Vestjylland før 100 år siden. *Den vest- og sønderjydske Kreditforening Hundrede Aar 1860 28. september 1960*. Red. af Kristjan Bure. *Ringkjøbing 1960*, s. 49-106.

Jacobsen, Hans Henrik: Fra landsby til forstad. Allesø, Broby, Kirkendrup, Næsby, Skovshøjrup. Odense 1977.

Jensen, Hans: Dansk Jordpolitik 1757-1919. Bd. I-II. København 1936 og 1945. Genoptrykt 1975.

S. P. Jensen, se Det danske Landbrugs Historie...

Jensen, Torben Lindegaard: Fynske gårde. Odense 1990.

Jeppesen, Torben Grøngaard: „Landbrugets bygninger 1696-1900“. *Fynske Minder 1979-80*, si. 86-99.

Jeppesen, Torben Grøngaard: Landbrugsbygninger og -byggeskik som arbejdsfelt. *Fynske Minder 1985*, s. 161-183.

Jeppesen, Torben Grøngaard: Fynske gårde 1850-1925 - et bygningshistorisk projekt udført af Den fynske Landsby. *Fynske Minder 1987*, s. 93-122.

Jeppesen, Torben Grøngaard: Hestegangshuse på Fyn. *Arv & Eje 1988*, s. 231-244.

Jeppesen, Torben Grøngaard og Mette Skougaard: Bol Tre gårde på museum - samspillet mellem gårdbyggeri og landbrugsøkonomi. *Bol og By 1989:2*, s. 137-176.

Jeppesen, Paw Stylsvig: En undersøgelse af bygningstilvæksten på gårdene i Åsum sogn 1850-1900, samt en vurdering af en række faktoreres indflydelse på denne. - Metodeopgave ved Historisk Institut, Odense Universitet 1988.

Jeppesen, Paw Stylsvig: Betydningen af selvejets indførelse. Myte og realitet. Komparative studier i de økonomiske forhold for fæste- og selvejergårdmænd i Gestelev og Vantinge sogne

1830-1920 med særlig henblik på forholdene omkring overgangen til selveje. Utrykt speciale ved Historisk Institut, Odense Universitet 1991.

Jespersen, Svend: Studier i Danmarks bønderbygninger. Kbh. 1961.

Jespersen, Svend: Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser. *Nationalmuseets arbejdsmark 1947*, p. 1-20.

Jessen, Curt von, se Landhuset...

Jessen, Jørgen: Landbrugets boliger 1976. Udg. af Landbrugsministeriets produktivitetsudvalg og Husholdningsudvalget. Kbh. 1977.

Junager, Lars-Peter; Thomas Møller Kristensen og Torben Rugberg Rasmussen: Erindringer om hverdagen. En socialisationskritisk analyse af danske bonde- og arbejdererindringer 1850 - 1950. Hovedfagsspeciale ved Nordisk Institut, Odense Universitet 1984.

Jørgensen, Tormod: Statens Jordlovsudvalg 1919-1944. Udg. af Statens Jordlovsudvalg, Kbh. 1944.

Kaatmann, Christian: Byggestil og byggeskik - nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850-1940. Institut for grænseregionsforskning. Aabenraa 1988.

Kampp, Aa. H.: Landbrugsgeografiske studier over Danmark. Kbh. 1959.

Karup, Svend Aage : Husmandsbrugene i Midt- og Vestsønderjylland. *Pluk fra forskning i Sønderjylland. Nr. 1, 1985*, si. 21-26.

Kernel, Willy og Holger Ærsøe (Red.): Byggekonsulenten. Raadgiver i Landbrugets Byggespørgsmaal. Kbh. 1944.

Kjær, Karsten M.: Svinehuse på Sydamager. Amagermuseet 1994.

Kjærgaard, Thorkild: „Gårdmandslinien i dansk historieskrivning“. *Fortid og Nutid XXVIII, 1979-80*, s. 178-91.

Klein, Aug.: Danske Landbrugsbygninger. Kbh. 1893.

Krarup, I.B.: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden I-VI, Tillæg til I, Kbh. 1895-1912. (Bd. V-VI desuden S.C.A. Tuxen).

Kristensen-Randers: Husmandshjemmenes Betydning for Samfundet. *Beretning om Den attende danske Landmandsforsamling i Odense, den 30. juni til 8. juli 1900*. Odense 1901, s. 374-77.

Kulturhistorie. Historisk Tid. Fredningsplanlægning. Udg. af Vestsjællands Amtsmuseumsråd, Vestsjællands Amtskommune, Teknisk Forvaltning og Fredningsafdelingen. U.s. 1982.

- Landbrugets Byggebog.** Red. af H. R. Junge m. fl. og udg. af Det kgl. danske Landholdningsselskab. Kbh. 1960.
- Landbrugets Ordbog. 2. udg. 1919.** Udg. af Th. Madsen-Mygdal. Kbh. 1919.
- Landbrugs-Ordbog 1-6.** Udg. af Møller-Holst. Kbh. 1877-1883.
- Landbrugsundersøgelse 1993.** Frederiksborg Amt, Teknisk Forvaltning. Hillerød 1993.
- Landmandsbogen 1-3.** Raadgiver for den danske Landmand og hans Husstand ved den daglige Gerning. Udg. af T. Westermann & Harald Goldschmidt. 1895.
- Landhuset. Byggeskik og egnspræg. Gode raad om vedligeholdelse og istandsættelse.** Red. af Curt von Jessen m.fl. 1975.
- Landsforeningen Bedre Byggeskik: Årsberetninger 1915-1947.**
- Landsforeningen Bedre Byggeskik: Danske Landbrugsbygninger. - Praktiske Forslag og Detailtegninger til Bygninger for Landbrug paa indtil 30 Td. Land.** Kbh. 1920.
- Landsforeningen Bedre Byggeskik: Danske Landbrugsbygninger. Detailtegninger af Stalde. Bilag til Husmandshusets Indretning.** Kbh. 1920.
- Landøkonomisk Oversigt 1972.** Udg. af De Samvirkende danske Landboforeninger. Kbh. 1972.
- Landøkonomisk Oversigt 1995.** Udg. af De danske Landboforeninger. Kbh. 1995.
- Langberg, H. og H. E. Langkilde: Dansk Byggesæt omkring 1792 og 1942.** Udgivet 1942 af Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger oprettet ved kongelig Anordning af 1792.
- Langkilde, H. E. se H. Langberg og H. E. Langkilde: Dansk Byggesæt...**
- Laursen, Janne: Æstetik og stil. Boligform og livsstil. Arv og eje 1989, s. 33-50.**
- Larsen, Helge (red.): Landbrugsbyggeri. En Artikelrække samlet og redigeret af Landbrugets Byggetjeneste paa Grundlag af den i Foraaret 1947 paa Akademiet afholdte Forelæsningsrække vedrørende Landbrugsbyggeri.** Kbh. 1948.
- Larsen, Niels-Holger: Bornholmsk byggeskik på landet.** Rønne 1983.
- Larsen, O.H.: Landbrugets Historie og Statistik. Kortfattet Fremstilling af det danske Landbrugs tekniske og økonomiske Udvikling. 1921. 3. udg. 1937.**
- Ludvigsen, K.A. & J.P.E. Jørgensen: Byggeplaner til Bøndergaarde og Huse med og uden Jord.** Kbh. 1895.
- Mejborg, R.: Slesvigske Bøndergaarde.** København 1892.
- Michaelsen, M. K. : Landbrugsbyggeri. Helge Larsen(red.): Landbrugsbyggeri. Kbh. 1948, s. 116-33.**
- Michelsen, Peter: Bondegårdsundersøgelser. Nationalmuseets Arbejdsmark 1962, s. 73-93.**
- Michelsen, Peter: Byggeskik på Landet. Johs. Brønsted (red.) Danmark før og nu. Kbh. 1952-55. Nordjylland. I bd. 1, p. 209-232. østjylland. I bd. II, p. 157-178. Vest- og syddjylland. I bd. III, p. 161-180. Fyn og Lolland-Falster. I. bd. IV, p. 165-184. Sjælland. I bd. V, p. 167-188.**
- Møller, J.S.: Boligskik i Kalundborgegnen i Ældre Tid. Fra Holbæk Amt. Historiske Aarbøger VIII, 1914, s. 76-108.**
- Møller, J.S.: Boligskik i Kalundborgegnen i Ældre Tid. Fra Holbæk Amt. Historiske Aarbøger IX, 1915, s. 5-44.**
- Neubert, Gerd og Karsten Vibild: Gamle sjællandske bondehuse. Køge 1975.**
- Nielsen, Anders Vægter: Husmandsvilkår på Erholm-Søndergårde ca. 1770-1850. Et studie i fæstehusmændenes vilkår fra landboreformer til de første husmandslove. Speciale ved Historisk Institut, Odense Universitet 1990.**
- Nielsen, Harald: Bygmesterbogen. Optryk af Arbejder og Artikler fra Bedre Byggeskiks Aarskrifter 1918-1928. Kbh. 1932.**
- Nielsen, Harald: Den 2den Bygmesterbog. Arbejder og Artikler fra Bedre Byggeskiks Aarskrifter, 2den Række. Kbh. 1941.**
- Nielsen, J. Sander (red.): Have, hus og landskab. Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, Kbh. 1971.**
- Nielsen, Jesper H.; Mette Skougaard og Birgit Vorre: Gårde i Djursland og Salling - en genoptagelse af Nationalmuseets Bondegårdsundersøgelser. Bol og By, Landbohistorisk Tidsskrift 1993:1, s. 58-111.**
- Nielsen, Richard G.: Landsbymiljø i 200 år, I. Bebyggelse og befolkning. Odense 1987.**
- Nielsen, Svend: Dansk landbrug 1788-1988. Arv & Eje. 1988 s. 7-62.**
- Odense Mag. 2. afd., Byplanafdelingen og Stadsgartnerens afd.: Åsum Landsby. Registrering af bebyggelse og beplantning. Odense 1981.**
- Opstrup, se Ålborg Kommune...**
- Optegnelser fra Holevadgården. Af Anders Andersen og sønnen Lars Andersen. 1767-1863. Udg. ved Holger Rasmussen. Landbohistorisk Selskab 1982.**
- Pedersen, Finn Stendal: Væverhuset fra Lunde. Et hus i Den fynske Landsby. Odense 1983.**

- Pedersen, Marius:** Det mindre Landbrugsbyggeri. *Helge Larsen (red.): Landbrugsbyggeri. Kbh. 1948, s. 73-90.*
- Pedersen, Niels:** En sjællandsk bondes erindringer. København. 1951.
- Pedersen, Ole K.:** Dansk landbrugsbibliografi. Kbh. 1960.
- Porsmose, Erland:** Naturens sang - Menneskets kår. Hverdagsliv fotograferet af Lars Rastrup. Odense 1989.
- Rasmussen, D:** Bygning og Indretning af Svinestalde. 1903.
- Rasmussen, D.:** Husmandens Bolig. *Husmandens Haandbog udg. af De Samvirkende Sjællandske, Fynske, Loll.-Falsterske og Bornholmske Husmandsforeninger ved K. Hansen. Slagelse 1916. (1913), s. 1-35.*
- Rasmussen, Holger & Hans Henrik Engqvist:** Nationalmuseets Bondegårdsundersøgelser. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1945, p. 35-47.*
- Rasmussen, Lis:** Boligen paa Landet. *Helge Larsen (red.): Landbrugsbyggeri. Kbh. 1948, s. 134-43.*
- Ridder, Johs.:** Landbrugets driftsøkonomi. Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, Kbh. 1963. DFL 63.013).
- Riismøller, Peter:** Sultegrænsen. København 1971.
- Risom, Sven:** Lerhuse. Stampede og soltørrede. Praktisk Vejledning med kortfattet historisk Oversigt. Kbh. 1952.
- Schousboe (udg.), Karen:** En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839). Landbohistorisk Selskab 1983, s. 31-37.
- Seeberg, Peter - se Viborg Amtskommune og... 1989.**
- Set fra luften. Sylvest Jensen og den danske bondegård.** Red. af Claus Bjørn. Udg. af Det kgl. Bibliotek og Landbohistorisk Selskab. Odense 1993.
- Siggaard, N.:** „Bygningernes værdi“. *Dansk Landbrug. Tidsskrift til fremme af Landbrugets økonomi 1915, s. 419-427.*
- Simonsen, Asger Th.:** Småbruger eller daglejer? En sammenligning af bebyggelsen og den sociale forandring i et lollandsk og sydvestjysk sogn 1800-1900. *Huse og husmænd i fortid, nutid og fremtid. Småbrugets udbredelse og vilkår i Norden. Beretning fra det 12. bebyggelsehistoriske symposium ved Odense Universitet afholdt 2-4. november 1988. Odense 1989, s. 127-142.*
- Skalk 1972:6.**
- Skougaard, Mette:** se også **Jeppesen, Torben Grøngaard.**
- Skougaard, Mette:** se også **Nielsen, Jesper H. Skougaard, Mette (under medvirken af arkivar Peter Korsgaard):** Et fynsk husmandshus på Frilandsmuseet. *Fynske Minder Odense Bys Museer. Årbog 1990, s. 67-78.*
- Skrubbeltrang, Fridlev:** Statshusmandsbrug. Husmandslovgivningen og dens Udvikling. *Haandbog for det mindre Landbrug. Red. af A. Milthers m.fl. 1948, s. 150-57.*
- Skrubbeltrang, Fridlev:** Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne I-II. Kbh. 1954.
- Solvang, Gunnar:** Myten om de hvide vinkelbygninger med de røde tegltage. Folk og Kultur. Særtryk af *Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindvidenskab 1978, s. 5-20.*
- Solvang, Gunnar, m. fl.:** Vestsjællands Amtsmuseumsråd a-c, se Vestsjællands Amtsmuseumsråd...a-c. 1983.
- Solvang, Gunnar:** Fredningsplanlægning og kulturhistorie. Metoder og resultater fra et pilotprojekt i Vestsjællands Amt. Særtryk af *Antikvariske studier 6, 1983, s. 9-35.*
- Solvang, Gunnar:** Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80. Odense 1984.
- Solvang, Gunnar:** De nye husmandskolonier - eller husmændenes landboreformer i det 20. århundrede. *Arv og Eje 1988, s. 149-174.*
- Statens Jordlovsudvalg 1919-44, se Jørgensen, Tormod.**
- Steensberg, Axel:** Den danske Bondegård. Fra Jordhuset til den moderne Bondebolig. Kbh. 1942. 2. udg. 1974. med titlen: „Den danske bondegård“.
- Steensberg, Axel:** Gamle danske Bøndergårde. Kbh. 1943, 1962, 1978.
- Steensberg, Axel:** „Et husmandssted på Røsnæs“. *Kulturminde 1952, si. 58-89.*
- Stoklund, Bjarne:** Landbygninger indtil 1870. *Danmarks bygningskunst I. Kbh. 1963.*
- Stoklund, Bjarne:** Bondegården i nyere tid. Trykt i „Den danske bondegård“. *Turistårbogen 1965, s. 39-64.*
- Stoklund, Bjarne:** Bondegård og byggeskik før 1850. Kbh. 1972.
- Stuehuse paa Landet.** Udg. af Fællesudvalget for Landbrugsbyggeri. Kbh. u.å.
- Svendsen, M. P.:** Bygningerne. *Haandbog for det mindre Landbrug I-II. Red. af A. Milthers m.fl. 1948, s. 158-95.*

Sørensen, Eskil Mann: En gårdejerfamilies liv omkring år 1900; Hans Fischer Hansens efterladte erindringer fra barndommen i Åsum. 1985.

Sørensen, Nils Karl: Jorden i Frederiksborg Amt - studier over en ressource under forvandling. Kbh. 1994.

TEGL 1975. (Temanummer om bygningsbevaring.)

Tegninger til Husmandshuse. Udg. af Sjællands og Fyns Stifts Udstykningsforening. Kbh. 1914.

Thamdrup, J.: Træk af Bornholmsk Husbygning i Mands Minde. *Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen paa hans 70 Aars Fødselsdag den 8. juli 1942.* Rønne 1942, s. 139-159. Ill. af G.M. Thamdrup.

Thomsen (red.), Søren: Landbrugsbygningers Planlægning. Forbedring. Rette Brug og økonomi. *Særnummer af månedsskriftet „Landbonyt“.* Kbh. 1967.

Tvede, S.: Om Opførelsen af de til et Avlsbrug fornødne Oekonomiebygninger. Concursafhandling, med Overslag og Byggeplaner, indsendte til det Kongelige Landhusholdningsselskab af S. Tvede, Arkitekt. Kbh. 1859.

Uhrskov, Anders: Et nordsjællandsk husmandshjem. *Fra Frederiksborg Amt. Årbog for 1922, p. 118-119.*

Uhrskov, Anders: Fra landbrugets verden. *Frederiksborg Amts Historiske Samfund. Årbog for 1938, p. 58-59.*

Uldall, J.Th.: Fynske bondegårdstyper i fortid og nutid. Museumsrådet for Fyns Amt. 1982.

Vesterdal, M.: En gård bygges. Opførelsen af Vesterdal i Udby sogn i 1862. *Fynske Aarbøger IX,2. Odense 1966, s. 276-330.*

Den vest- og sønderjydske Kreditforening Hundrede Aar 1860 28. september 1960. Red. af Kristjan Bure. Ringkjøbing 1960.

Vestsjællands Amtsmuseumsråd i samarbejde med Vestsjællands Amtskommune (udg.): c) Kulturhistorie. Historisk tid. Fredningsplanlægning, Fpd 1. Vestsjællands Amtskommune 1983.

Vestsjællands Amtsmuseumsråd i samarbejde med Vestsjællands Amtskommune (udg.): Vestsjællands Amt. Et kulturhistorisk bidrag til fredningsplanlægningen. Slagelse 1983.

Vestsjællands Amtsmuseumsråd i samarbejde med Vestsjællands Amtskommune (udg.): Vestsjællands Amt. Registrering til rapporten: „Et kulturhistorisk bidrag til fredningsplanlægningen“. Dragsholm Kommune. 1983.

Viborg Amtskommune og Teknisk Forvaltning (udg.): Kulturhistoriske interesser. Nyere tid. Natur-kultur-fritid. Rapport nr. 6 om fredningsplanlægning. Naturforvaltningskontoret 1989.

Vorre, Birgit, se Nielsen, Jesper H...

Zanzenberg, Halvor: Danske Bøndergaarde. Grundplaner og Konstruktioner. København 1925.

Zanzenberg, Halvor: „Gamle Gaarde og Huse i Vestsjælland“. *Turistaarbogen 1931, si. 207-232.*

Zerlang, Martin: Bøndernes klassekamp i Danmark. Agrarsmåborgerskabets sociale og ideologiske udvikling fra landboreformernes tid til systemskiftet. Kbh. 1976.

Ålborg Kommune. 40 udvalgte ejendomme i det åbne land. 1982.

Årsberetningen for Bedre Byggeskik, se Landsforeningen „Bedre Byggeskik“: Årsberetninger....

UDGÅLL
ALLEMO FORMÅLL

ST

